

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (5), 2006

Київ 2006

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94
К82

Внесено до переліку наукових фахових
видань ВАК України з юридичних наук:
Постанова президії ВАК України
від 08.06.2005 №2-05/5

*Схвалено до друку Координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС України
(протокол від 27 квітня 2006 р. №15)
Схвалено до друку Вченою радою КНУВС
(протокол від 27 квітня 2006 р. № 5)*

Редакційна рада:

П.В. Коляда (голова) — засл. юрист України, заст. Міністра внутр. справ України; **Є.М. Моїсєєв** — проф., ректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ; **І.П. Красюк** (заст. голови) — засл. юрист України, канд. юрид. наук, начальник Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центру МВС України; **В.Д. Сущенко** — засл. юрист України, проф., проректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ

Редакційна колегія:

Є.М. Моїсєєв (голов. ред.) — проф., ректор Київ. нац. ун-ту внутр. справ; **В.П. Бахін** — д-р юрид. наук, проф. (Ун-т держ. податкової служби України); **В.Г. Гончаренко** — д-р юрид. наук, проф. (Акад. адвокатури України); **О.М. Джужа** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **А.В. Іщенко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **Н.І. Клименко** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. лінгвіст. ун-т МОН України); **В.С. Кузьмічов** — д-р юрид. наук, проф. (Київ. нац. ун-т внутр. справ); **В.К. Лисиченко** — д-р юрид. наук, проф. (Ун-т держ. податкової служби України); **Б.Г. Розовський** — д-р юрид. наук, проф. (Луган. держ. ун-т внутр. справ); **М.Я. Сегай** — акад. Акад. правових наук України, д-р юрид. наук, проф.; **О.П. Снігерьев** — д-р юрид. наук, проф. (Харк. нац. ун-т внутр. справ); **В.П. Черних** — чл.-кор. НАН України, д-р фармацевт. наук, д-р хім. наук, проф., ректор Нац. фармацевт. ун-ту; **В.О. Шаповалова** — д-р фармацевт. наук, проф. Нац. фармацевт. ун-ту; **В.С. Печніков** — заст. дир. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України); **О.В. Неня** — відп. секр. (Держ. наук.-дослід. експертно-криміналіст. центр МВС України)

Криміналістичний вісник: Наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України; КНУВС; К82 Редкол.: Є.М. Моїсєєв (голов. ред.) та ін. — К.: «Ін Юре», 2006. — №1 (5). — 173 с.:іл.

Містить праці з теоретичних, методичних, нормативно-правових, практичних, історичних, організаційних проблем судової експертизи та криміналістики. На сторінках вісника відображено матеріали багатого передового досвіду проведення криміналістичних досліджень, інтегровано все нове, що з'являється в галузі науки криміналістики.

Для фахівців з питань судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень, а також науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів.

УДК 343.9
ББК 67.99 (4Укр) 94

© ДНДЕКЦ МВС України, 2006
© Київський національний університет
внутрішніх справ, 2006

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Бахін В.П., Калініченко С.О.

Психологічні аспекти експертної діяльності 5

Буханченко О.А., Пащенко В.І.

Щодо строків зберігання речових доказів (вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних) 12

Мороз В.П.

Окремі правові питання, що виникають при дослідженні пожеж.
Характерні випадки з практики 15

Литвинов О.М.

Про наукову парадигму криміналістичної характеристики злочинів 23

Лиховид І.М.

Щодо проблеми самостійності експерта в кримінальному судочинстві 30

Чорноус Ю.М.

Проблемні питання повторного пред'явлення для впізнання 35

Волубуєва О.О.

Особливості діяльності спеціалістів і судових експертів під час досудового слідства 41

Ієрусалимов І.О.

Генезис проблематики криміналістичного забезпечення слідчої діяльності 47

Бордюгов Л.Г.

Принципи і зміст судово-експертної діяльності в галузі судової гірничотехнічної експертизи 53

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ В ЕКСПЕРТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Іщенко А.В., Попович І.І.

Криміналістична класифікація розрахункових банківських документів 60

Седнев В.В., Никитина Э.В.

Исследование причинности по делам о возмещении морального вреда 66

Кретчак О.М., Юркова Г.В.

Деякі аспекти використання даних психологічного вивчення особи обвинуваченого в розкритті і розслідуванні злочинів 73

Остапюк Ю.М., Приступа В.В.

Використання відношення правдоподібності з формули Бейеса для криміналістичної оцінки результатів експертних фізико-хімічних досліджень 79

Лапта С.П.

Особливості використання експертних висновків на початковому етапі розслідування злочинів 86

Чеснокова Е.В.

Современные методы, используемые при экспертном исследовании маркировочных обозначений транспортных средств 90

Авраменко О.Л.

Криміналістичні аспекти незаконного позбавлення волі

та викрадення людини	95
----------------------------	----

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

Шаповалова В.О., Замощець О.П.

Предмет, об'єкти та задачі судової хіміко-фармацевтичної експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів	101
--	-----

Старовойтов В.И., Сергеевский Д.А.

Влияние зоологических и пищевых запахов-помех на выявление пахучих следов человека	107
---	-----

Довидюк П.П.

Деякі аспекти дослідження деароматизованих нафтопродуктів	112
---	-----

Линючев Г.В., Данильченко Л.Э., Павленко П.А.

Применение растровой электронной микроскопии с рентгеновским микроанализатором при криминалистическом исследовании автомобильных лакокрасочных материалов и покрытий	118
--	-----

Ременцов В.Б., Ременцова Т.И.

Возможности использования свободных аминокислот в судебно-почвоведческой экспертизе	121
--	-----

Анапольська А.І.

Класифікація типових слідів злочинів, які вчиняються з використанням пластикових платіжних засобів	127
---	-----

Аксенчик Г.В., Ивашкевич А.А., Сасункевич Н.И.

Особенности исследования полипропиленовых волокон	134
---	-----

ВПРОВАДЖЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ

Пілюков Ю.О.

Варіанти автоматизації інформаційно-аналітичної роботи в експертних підрозділах МВС України	144
--	-----

Гацкалов К.А.

Адаптация метода следовывлечения парами цианоакрилата для применения в районных экспертных подразделениях	149
--	-----

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

Бахин В.П.

Виталий Константинович Лисиченко	155
--	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Пристапу В.В.

Сучасні методи досліджень лакофарбових матеріалів та скла	158
---	-----

Любарский А.В., Шерстюк В.Н., Лукьяненко В.В.

К вопросу экспертной оценки сексографической продукции: междисциплинарный подход.	161
---	-----

На теренах Історії

Іщенко А.В., Головина В.П.

Использование специальных медицинских знаний в криминалистической науке и практике (к истории вопроса)	167
---	-----

До уваги авторів!	173
-------------------------	-----

Методологія та організація Експертно-криміналістичного забезпечення боротьби зі злочинністю

УДК 343.95:340.69

В.П. Бахін, доктор юридичних наук, професор
Університету державної податкової служби України

С.О. Калініченко, головний спеціаліст
Науково-дослідного експертно-криміналістичного
центра при ГУМВС України в Автономній Республіці Крим

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Висвітлено психологічні аспекти експертної діяльності як усвідомленої професійної діяльності людини, її характерні особливості. Розглянуто явище професійної деформації та чинники, що його викликають, запропоновано заходи профілактики.

Ключові слова: психологічні аспекти, експертна діяльність, професійна майстерність, психологія та психофізіологія праці, професійна деформація.

Судова експертиза, як одна з форм діяльності спеціалістів, викликає постійний інтерес науковців і практиків. Розглядаючи питання кримінально-правової оцінки експертної діяльності в Україні, В.О. Навроцький [1] слушно звертає увагу на те, що інтелектуалізація життя суспільства нерозривно пов'язана з використанням спеціальних знань та підвищенням ролі носіїв таких знань — експертів.

Вивченню психологічних аспектів у криміналістиці й експертній діяльності приділили увагу такі відомі вчені, як Л.Ю. Ароцкер, О.Я. Баєв, Р.С. Белкін, В.Д. Берназ, В.Ф. Берзін, Т.В. Варфоломєєва, А.І. Вінберг, С.М. Вул, В.Г. Гончаренко, Н.Л. Гранат, Г.Л. Грановський, А.В. Дулов, Г.Г. Доспулов, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, І.В. Постика, А.Р. Ратінов, Г.Г. Шиханцов. Проте, коло розглянутих ними питань зводилося до психологічних аспектів проведення окремих слідчих дій або ж окремих видів експертиз. Для більш поглибленого вивчення зазначених питань потрібне концептуальне охоплення структури експертної діяльності, її системний аналіз.

Експертна діяльність, як усвідомлена професійна діяльність людини, містить в собі криміналістичний та психологічний боки, що складають її зміст. Саме тому вивчення експертної діяльності не можливе без глибокого аналізу її психологічних

аспектів. Власне на результатах такого аналізу і повинна ґрунтуватися система професійної підготовки до здійснення цього специфічного виду діяльності з розкриття й розслідування злочинів.

Аналіз психологічних аспектів експертної діяльності по праву входить до змісту предмета юридичної психології. З цього приводу В.О. Коновалова зазначає, що досліджуючи закономірності психічної діяльності людини в зв'язку з її професійною належністю (через необхідність або за покликанням), ми з'ясовуємо її особливості, котрі сприяють, з одного боку, пізнанню організаційних основ виконуваних індивідом професійних функцій, а з іншого — удосконаленню організації цієї діяльності [2, с. 47].

Психологічний бік експертної діяльності безпосередньо пов'язаний з психологічними особливостями експерта як людини, що має особливі процесуальні повноваження. Безумовно, що експерт є особою процесуально незалежною і повною мірою несе особисту відповідальність за повноту, об'єктивність та неупередженість зроблених ним експертних висновків за результатами здійснених досліджень.

Для представників цього виду професійної діяльності характерним є наявність широкого кругозору, великого обсягу знань, багатого практичного досвіду й інтенсивної розумової діяльності. Комунікативна компетентність експерта передбачає наявність у нього певних властивостей особи:

- здатність встановлювати емоційні контакти із учасниками спілкування: слідчими, оперативними працівниками, суддями, іншими експертами, з якими він має справу в зв'язку з розв'язанням певних питань, що виникають в процесі проведення експертиз та досліджень;

- спроможність підтримувати з ними в необхідних межах довірчі стосунки;

- здатність розуміти внутрішній світ співрозмовника, його психологічні особливості, потреби; уміння слухати; спроможність до співробітництва, досягнення компромісів, угод;

- розвинутий самоконтроль над емоціями, настроєм в екстремальних ситуаціях;

- адекватна самооцінка;

- наявність почуття гумору;

- уміння в конфліктних ситуаціях дотримуватися адекватної стратегії комунікативної поведінки, змінювати залежно від обставин стиль спілкування [3].

Ситуації спілкування експерта із слідчим, іншими експертами, оперативними співробітниками інколи можуть бути конфліктними. В основі конфлікту лежить зіткнення протилежних думок, позицій, поглядів, характерів. Конфлікт виступає одночасно і як захисна реакція, і як емоційно забарвлена реакція у відповідь. Найбільш характерними конфліктними ситуаціями є ті, що виникають при провадженні повторних експертиз, де нове рішення експерта протирічить попередньому. Виникає проблема конфлікту двох переконань, кожне з яких несе в собі певну обґрунтованість. Такий конфлікт може бути зумовлений декількома чинниками:

- недостатністю аналізу матеріалів експертизи;

- суб'єктивною (довільною) інтерпретацією ознак;

- наявністю порушень у логічному зв'язку між висновками експерта та підставами для них.

Конфлікти можуть виникати також і в разі проведення комплексної та комісійної

експертиз. За таких умов головним завданням, що стоїть перед експертом, є організація проведення експертизи, що передбачає не тільки створення належних умов для виконання поставлених завдань, сприятливого соціально-психологічного клімату, а й профілактику, попередження можливих конфліктних ситуацій. Важливе значення в разі призначення особи експертом має його контактність, товариськість, інтерес до людей, здатність привертати до себе людей, вислуховувати, розуміти і переконувати, а також інтелектуальна й емоційна захищеність в проблемних ситуаціях, самовладання і розумність мислення в разі прийняття індивідуальних та колективних рішень [4].

Професійно-психологічні особливості експерта зумовлені соціально-політичними, моральними та суто психологічними аспектами експертної діяльності. Це зокрема, процесуальна регламентованість засобів і термінів проведення експертних досліджень; висока формалізованість соціально-рольової функції експерта; пізнавально-пошукова спрямованість; підвищена одноособова відповідальність за висновки експертного дослідження.

На соціально-психологічну підготовленість експертів суттєво впливає рівень їхньої професійної майстерності: чим вищий професіоналізм, тим експерт відчуває себе впевненіше, рішуче, спокійніше за прийняті ним рішення. Діяльність експерта багатогранна і складна, крім професійного вона, без сумніву, має і творчий характер. Цю професію відносять до категорії тих, що потребують не тільки наявності у виконавця освіти, професійних навичок і умінь, а й певного життєвого досвіду та покликання. Для діяльності експерта важливе значення має наявність не просто професійних знань, а професійної культури, серед складових якої треба насамперед виокремити глибокі та всебічні спеціальні знання, що слугують базою для правильного висновку за експертизою.

Враховуючи важливу роль експертів у судочинстві, до них висувають певні вимоги (їх сформульовано в законі) та ще й високі моральні якості. Дотримання правових та моральних норм є певною гарантією достовірності висновку експерта, його обґрунтованості. Важливого значення моральним аспектам діяльності судового експерта надавав Л.Ю. Ароцкер, котрий виокремлював у межах судової етики етику слідчого, етику проведення судових дій та етику судового експерта. Діяльність експерта настільки складна, широка і багатогранна, що завжди поряд із сферою належного, передбаченого законом, залишається сфера можливого, котра регулюється не законом, а нормами моралі [5].

Відповідальне ставлення до виконання службових обов'язків, сумлінність, чесність повинні бути притаманні діяльності експерта, але в межі норм процесу такі вимоги покладені бути не можуть. Успішне виконання експертом професійних обов'язків передбачає поєднання правової культури, професіоналізму з такими моральними нормами, як усвідомлення особистої відповідальності, готовність бездоганного виконання свого професійного обов'язку, що не є нормою права. Це саме мав на увазі і Р.С. Белкін, коли зазначав, що чинне законодавство не акцентує уваги на такому важливому моральному принципі, як незалежність експерта, його самостійність в судженнях, що стосуються експертного дослідження. Якщо принципова сталість повинна бути рисою характеру експерта, то самостійність в судженнях є проявом його компетентності, результатом глибокого оволодіння своєю спеціальністю, високого професіоналізму. Природно, що вони повинні доповнюватися самокритичністю експерта. Суто моральними уявляються і такі вимоги, як наукова сумлінність експерта,

коректність поведінки під час виконання процесуальних та службових обов'язків, уміння зберігати службову таємницю. Вони навряд чи повинні бути спеціально вказані в законі, адже передбачаються в підтексті багатьох його норм [6, с. 625].

Із сучасних позицій психології та психофізіології праці, науково обґрунтований допуск людей до якогось певного виду професійного навчання та діяльності може бути реалізовано тільки на підставі професійного відбору. Добір кандидатів здійснюється на підставі визначення відповідності їх особистісних якостей і здібностей вимогам, що пред'являють до експертів. Рішення за результатами професійного відбору базується на комплексній оцінці кількісних і якісних показників професійної придатності, як наявності у людини професійно важливих властивостей і якостей, які забезпечують успішну працю за однією чи декількома спеціальностями [7].

Професія експерта потребує високого рівня зорової пам'яті. Досить цікавими в цьому плані виявилися дослідження, що проведені викладачами факультету підготовки експертів-криміналістів Волгоградської вищої слідчої школи. Проведені ними експерименти довели неоднаковий ступінь розвинення розрізняювальної здатності зорового апарату у експертів. В якості експериментального матеріалу було обрано чотири рядки літер, кожний рядок містив дев'ять варіантів однойменних літер. Ступінь відмінності літер у кожному рядку був заздалегідь відомим, що дало змогу в подальшому об'єктивно оцінити результати експериментів. Завданням цього експерименту було: за певний час запам'ятати, а потім відтворити запропоновані варіанти літер. У результаті проведеного експерименту встановлено, що особи, які не мали спеціальної експертної підготовки запам'ятали і відтворили лише загальну будову літер, а ті, що мали таку підготовку — визначали особливості виконання цих літер.

Проведені експерименти показали, що розрізняювальні здібності людини збільшуються в процесі спеціальної експертної підготовки, до якої входить як засвоєння теоретичних положень, так і відпрацювання практичних навичок дослідження почеркових об'єктів. Володіння високою розрізняювальною здатністю зорового аналізатора є суттєвою передумовою до оволодіння професією експерта-почеркознавця. Це означає, що особа, котра має певні природні розрізняювальні здатності, під час навчання і подальшої практичної діяльності розвиває й вдосконалює цю здатність, що забезпечує високу якість професійної діяльності [8].

Специфічність діяльності експерта полягає в її відповідальності. Висновок експерта, за правило, містить факти, що використовуються в доказуванні і слугує джерелом доказів.

Нерідко експертам доводиться виконувати функції в умовах негативних та екстремальних ситуацій. Для подолання впливу цих ситуацій на професійні якості працівника експерт повинен мати певні розумові здібності:

- уміння розпізнати в предметах і явищах звичного життя їх дійсну сутність;
- уміння зрозуміти закономірність, тенденцію справжнього прояву суб'єкта в усьому різноманітті і взаємозв'язку фактів навколишньої дійсності;
- широту мислення, що дає змогу охоплювати всі боки ситуації, яка піддається аналізу;
- здатність до самостійного, творчого мислення, вміння розвивати його відповідно до ситуації;

- здатність до аналітичного мислення, що дає змогу зрозуміти отриману інформацію і будувати на цій підставі складні розумові конструкції;
- швидкість мислення, що дає змогу в стислі строки оцінити критичну обстановку і приймати правильні рішення відповідно до змінюваної ситуації;
- пластичність і гнучкість розуму, що сприяє зміні швидкості мислення залежно від ситуації, яка склалася.

Оволодіння певною професією і більш-менш тривале зайняття певним видом діяльності передбачає неодмінний вплив самої професії на психологію конкретної особи. Тому правомірно порушувати питання щодо професійної деформації як явища, що існує об'єктивно і супроводжує людину в її професійній діяльності. Традиційно зміст професійної деформації визначають як комплекс характерологічних змін особи, що викликані специфічними умовами діяльності і становлять гіпертрофію позитивних якостей в підсумку їх багаторазового прояву, а також як результат діяльності в подібних умовах, що має завершення формуванням стереотипу мислення і поведінки [9].

Як зазначають дослідники, до професійної деформації найбільш схильні представники професій, у яких присутній чинник екстремальних умов діяльності, постійний дефіцит часу, відчуття персональної відповідальності за результати своєї праці, постійний вплив різноманітних негативних чинників. На професійну деформацію співробітників правоохоронної сфери впливає низка чинників зовнішнього і внутрішнього походження. До зовнішніх чинників треба віднести системи політичної й економічної організації суспільства. Вони постають як середовище, в якому повинно функціонувати право, а також у ролі визначальних чинників соціального життя, що впливають на всі види соціальних стосунків, зокрема і на правові стосунки у правоохоронній сфері. Серед зовнішніх чинників професійної деформації відмічають також: соціальну нестабільність; кризи соціальних, ідейних та моральних ідеалів; корумпованість владних структур; низький рівень якості нормативно-правових актів, суперечності в офіційному тлумаченні законів, невиконання законів; низький рівень правового і соціального захисту працівників правоохоронних органів; перевага негативних оцінок у висвітленні діяльності правоохоронних органів; низький соціальний престиж роботи правоохоронних структур; виконання співробітниками непритаманних їм функцій [10, с. 128].

Відомий криміналіст Л.Ю. Ароцкер також звертав увагу на можливість виникнення професійної деформації особи судового експерта, що має прояв у переоцінці власних можливостей, знань, у передчасних висновках, ігноруванні думки своїх колег, спрощенні методик дослідження. Визначення напрямів подолання професійної деформації Л.Є. Ароцкер відносив до одного з ключових завдань підготовки та становлення експерта [5].

Причинами прояву професійної деформації у експертів може бути повторюваність експертних ситуацій, прийомів здійснення досліджень та оцінювання їх результатів, а також конкретизація і спрощення професійних стереотипів, тобто відкладання у свідомості експерта уяв про типові прийоми здійснення досліджень та формулювання висновків експерта, що певною мірою перешкоджає сприйняттю фактів з урахуванням конкретних особливостей кримінальної справи і призводить до автоматизму мислення та дій в однотипних ситуаціях, що стали звичними [11].

Можна також виокремити чинники, що мають значний вплив на виникнення і розвиток професійної деформації експерта. Це, насамперед, робота в умовах обмеженості часу на дослідження, обдумування і прийняття рішення щодо висновків; моральна та фізична перевтома внаслідок значного перенавантаження експерта; постійне відчуття особистої відповідальності за прийняті рішення. На виникнення професійної деформації у експерта в певних випадках може вплинути тривалий період його заняття експертною діяльністю взагалі чи тривале виконання лише певного виду експертиз. Набуті таким чином знання виокремлюють його як людину із середовища інших спеціалістів, що мають менші знання чи менш компетентні у вирішенні певних питань. Відчуття переваги інколи реалізується через егоїстичну демонстрацію своєї інтелектуальної зверхності. Багатий експертний досвід стає причиною надання переваги власному суб'єктивному сприйняттю перед об'єктивним станом речей.

Як заходи профілактики професійної деформації експертів можна передбачити поглиблену професійну орієнтацію, ретельний професійний відбір за участю психологів та цілеспрямовану підготовку експертів у вищих навчальних закладах. Крім того, під час роботи треба створювати реальну перспективу просування експерта по службі, умови для сприятливого соціального самопочуття. Значну роль в цьому відіграє керівник експертного підрозділу, завданням якого має бути організація періодичної зміни виду діяльності підлеглих експертів, доручення експертам виїздів на місця події в складі слідчо-оперативних груп, надання ними допомоги слідчим у проведенні окремих слідчих дій в якості спеціалістів, доручення виступів на нарадах з повідомленнями про передовий досвід, цікавинки з експертної практики, залучення співробітників до наукової роботи, написання статей до відомчих періодичних наукових видань тощо.

Для вдосконалення методик дослідження, підвищення ефективності діяльності слід вивчати процеси експертного пізнання, виявлення закономірностей і принципів, котрим підкоряється діяльність експерта в разі розв'язання ним завдань експертизи. Важливу допомогу в цьому надасть знання механізмів оціночної діяльності експерта, що, в свою чергу, потребує окремого, більш докладного розгляду.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Навроцький В.О. Кримінально-правова оцінка експертної діяльності в Україні // Вісн. Запоріж. держ. ун-ту: Юрид. науки. — Запоріжжя: Запоріж. держ. ун-т, 2003. — № 1. — С. 118 — 122.
2. Коновалова В.Е. Правовая психология: Учеб. пособие. — Харьков: Основа, 1990. — 198 с.
3. Романов В.В. Юридическая психология. — М., 1998. — С. 318.
4. Сухова Т.Э. Психологические аспекты интеграции знаний в судебной экспертизе // Изв. Тул. гос. ун-та. Сер.: Современные проблемы законодательства России, юридических наук и правоохранительной деятельности. — Тула, 2003. — Вып. 4. — С. 206 — 210.
5. Ароцкер Л.Е. О нравственных началах деятельности советского судебного эксперта // Применение научных методов при расследовании преступлений и изучении преступности: Материалы Всесоюз. науч. конф. — М.: ВНИИСЕ, 1973. — Ч.1. — С. 80 — 83.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2001. — 837 с.
7. Шаповалов А.В. Кому работать в милиции? // Преступность в Украине. — 1994. — № 2. — С. 80 — 87.
8. Карлов В.Я. Вопросы определения профессиональной пригодности к деятельности эксперта-почерковедца // Экспертная практика. — М.: ЦНИКЛ МВД СССР, 1981. — № 17. — С. 74 — 78.

9. Лазарев В.А. Психология следователя и вопросы профессиональной деформации // Реализация уголовной ответственности: уголовно-правовые и процессуальные проблемы: Межвуз. сб. ст. — Куйбышев, 1987. — С. 147 — 154.
10. *Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов*: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Опалева, Г.В. Дубова. — М.: Щит-М, 1997. — 173 с.
11. Васильев Л.М. Организация следственной работы: (Вопросы подготовки следователей и преодоления их профессиональной деформации). — Краснодар: Изд-во Кубан. гос. ун-та, 1983. — С. 11— 12.
12. Андреева Г.М. Социальная психология. — М., 1999. — С.72.
13. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — С. 59.
14. Васильев В.Л. Юридическая психология. — 3-е изд. — СПб.: Изд-во «Питер», 2000. — С. 206 — 207.
15. Волков А.М., Микадзе Ю.В., Солнцева Г.Н. Деятельность: структура и регуляция. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. — С.18.
16. Гришина Н.В. Психология конфликта. — СПб.:Изд-во «Питер», 2000. — С. 77 — 88.
17. Захарченко Н.А. Нравственные начала деятельности судебного эксперта // Применение научных методов при расследовании преступлений и изучении преступности: Материалы Всесоюз. науч. конф. — М., 1973. — Ч.1. — С. 84 — 87.
18. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. — Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1978. — С.125.
19. *Психология* / Под ред. А.А.Крылова. — М., 1999. — С. 291.
20. Тимошенко Ю.П. Формування психологічної готовності до експертно-криміналістичної діяльності в системі МВС України // Актуальні проблеми підготовки кадрів і робіт із персоналом оперативних служб міліції: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27—28 берез. 2003 р.). — К., 2003. — Ч. 2. — С. 141 — 142.
21. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: Учеб. пособие. — М.: Право и Закон, 1997. — С.134.
22. Яноушек Я. Методологические проблемы анализа коммуникативного общения: Тез. 2-го Междунар. colloквиума по соц. психологии. — Тбилиси, 1970. — С.12 — 18.

УДК 343.146.004.4

О.А. Буханченко, експерт-вибухотехнік

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

В.І. Пащенко, начальник лабораторії

Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ЩОДО СТРОКІВ ЗБЕРІГАННЯ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ (ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ, ВІДНЕСЕНИХ ДО КАТЕГОРІЇ НАДЗВИЧАЙНО НЕБЕЗПЕЧНИХ)

Висвітлено проблему, пов'язану з відсутністю строків зберігання речових доказів (вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних) у чинному законодавстві України та обґрунтовано необхідність вирішення цього питання.

Ключові слова: вибухонебезпечні предмети, строки зберігання, речові докази, надзвичайно небезпечні.

Законодавство сучасної України переживає період оновлення. Інтеграція в європейські та загальносвітові структури, становлення ринкових відносин спонукають до наукового дослідження низки нових юридичних проблем. Серед них, на нашу думку, чільне місце посідає проблема, пов'язана з відсутністю у законодавстві України визначених строків зберігання вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних.

Ця проблема науковцями практично не розглядалась. Відтак, постає потреба аналізу і вирішення питання щодо визначення строків зберігання вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорій надзвичайно небезпечних, в юридичних нормах. Реалізація цього завдання, на нашу думку, можлива через з'ясування низки взаємопов'язаних питань, а саме:

- оцінка й обґрунтування визначеної проблеми щодо речових доказів (вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних);

- з'ясування можливості або неможливості зберігання вибухонебезпечних предметів, як об'єктів дослідження, згідно з встановленими строками чинного Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України.

У практиці сьогодення все частіше трапляються випадки виклику експертів-вибухотехніків експертно-криміналістичної служби МВС України до суду для з'ясування підстав знищення до настання строків, визначених КПК України для вибухонебезпечних предметів як об'єктів дослідження, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних.

Отже, розглядаючи проблему, вважаємо за доцільне навести визначення вибухонебезпечних об'єктів. До **вибухонебезпечних об'єктів** належать один або сукупність деяких пристроїв, що використовують як складові частини вибухового

пристрою, здатні до вибуху, загрожують здоров'ю і життю людей та руйнуванню оточуючих споруд.

Для вилучення вибухонебезпечних предметів обов'язково залучають експертів-вибухотехніків. Оглянувши вилучені вибухонебезпечні предмети, експерти-вибухотехніки визначають рівень їх вибухобезпеки та складають на кожний об'єкт довідку згідно з вимогами п. 2.41 Інструкції з організації приймання, обліку, використання, категорювання та зберігання боєприпасів, вибухових пристроїв, вибухових речовин і засобів підризу (вилучених, знайдених та добровільно зданих), а також штатних боєприпасів, вибухових речовин і засобів підризу в ОВС України [4, с. 3].

При визначенні належності вибухонебезпечних предметів до однієї з трьох категорій небезпечності експерти-вибухотехніки керуються Інструкцією щодо організації роботи з огляду, вилучення вибухотехнічного дослідження вибухових речовин і вибухових пристроїв та їх централізованого обліку в органах внутрішніх справ [3, с. 6]. При віднесенні до перших двох категорій (небезпечних та обмежено безпечних) експертам-вибухотехнікам дозволяється зберігання предметів, а при віднесенні до третьої категорії (надзвичайно небезпечних), предмети надані на дослідження після проведення фото або відео фіксації та необхідних замірів з дотриманням заходів безпеки [6] **знищуються**, про що складається комісійний акт [5, с. 12]. Після знищення предметів осколки та решта фрагментів ретельно збираються і пакуються.

У дослідженні обов'язково вказується, що експертиза буде проводитись по матеріалам фототаблиці, матеріалам дослідження і залишкам об'єктів. Матеріали дослідження з фототаблицею і залишками об'єктів передають в той орган, який був ініціатором проведення дослідження.

У ст. 80 «Строки зберігання речових доказів» КПК України викладено наступне: «Речові докази зберігаються до набрання вироку законної сили або до закінчення строку оскарження постанови чи ухвали про закриття справи ...» [2, с. 374]. Тобто експерти-вибухотехніки в своїй діяльності керуючись КПК України, який **не регламентує** право знищувати речові докази до строків визначених ним, проте зберігання надзвичайно небезпечних предметів може призвести до непередбачених подій, в тому числі і загибелі людей. У той же час згідно з Конституцією України: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, ст. 3].

Таким чином, дії експертів-вибухотехніків повною мірою не узгоджуються з вимогами ст. 80 КПК України, хоча й не суперечать Конституції України. У зв'язку з невизначеністю цього питання в чинному законодавстві є прогалина щодо строків зберігання вибухонебезпечних предметів на стадії досудового слідства.

Нині Верховна рада України розглядає проект КПК України, в якому питання строків зберігання вибухонебезпечних предметів викладено тільки в п. 3 ч. 2 ст. 162 «Зберігання речових доказів» у такій редакції: «...3) вилучених із незаконного обігу етилового спирту, алкогольної продукції та такої, що містить спирт, **а також предметів, довге зберігання яких небезпечно для життя і здоров'я людей або навколишнього середовища, після проведення необхідних досліджень передаються для їх технологічної переробки або знищення**, про що складається протокол у відповідно до вимог цього Кодексу ...» [7]. Тобто в ст. 162 проекту КПК України не визначено строки знищення речових доказів (вибухонебезпечних

предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних).

Таким чином, аспект проблеми полягає не тільки у не визначенні строків зберігання вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних предметів у чинному КПК України, а й у відсутності їх у проекті нового КПК України.

Вважаємо, що зазначена проблема щодо зберігання вибухонебезпечних предметів посідає чільне місце в наукових пошуках експертів-вибухотехніків. Тому, на нашу думку, було б корисним для вирішення цієї проблеми внести новий пункт або доповнення до п. 3 ч. 2 ст. 162 «Зберігання речових доказів» проекту КПК України в наступній редакції: «...у разі виявлення вибухонебезпечних предметів, віднесених до категорії надзвичайно небезпечних, після їх огляду та фіксації вони з дотриманням заходів безпеки знищуються на місці виявлення, про що також складається протокол відповідно до вимог цього Кодексу...».

Список використаної літератури

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховною Радою України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141; 2005. — № 2. — Ст. 44.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук.-практ. комент. / За ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленіна. — Х.: ТОВ «Одисей», 2003. — 960 с.
3. Інструкція щодо організації роботи з огляду, вилучення вибухотехнічного дослідження вибухових речовин і вибухових пристроїв та їх централізованого обліку в органах внутрішніх справ: Наказ МВС України від 06.11.2000 № 764. — К., 1996. — 18 с.
4. Інструкція з організації приймання, обліку, використання, категорювання та зберігання боєприпасів, вибухових пристроїв, вибухових речовин і засобів підриву (вилучених, знайдених та добровільно зданих), а також штатних боєприпасів, вибухових речовин і засобів підриву в ОВС України: Наказ МВС України від 08.05.99 № 381. — К., 1999. — 27 с.
5. Інструкція про організацію робіт щодо пошуку та знешкодження вибухових пристроїв і вибухових речовин: Наказ МВС України від 18.07.96 № 493. — К., 1996. — 25 с.
6. Інструкція про заходи безпеки при пошуку, розрядженні, транспортуванні, знешкодженні вибухових пристроїв та вибухових речовин або при загрозі вибуху: Наказ МВС України від 12.06.96 № 419. — К., 1996. — 18 с.
7. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 18.11.2005 № 3456-д. (www.rada.gov.ua)

УДК 340.116:343.76

В.П. Мороз, головний спеціаліст Державного
науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру МВС України

ОКРЕМІ ПРАВОВІ ПИТАННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПОЖЕЖ. ХАРАКТЕРНІ ВИПАДКИ З ПРАКТИКИ

Розглянуто окремі правові питання, що виникають під час проведення пожежно-технічних експертиз у межах кримінального, цивільного та господарського процесів, а також досліджень за заявами громадян. Розглянута специфіка пожежно-технічної експертизи, типові проблемні ситуації та можливі напрями їх вирішення.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, правові питання висновків експерта, об'єкти дослідження, пожежно-технічна експертиза, огляд місця події, підпал.

У 1999–2000 рр. розпочався інтенсивний розвиток пожежно-технічного напрямку досліджень в системі експертних установ МВС, який відбувається в умовах постійних змін нормативно-правових актів, що регламентують його діяльність, реорганізації та перерозподілу повноважень МВС та МНС. (Державний пожежний нагляд виведений з підпорядкування МВС у 2003 р.) Цілком природно, що виникають певні проблеми на етапі впровадження нововведених норм права, поки не налагоджений механізм їх практичної реалізації. Нині виникла нагальна потреба в узагальненні і розповсюдженні досвіду, набутого експертами цієї спеціальності, в тому числі і щодо правових питань. Аналіз практики експертної діяльності свідчить, що найменше правових питань виникає в рамках кримінального процесу. Це пояснюється більшою кількістю проведених експертиз саме за кримінальними справами — а, отже, і більшим досвідом експертів у даних процесуальних відносинах, відпрацьованістю окремих питань. Орієнтування в інформаційно-правовому полі особливо важливе для працівників, які розпочинають опановувати даний напрям, або тих, які працюють у цій галузі відносно недовго.

Відповідно до визначень в законодавчих актах України, експертом (судовим експертом) може бути особа, яка має необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань [1, 7, 8, 9]. Особи, що професійно займаються експертною діяльністю — працюють в державних спеціалізованих установах і відомчих службах — повинні мати вищу освіту і бути атестованими як судові експерти. Вибираючи фах судового експерта, людина вже професійно бере участь в кримінальному, адміністративному, цивільному та господарському процесі. Отже, професійний судовий експерт «приречений» бути юридично обізнаним, у тому числі для того щоб уникати можливих правових непорозумінь. Непоодинокими є ситуації, коли для перемоги в процесі одна з сторін намагається «тиснути» на експерта не виходячи за межі діючих нормативно-правових актів, розраховуючи на його недостатню обізнаність. В більшості випадків цей тиск є суто психологічним, але для того щоб розмежовувати законні та незаконні вимоги учасників процесу, потрібно орієнтуватись в цьому питанні.

На даний час дослідження причин виникнення пожеж у системі МВС здійснюються працівниками вибухотехнічних підрозділів експертної служби, де основними напрямками є проведення експертиз вибухових пристроїв, обставин і механізму вибухів (далі — вибухотехнічних), обставин виникнення та розвитку пожеж і дотримання правил пожежної безпеки (далі — пожежно-технічних). Відповідно до класифікації, що прийнято в Міністерстві юстиції України [15], перша належить до такої групи судових експертиз, як вибухово-технічна експертиза (спеціальність 5.2 «Дослідження вибухових пристроїв, слідів та обставин вибуху»). Пожежно-технічна експертиза є одним із різновидів інженерно-технічної експертизи (спеціальність 10.8 «Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки»). Останнім часом у вибухотехнічних підрозділах запроваджується новий напрям, який згідно зазначеної класифікації є різновидом експертизи матеріалів, речовин та виробів — це металознавча експертиза (спеціальність 8.9 «Дослідження металів і сплавів»). Один з її напрямів тісно пов'язаний з пожежно-технічною експертизою: він досліджує наявність, первинність або вторинність коротких замикань в електричних провідниках, вилучених на місці пожежі, і тим самим допомагає встановити причину її виникнення.

Під час виконання вибухотехнічних експертиз, експерти діють лише в рамках кримінального процесу. Це обумовлено тим, що об'єкти дослідження є загальнонебезпечними предметами, що при неконтрольованому (забороненому) поширенні становлять підвищену загрозу для суспільства. Визначено коло цих об'єктів, з якими громадяни, під загрозою кримінальної відповідальності, взагалі не в праві вчиняти будь-яких дій. Їх носіння, зберігання, придбання, виготовлення, передавання, збут або здійснення вибуху тягне за собою покарання передбачене Кримінальним кодексом України (далі — КК) [6]. При виконанні пожежно-технічних експертиз і досліджень експерти, у більшості випадків, мають справу з об'єктами, що не заборонені в загальному обігу на території України. Залежно від способу використання таких об'єктів (предметів, засобів, речовин), або дій, пов'язаних з порушенням правил пожежної безпеки, можуть виникнути обставини, наслідком яких буде порушення кримінальної, адміністративної, цивільної або господарської справи. Отже, експерти, що діють в галузі пожежотехніки, мають справу з різними видами судових процесів, що вимагає від них знання більшої кількості законів та інших нормативно-правових актів. Однак, незалежно від виду судового процесу, експерт несе відповідальність за завідомо неправдивий висновок згідно ст. 384 КК.

Можливе виконання досліджень і поза межами судового процесу. Будь-який громадянин може звернутись з проханням провести дослідження відносно об'єкта, що є його власністю. Такий вид діяльності дозволяється й обумовлений Положенням про експертну службу Міністерства внутрішніх справ. Виконання пожежно-технічних досліджень входить до переліку платних послуг, які можуть надаватися підрозділами експертної служби Міністерства внутрішніх справ [12]. Існуюча практика виконання експертиз виявила ще одну відмінність вибухотехнічної експертизи (за фактом вибуху) від пожежно-технічної, що полягає у необхідності вивчення матеріалів справ. Для складання пожежно-технічного висновку експерти практично у 90 % випадків подають клопотання про надання їм матеріалів справи для вивчення, що буває дуже рідко під час проведення експертизи за фактом вибуху. Річ у тім, що для сприйняття людини вибух є досить короткотривалим явищем і супроводжується чинниками, які

заважають зосередженню її уваги (потужний звук, ударна хвиля, світловий ефект спалаху тощо). Тому на інформацію від очевидців події можна спиратись лише в окремих випадках, коли перед експертом постали питання ситуативного характеру. Пожежа розвивається у часі повільніше, людина може спостерігати за її розвитком, інформація очевидців події (часто-густо вони навіть проводять фото- або відеозйомку) є дуже важливою для встановлення осередку виникнення пожежі. А питання стосовно місця і причини виникнення пожежі є основними для пожежно-технічної експертизи. Необхідність спиратись на матеріали справи при складанні висновку іноді викликає певні ускладнення, які розглядатимуться нижче.

Під час діяльності в межах судового процесу або досудового слідства експерти повинні керуватись тими або тими нормами права. Це пов'язано не лише з процесуальним порядком проведення експертизи та участі в слідчих діях. Експерти (або їх керівники) використовують ці норми при складанні певних документів, у тому числі — при підготовці відповідей на звернення або скарги. При цьому, звичайно, вони використовують роз'яснення щодо змісту законів або підзаконних актів. Необхідно чітко розрізняти офіційне і неофіційне тлумачення змісту норм права. Офіційне здійснюється компетентними суб'єктами і формально обов'язкове для всіх. Воно може бути автентичним (авторським) і делегованим (коли норму тлумачить орган, який її не приймав але спеціально уповноважений законом). Наприклад, закони прийняті Верховною Радою України офіційно має право тлумачити лише сама Верховна Рада (автентичне тлумачення) та Конституційний Суд України (делеговане тлумачення). Навіть Верховний Суд України в разі потреби звертається за офіційним тлумаченням до Конституційного Суду [10].

Слід пам'ятати, що науково-практичні коментарі законів України — це лише думка певних юристів-науковців, таке тлумачення не є офіційним. У згаданих коментарях неможливо відмежувати офіційне і неофіційне тлумачення, що робить посилання на них досить сумнівним. Разом з цим, існує така форма тлумачення, що є формально обов'язковою лише для осіб та організацій, адміністративно підпорядкованих інтерпретатору, який робить роз'яснення. Так, Постанови Пленуму Верховного Суду України є обов'язковими для судів у кримінальних та цивільних справах. Це робить можливим застосування роз'яснень і рекомендацій, що містяться в цих Постановах під час процесуальних відносин з судами загальної юрисдикції. Спеціалізованими судами, відповідно до Закону України «Про судоустрій України» [3], є адміністративні та господарські суди. Тому, під час дій в межах адміністративного та господарського процесу, можливе застосування роз'яснень та рекомендацій, що містяться в Постановах Пленумів Вищого Адміністративного та Вищого Господарського Судів. Керуючись відомчими наказами треба пам'ятати, що у випадку, коли існують суперечності між відомчими наказами й юридично вищими нормативно-правовими актами (далі — НПА), під час розгляду в судах перевага надається тим НПА, які мають вищу юридичну силу.

Експерт або керівник експертної установи повинні постійно стежити за змінами, які вносяться до законів України та підзаконних актів. Так, відповідно до змін внесених у 2004 р. до Закону України «Про судову експертизу» [1, 2], методики проведення судових експертиз (крім судово-медичних та судово-психіатричних) підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Проте механізм реалізації цієї норми на даний час не відпрацьований до кінця — існують лише

проекти Постанови Кабінету Міністрів України щодо порядку атестації та державної реєстрації методик. Отже, на сьогодні порядок атестації та державної реєстрації методик проведення експертиз не визначений, реєстр методик відсутній.

Досить поширеним явищем у практиці є скарги про порушення законодавства при оглядах місць пожеж під час проведення досліджень за цивільними, господарськими справами та за зверненнями громадян. Передумовою виникнення непорозумінь є певне правове становище досліджуваного об'єкта. В таких випадках об'єкт, що зазнав шкоди від пожежі, як правило є власністю однієї організації, підприємства або особи і при цьому перебуває на гарантійному обслуговуванні іншої організації, підприємства або особи. При цьому він після пожежі може знаходитись або зберігатись на території як першого, так і другого.

Іншим прикладом може бути пошкодження об'єкта, що під час пожежі ремонтувався не власником, а іншою особою або підприємством, які на час ремонту несли відповідальність за його збереження. Ось типовий розвиток подій. Огляд здійснюють за присутності представників сторони, що є ініціатором проведення дослідження (експертизи). Експерт (спеціаліст) складає висновок і направляє ініціатору. Після цього до експертної установи надходить скарга протилежної сторони щодо невизнання правомірності огляду, ставиться вимога покарати експерта. Найчастіше експертів у такому випадку звинувачують у порушенні Закону України «Про власність», як правило, на підставі ч. 2 ст. 48, коли на думку осіб, що скаржаться, порушується право власності, «навіть якщо ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння». Експерту корисно буде знати, що «положення щодо захисту права власності поширюються також на особу, яка хоч і не є власником, але володіє майном на праві повного господарського відання, оперативного управління, довічного успадкованого володіння або на іншій підставі, передбаченій законом чи договором». Ця особа має право на захист свого володіння також від власника [5]. З ситуаціями такого роду експерт найчастіше стикається, коли намагається встановити причину пожежі на об'єкті, що перебуває у власності однієї організації, а інша організація має гарантійні зобов'язання щодо цього об'єкта.

Трапляються випадки, коли обидві сторони присутні на огляді, але цьому не має документального підтвердження. Як наслідок, з'являється скарга про те, що експерт таємно, без згоди власника проник на об'єкт, чим порушив його права. В багатьох випадках скарги містять інформацію, що не відповідає дійсності (наприклад, часто-густо дата огляду у скарзі не відповідає фактичній даті огляду об'єкта, що постраждав від пожежі).

Розглянувши достатню кількість скарг, що надходять до експертних установ МВС, можна побачити, що їх складали юридично досвідчені люди, які усвідомлюють, що вони не мають достатнього підґрунтя щоб направити їх до суду або прокуратури. Тому, фактично, такі скарги є інструментом тиску на експерта (спеціаліста), хоча в юридичному розумінні закон не порушується. Крім того, практика за даним напрямом експертних досліджень свідчить, що коли претензії до експерта мають достатні підстави, рішення про покарання або притягнення його до відповідальності приймає суд.

Проте, можна організувати свою діяльність таким чином, щоб усунути саму причину скарги. Для цього, по-перше, необхідно щоб вхідний документ з проханням провести пожежно-технічне дослідження був зареєстрований у підрозділі, мати

відповідні резолюції керівників щодо проведення дослідження певним спеціалістом (експертом). По-друге, до огляду об'єкта, що проводиться у рамках дослідження, обов'язково повинні залучатись обидві сторони, навіть якщо на той момент справа не порушена в суді. Щодо факту огляду корисним буде складання документа, в якому зазначається дата, час, підстава проведення огляду і присутність представників обох сторін, їх підписи (якщо особи — представники підприємств, організацій або установ — бажана наявність відбитку печатки на цьому документі), також інші особи (наприклад, спеціалісти в інших галузях знань), що були при цьому присутні. Також бажано відобразити в ньому факт фотозйомки та технічні прилади, які використовувались під час огляду.

Цей документ складають у кількох примірниках, один з яких відсилають замовнику разом з висновком експерта (спеціаліста). Складання документа за відсутності справи не передбачено процесуальним законодавством, але й не заборонено. Через те, що такий огляд проводиться в рамках дослідження, доцільним буде посилання на нього в тексті дослідження. Присутність всіх сторін під час огляду, відсутність зауважень в зазначеному документі є формальною згодою обох сторін на огляд об'єкта дослідження й усуває підґрунтя для скарг. Вирішення питання щодо присутності на огляді обох зацікавлених сторін слід покласти на сторону, що є ініціатором проведення експертизи (дослідження).

Як зазначено вище, за відсутності судової справи, а отже й ухвали, рішення або постанови про призначення експертизи, за заявами громадян та організацій виконання пожежно-технічних досліджень на платній основі регламентується Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ», до якої включений перелік платних послуг, які можуть надаватися підрозділами експертної служби Міністерства внутрішніх справ [12], спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства фінансів України від 06. 07. 98 № 694/499 [16, 17].

В експертній практиці за даним напрямом досліджень трапляються випадки, коли адвокати намагаються ініціювати проведення експертизи у цивільних або господарських справах, або вимагають рецензування висновку експерта (спеціаліста), зробленого по цивільній або господарській справі. Дійсно, відповідно до ст. 6 Закону України «Про адвокатуру», адвокат має право отримувати письмові висновки фахівців з питань, що потребують спеціальних знань [4]. Проте, відповідно до ст. 66, 133, 143, 144 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), експертиза призначається ухвалою суду. Про призначення експертизи судом виноситься ухвала. Експертом у цивільному процесі є «особа, якій доручено провести дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи, і дати висновок з питань, які виникають під час розгляду справи і стосуються сфери її спеціальних знань» [8]. Щодо вимог до експерта як фахівця — в ст. 53 ЦПК є посилання на Закон України «Про судову експертизу». Відповідно до ст. 41 Господарського процесуального кодексу (далі — ГПК) експертиза призначається також судом, про що виноситься ухвала. У визначенні експерта, його прав та обов'язків у ст. 31 ГПК є посилання на Закон України «Про судову експертизу» [9]. Отже призначати експертизу в цивільних та господарських справах має право лише суд, у провадженні якого вони знаходяться. На відміну від цього, в кримінальному процесі експертизу може призначити слідчий, прокурор, суд та особа, яка провадить

дізнання [7]. Отже, в межах кримінального, цивільного або господарського процесу адвокат може лише клопотати перед судом щодо її проведення. На вимогу адвоката дозволено скласти лише висновок спеціаліста.

У практиці також трапляються випадки, коли адвокати вимагають провести рецензування висновків експертів, даних по справі, що розглядається судом. Спираючись на ст. 6 Закону України «Про адвокатуру» [4], вони надсилають лист з вимогами безпосередньо до експертного підрозділу. Виконавши цю вимогу, експерт може порушити закон. Справа ось у чому: якщо суд розглядає дану експертизу (або дослідження) як доказ, то його рецензування може бути сприйняте судом як оцінка доказів. У судових процесах та під час досудового слідства існує вичерпний перелік суб'єктів, які мають право оцінювати докази. В кримінальному, цивільному та господарському процесі таким суб'єктом є суд (ст. 67 КПК [7], ст. 212 ЦПК [8], ст. 43 ГПК [9]). Крім суду, в кримінальному процесі таке право мають також прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання (ст. 67 КПК).

Необхідно пам'ятати, що рецензування висновків експертів регламентовано відомчими наказами МВС. Згідно п.5.4 Настанови про діяльність Експертно-криміналістичної служби МВС України [13], в системі МВС передбачено рецензування висновків експертів. Вони також можуть підлягати розгляду Експертно-кваліфікаційною комісією МВС України в порядку і на підставах, передбачених Положенням про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС України, екзаменаційні комісії ГУМВС, УМВС, УМВСТ та порядок атестації працівників експертно-криміналістичних підрозділів як судових експертів і спеціалістів [14]. Відповідно до цих Положень, висновки спеціалістів не підлягають рецензуванню і розгляду.

Окрім питання правового характеру виникають і на стадії виконання експертизи. Під час призначення пожежно-технічних експертиз за кримінальними справами часто-густо перед експертом порушують питання: «Чи мав місце підпал у даному випадку? Чи був підпал причиною пожежі?» При відповіді на ці питання, бажано уникати терміна «підпал». На сьогодні чіткого визначення цього терміна не існує. В літературі він у загальному випадку розглядається як свідоме викликання пожежі застосуванням джерела вогню до певних об'єктів. Отже, підпал — це свідомо дія певної особи, яка складається (окрім дій і технічної сторони) з процесів, що відбуваються в психіці особи і характеризують її волюву й інтелектуальну сферу діяльності. Компетенція експерта закінчується в межах дослідження технічної складової події. Встановлення інших складових — у компетенції суду або слідчого. Тому для уникнення можливих подальших складностей під час розгляду справи в суді, слід відповідати на це питання висвітлюючи лише технічну сторону події, наприклад: «Причиною пожежі було внесення джерела відкритого вогню (*якого саме і куди*) з ознаками спеціальної попередньої підготовки події (*перерахування ознак*)». Як відомо експертам, джерелом відкритого вогню може бути факел, палаючий сірник тощо. Ознакою спеціальної підготовки події може бути розлиття легкозаймистої рідини, що виконує роль інтенсифікатора горіння, відкриття вікон і дверей для посилення газообміну під час горіння та ін.

Часто-густо на вирішення експертизи виносять питання, що стосуються можливості вчинення дій певною особою, які призвели до пожежі. Наприклад, «Чи призвели дії *Іванова* до виникнення пожежі?» Експерт не може знати що робила певна особа в той час, коли виникла пожежа. Встановлення цього перебуває за межами

компетенції експерта з даного виду досліджень. Тому відповідь бажано формулювати таким чином: «До виникнення пожежі призвели наступні дії: *(далі описується перелік певних дій)*».

Відповідно до п.2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах» (далі — ППВС №8), неприпустимим є порушення перед експертом правових питань [11]. Однак є непоодинокі випадки, коли такі питання порушуються. Щоб уникнути непорозумінь, експерт повинен чітко уявляти межі своєї компетенції. Як зазначено вище, в більшості випадків, для складання мотивованого висновку експертам даної спеціалізації необхідне ознайомлення з матеріалами справи.

Зафіксовано випадки, коли на експертів скаржаться потерпілі, яких не влаштовує те, що при складанні висновку експерт спирався на певні факти з матеріалів справи, що на думку потерпілих є неправдивими. Необхідно пам'ятати, що відповідно до ППВС №8, вирішення правових питань щодо легітимності з правової точки зору будь-яких документів, які містяться в матеріалах кримінальної справи, виходить за межі компетенції експерта. Під час складання висновку треба дуже уважно підходити до питань, при відповіді на які необхідно посилатись на свідчення у справі або вибирати одне з суперечливих свідчень. На практиці існують експертизи за фактами пожеж, які відбулись понад 5 років тому, коли відсутні речові докази, місце події за тривалий час набуло таких змін (відновлення приміщень, ремонт і под.), що його огляд не дасть потрібної експерту інформації. За таких обставин висновок доводиться складати за матеріалами справи. За наявності суперечливих свідчень важко, а іноді й неможливо встановити справжню причину виникнення пожежі. У таких випадках, якщо немає впевненості, підтвердженої неспростовними даними, краще давати відповідь, що неможливо відповісти на порушене питання. Інакше експерту дуже важко буде відстоювати власну точку зору (наприклад, у разі участі в судовому засіданні).

Під час проведення пожежно-технічної експертизи існує ще одна проблема, що пов'язана з речовими доказами. В ході гасіння пожежі, з ініціативи державного пожежного нагляду МНС України (який відповідно до ч. 6 ст. 101 КПК є органом дізнання у справах про пожежі і порушення правил пожежної безпеки [7]), на місце події для огляду викликаються працівники випробувальних пожежних лабораторій (далі — ВПЛ), що також є структурними підрозділами МНС. Вони вилучають об'єкти, дослідження яких може дати інформацію про причини пожежі. В практиці часто трапляються випадки, коли дані об'єкти досліджуються в ВПЛ, після чого знищуються. Як правило, в цей період кримінальна або інша справа ще не порушена і вилучені об'єкти не є речовими доказами. В такому випадку, в подальшому, в разі призначення експертизи (якщо порушено кримінальну справу), дуже важко скласти висновок експерта лише на підставі дослідження матеріалів справи. Підтвердити або спростувати результати досліджень ВПЛ не є можливим через відсутність об'єктів досліджених ними. Врегулювання цього питання можливо потребує принципового вирішення на міжвідомчому рівні.

Останнім часом відмічені прецеденти призначення експертиз судами щодо правомірності дій працівників пожежної охорони МНС і дотримання громадянами й організаціями правил пожежної безпеки. Як правило, ці справи були порушені за позовами громадян і організацій, які понесли збитки внаслідок певних дій. Нагадаємо, що сама назва даної експертної спеціальності («Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки») дає змогу досліджувати

«дотримання вимог пожежної безпеки». В перспективі це може бути одним із різновидів пожежно-технічної експертизи. Розвиток цього напрямку безумовно потребуватиме вивчення усіх правових аспектів і нормативної бази, що супроводжує такий вид діяльності.

Список використаної літератури

1. *Про судову експертизу*: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209.
2. *Про внесення змін до Закону України «Про судову експертизу»*: Закон України від 09.09.2004 № 1992-IV // Там само. — 2005. — №1. — Ст. 14.
3. *Про судоустрій України*: Закон України від 07.02.2002 № 3018-III // Там само. — 2002. — № 27-28. — Ст. 180; 2004. — № 40-42. — Ст. 492; 2004. — № 25. — Ст. 354; 2005. — № 35-36. — Ст. 446.
4. *Про адвокатуру*: Закон України від 19.12.92 № 2887-XII // Там само. — 1993. — № 9. — Ст. 62; 2002 — № 16. — Ст. 114; 2002. — № 29. — Ст. 194; 2004. — № 8. — Ст. 66; 2006. — № 1. — Ст. 18.
5. *Про власність*: Закон України від 07.02.91 № 697-XII // Там само. — 1991. — № 20. — Ст. 249. — [Із змінами до 2005. — № 16 — Ст. 259].
6. *Кримінальний кодекс України*: Наук.-практ. коментар / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Атіка, 2004. — 1056 с.
7. *Кримінально-процесуальний кодекс України*. — К.: Вид. Паливода А.В., 2004. — 208 с.
8. *Цивільний процесуальний кодекс України* // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40-42. — Ст. 492.
9. *Господарський процесуальний кодекс України* // Там само. — 1992. — № 6. — Ст. 56; 2000. — № 50. — Ст. 436; 2001. — № 36. — Ст. 188; 2006. — № 1. — Ст. 1.
10. *Про затвердження Регламенту Пленуму Верховного Суду України*: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 10.06.2002 № 7 // Постанови Пленуму Верховного Суду України 1972-2002 / За заг. ред. В.Т. Маляренка. Офіц. вид. — К.: А.С.К., 2003. — 560 с.
11. *Про судову експертизу у кримінальних і цивільних справах*: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 № 8 // Там само.
12. *Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ*: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 № 988.
13. *Настанова про діяльність Експертно-криміналістичної служби МВС України*: Наказ МВС України від 30.08.99 № 682.
14. *Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС України, екзаменаційні комісії ГУМВС, УМВС, УМВСТ та порядок атестації працівників експертно-криміналістичних підрозділів як судових експертів і спеціалістів*: Наказ МВС України від 30.08.99 № 685.
15. *Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів*: Наказ Мін'юсту України від 09.08.2005 № 86/5.
16. *Положення про порядок внесення та використання плати за проведення досліджень та інших робіт (послуг) експертними підрозділами ОВС України*: Спільний Наказ М-ва фінансів України та М-ва внутр. справ України від 06.07.98 № 694/499.
17. *Про внесення змін до наказу Міністерства фінансів та Міністерства внутрішніх справ України* від 06.07.98 № 694/499: Спільний Наказ М-ва фінансів України та М-ва внутр. справ України від 09.04.2004 № 263/386.

УДК 343.98:122

О.М. Литвинов, кандидат юридичних наук,
доцент Харківського національного
університету внутрішніх справ

ПРО НАУКОВУ ПАРАДИГМУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто актуальні проблеми формування категорії та поняття криміналістичної характеристики злочинів. Обґрунтовується ряд нових у теоретичному плані положень, які стосуються перспектив її використання у навчальному процесі та в наукових дослідженнях. Дано критичну оцінку думок, висловлених у літературі з цього приводу, та наведено авторські міркування щодо визначених проблемних моментів.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів, методика, методологічні проблеми, парадигма, механізм.

Різноманіття форм вчинення злочинів, їх постійне удосконалення внаслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників, криміналізація певних сфер діяльності суспільства обумовлюють необхідність розроблення нових методів розслідування злочинів, системного підходу до цього питання. Як стверджував І. Кант, «...зі знання відбувається наука, під якою розуміють сукупність пізнання у значенні системи. Система ґрунтується на ідеї цілого, що передує частинам» [1].

Система як філософська категорія означає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між її елементами перевищує енергію їхніх зв'язків з елементами інших систем. Характеризуючи систему в загальному вигляді, традиційно говорять про єдність і цілісність взаємозалежних між собою її елементів [2].

Системність опису криміналістично значимих ознак виду або групи злочинів утворюють їх криміналістичну характеристику, в якій проявляються особливості способу, механізму, обстановки вчинення діяння та інших обставин певної злочинної діяльності, що формують уявлення про нього та забезпечують його успішне розкриття, розслідування та запобігання. На думку А.Ю. Головіна, на сьогоднішній день існують усі передумови для подальшого розвитку вчення про криміналістичну характеристику злочинів як системи типових даних про елементи окремого виду злочину та його механізм, що сприяє визначенню основних напрямів розслідування й служить емпірико-інформаційною основою для розроблення окремих криміналістичних методик [3].

Незважаючи на те, що категорія криміналістичної характеристики злочинів досліджується в науці досить давно, на сьогодні щодо неї висловлено доволі суперечливі точки зору: від необхідності її подальшого розроблення і вивчення до твердження про повну ілюзорність цього поняття. Усунення даної методологічної проблеми представляє важливий науковий інтерес, тому що пов'язано з визначенням вихідних позиційних положень для цілого шару криміналістичних досліджень.

Категоріальний статус криміналістичної характеристики злочинів визнається багатьма вітчизняними і закордонними дослідниками. Її наукова значущість підтверджена численними дисертаційними, монографічними дослідженнями і

науковими статтями. За останні тридцять п'ять років фактично жодна методика розслідування злочинів не розроблялась без формування криміналістичної характеристики відповідного виду злочину і рекомендацій з використання її даних для вибору найбільш ефективних методів розкриття та розслідування злочинів.

У принципі, аж до 1999 р., не можна назвати жодного імені вченого-криміналіста, який би не визнавав реальності криміналістичної характеристики як такої, заперечував би її право на існування в науці і криміналістичній освіті, спростовував її корисність для практики розслідування злочинів.

Критичне ставлення до криміналістичної характеристики злочинів пов'язано, насамперед, з висловлюваннями (як публічними, так і на сторінках наукової літератури) одного з визнаних і авторитетних учених-криміналістів — проф. Р.С. Белкіна, який висловив сумнів щодо наукової спроможності та практичного значення цієї вихідної дослідницької категорії [4, с. 223].

Ця заява викликала жваві дискусії у криміналістичному співтоваристві. Відбулось не менше 6 наукових конференцій, де вчені сперечалися «бути чи не бути» криміналістичній характеристиці злочинів. Виражаючи своє ставлення до цього питання, відзначимо, що криміналістична характеристика є основною категорією криміналістики, яка має пряме відношення до криміналістичної методики. Жодне із запропонованих в якості компенсації нововведень не може замінити або покращити реалізацію функцій і задач, притаманних криміналістичній характеристиці злочинів — акумулювати опис характерних, типових якостей, властивостей та ознак злочинів й бути основою для розроблення науково-практичних рекомендацій щодо їх розкриття й розслідування.

З урахуванням принципу історизму, звернемося до генезису категорії «криміналістична характеристика злочинів».

Криміналістична характеристика злочинів може розглядатися в двох аспектах: 1) як поняття, що безпосередньо характеризує особливе явище — продукт діяльності людини з виділенням у ньому характерних якостей, в яких відображаються його кримінальні властивості; 2) як поняття, що є науковою абстракцією та містить у собі загальні риси, властиві криміналістичним характеристикам певних груп злочинів.

Як будь-яка вихідна для науки категорія, криміналістична характеристика являє собою абстракцію, значення якої обумовлюється закладеними в ній можливостями змістовної інтерпретації охоплюваного класу явищ. Як такі явища розуміються окремі категорії, види, групи й підгрупи злочинів.

Функціональне призначення поняття криміналістичної характеристики злочинів полягає у визначенні загальної системи відомостей про ознаки відповідного різновиду злочинів, використовуваної як інструмент їх наукового пізнання. Уявляється, що саме через основну функцію криміналістичної характеристики — бути науковою базою для розроблення окремих криміналістичних методик — варто визначати її поняття й основні елементи. Тому серед безлічі запропонованих різними авторами визначень поняття «криміналістична характеристика злочинів» нами підтримано ті, в яких, незалежно від редакції, вона визначається як система даних про типові ознаки злочинів конкретного виду, що використовується з метою оптимізації процесів розкриття та розслідування злочинів [5–9].

Аналіз досвіду вивчення криміналістичної характеристики злочинів різними вченими дав нам змогу визначити проблемні питання, відносно яких велися і тривають

наукові дискусії. Це ті наріжні аспекти проблеми, обговорення і вирішення яких свого часу сприяло формуванню вчення про криміналістичну характеристику злочинів і містило в собі перспективи його подальшого розвитку, проте призвело до кризового стану.

Незважаючи на інтенсивність розробок, у криміналістичній літературі відсутнє не лише загальне визначення криміналістичної характеристики злочинів, а й цілісна концепція даної категорії. Не ясно, чи охоплюється нею тільки сфера злочину або також сфера розслідування, чи є вона результатом криміналістичного дослідження чи представляє його програму, яке методологічне і методичне значення розглянутого поняття.

Так, одні автори зводять криміналістичну характеристику до опису елементів розслідуваної події, а інші — включають до неї і характеристику проведеного розслідування. Зокрема, відповідно до теоретичної концепції методики розслідування злочинів, запропонованої В.К. Гавлом і розвинутої його послідовниками, основу окремої методики розслідування злочину складають криміналістична характеристика злочину і криміналістична характеристика розслідування даного виду злочину [10].

Крім того, немає ясності в питанні, чи є криміналістична характеристика продуктом практичного розслідування конкретного злочину чи вона — результат наукового узагальнення визначеної категорії кримінальних справ. Серед криміналістів також немає однозначного вирішення принципового питання про те, чи є криміналістична характеристика результатом вивчення злочину, сукупністю даних про нього чи вона — програма його вивчення, типовий перелік обставин, що підлягають встановленню у справі, тобто криміналістична інтерпретація предмета доказування і складу злочину. Деякі автори надають криміналістичній характеристиці значення загальної теорії [11], інші — розглядають її тільки в рамках методики розслідування злочинів [12]. Це насправді величезний спектр питань, які не під силу розглянути в рамках однієї статті, тому ми зупинимось лише на деяких з них, на наш погляд, найпринциповіших і найменш розглянутих у науковій літературі.

На особливості процесу формування поняття «криміналістична характеристика злочинів» звернув увагу Р.С. Белкін. У самій значній роботі «Курс криміналістики» він докладно проаналізував і узагальнив дослідження близько 30 вчених-криміналістів, що дало йому змогу показати генезис розвитку уявлень про криміналістичну характеристику злочинів, визначити її основний склад з метою систематизації та упорядкування наявних даних [13].

Висловивши ряд критичних, але справедливих зауважень, проф. Р.С. Белкін навів уніфікований перелік елементів криміналістичної характеристики злочинів: характеристика вихідної інформації, система даних про спосіб вчинення і приховування злочину, про типові наслідки його вчинення, про особу ймовірного злочинця та вірогідні мотиви і цілі злочину, про деякі обставини вчинення злочину (місце, час, обстановку).

Незважаючи на чіткість висловленої позиції, і сьогодні можна спостерігати розбіжності в інтерпретації компонентного складу криміналістичної характеристики злочинів, кількість елементів якої варіюється від чотирьох до десяти. Наприклад, С.П. Мітрічев вважає за необхідне включати в дану систему «найбільшу кількість ознак, що мають криміналістичне значення» [14].

Однак, навряд чи надмірне розширення або деталізацію елементного складу можна визнати виправданими, тим більше при формуванні загального для всіх злочинів переліку елементів. Річ у тім, що просте складання великої кількості ознак, притаманних певному предмету, не наближає, а віддаляє нас від виозначуваного поняття [15]. Розглядаючи структуру криміналістичної характеристики злочинів, необхідно прогнозувати: по-перше, чи має запропонований елемент значення для розроблення методичних рекомендацій із розслідування злочинів, по-друге, що саме ці дані дадуть методиці розслідування як комплексу практичних рекомендацій.

Упродовж усього періоду розвитку уявлень про криміналістичну характеристику злочинів учені були єдині, мабуть, тільки у визнанні криміналістичного значення даної категорії та її системного характеру. На цьому єдність у розумінні сутності криміналістичної характеристики вичерпується, і нам доводиться мати справу з авторськими інтерпретаціями її елементного складу. Причому ситуація погіршується тим, що запропоновані нововведення деяких авторів не завжди узгоджуються між собою, і ми отримуємо подекуди неаргументовані авторські трактування, що мають претензію на оригінальність, але насправді призводять до розмивання категорії, втрати нею чіткості та визначеності. Питання обґрунтованості включення нових елементів у криміналістичну характеристику злочинів неодноразово обговорювалось, але, незважаючи на це, залишилось невирішеним.

Більш того, з роками криміналістична характеристика злочинів втратила принципову властивість, а саме відображати кореляційні зв'язки та залежності між елементами і на цій основі сприяти визначенню невідомих компонентних складових. Р.С. Белкін з цього приводу зауважив, що «...легше описувати елементи характеристики..., чим займатись доволі складним процесом виявлення кореляційних залежностей між ними» [4, с. 221].

Утім, не можна погодитись з наявною в літературі скептичною думкою про можливість розрахунку та презентації подібних закономірних зв'язків [16]. На нашу думку, цей напрям роботи з криміналістичною характеристикою злочинів аж ніяк ще не вичерпав себе, навпроти, це є новітня конструктивна задача, яка обумовлює не відмову від зазначеної категорії, а її трансформацію до реалій сьогодення з одночасним позбавленням від усього кон'юнктурного, необґрунтованого, зайвого. Тому, з метою забезпечення прикладного характеру криміналістичної характеристики злочинів вона мусить бути продуктом дослідження зв'язків між її елементами, що мають самостійне значення та попередньо достатньо глибоко проаналізовані.

Принципове значення має також питання про необхідність включення в криміналістичну характеристику злочинів такого елемента, як механізм злочину. Однак, саме це поняття, його роль і місце, співвідношення зі способом вчинення злочинів трактуються неоднозначно.

Як відомо, механізм злочину був введений у понятійний апарат криміналістики О.М. Васильєвим у зв'язку з визначенням її предмета. Механізм злочину автор розглядав як процес вчинення злочину, включаючи в нього спосіб і всі дії злочинця, що супроводжуються утворенням матеріальних і нематеріальних слідів, які можуть бути використані для розкриття злочину [17]. Пізніше, у спільній роботі з М.П. Яблоковим, він вказував, що ознаки злочинів найяскравіше проявляються у способі та механізмі злочинного діяння, обстановці його вчинення та окремих рисах особи злочинця. Розглядаючи спосіб і механізм як самостійні елементи, він у той же час підкреслював, що останній часто-густо є похідним від способу і обстановки [18]. Включення в

криміналістичну характеристику одночасно даних про спосіб і механізм вчинення злочинів можна знайти й в інших авторів [19].

Р.С. Белкін визначав механізм злочину як багатокомпонентну систему, створену діями суб'єкта злочину, спрямованими на досягнення певного результату у відношенні конкретного предмета злочинного посягання; діями потерпілого та осіб, які стали випадковими учасниками події, що відбувалась в конкретних умовах і за обставин, сукупність яких детермінує спосіб вчинення і приховування злочину, зв'язки і відносини між елементами механізму злочину [20].

Механізм злочину як комплекси дій, вчинків суб'єкта, жертви злочину, осіб, які виявились побічно пов'язані зі злочинною подією, розглядає також О.М. Кустов. При цьому в структуру механізму, крім зазначених комплексів, він включає окремі елементи обстановки, використовувані учасниками злочинної події, в тому числі предмет злочинного посягання [21].

Уявлення про спосіб вчинення злочину як складову більш широкого поняття механізму, на нашу думку, чіткіше відбиває криміналістичний зміст цих елементів. Недарма криміналістичне поняття злочину, яке намагались визначити деякі дослідники, розглядає останнє як систему, обумовлену зовнішніми і внутрішніми чинниками взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем. Виходячи з цього, напевно чи правомірно розглядати механізм і спосіб вчинення злочину як однорівневі компоненти криміналістичної характеристики.

Викладене призводить нас до висновку про варіабельність структури криміналістичної характеристики, про можливість різної кількості та ієрархії її елементів залежно від виду злочинів. У кожній конкретній криміналістичній характеристиці сукупність елементів має бути індивідуальна, теоретично обґрунтована і підтверджена результатами досліджень.

До числа дискусійних належать також питання про рівні розглянутої категорії і, насамперед, про характеристики конкретних злочинів. Звертаючись до проблем методики розслідування, вчені-криміналісти розглядають в основному криміналістичну характеристику виду або групи злочинів. У той же час, на сторінках наукової літератури триває обговорення питань про існування загальної криміналістичної характеристики злочину (безвідносно до конкретного виду), а також характеристики конкретного злочину.

Більшість авторів, які виступають на підтримку існування зазначеної характеристики конкретного злочину, не заперечують, що ця категорія є продуктом наукових досліджень і, безумовно, говорити про неї як про об'єктивну реальність не можна. Криміналістика вивчає злочини для виявлення відповідних закономірностей протиправної діяльності. Конкретний злочин представляє для науки інтерес лише остільки, оскільки він є елементом досліджуваної сукупності. Чи можна в такому разі говорити, що, вивчаючи за певною програмою один злочин, дослідник дає йому криміналістичну характеристику? Напевно, що ні.

Стосовно діяльності слідчого взагалі, говорити про криміналістичну характеристику злочину також не коректно. Ніякої криміналістичної, кримінально-правової або кримінологічної характеристики слідчий або суд ні в процесі розслідування, ні по його закінченню не складають. По конкретній справі слідчий вирішує задачу не конструювання криміналістичної характеристики, а встановлення фактів, які входять у предмет доказування з усіма його особливостями, характерними для даного випадку. Тут, на наш погляд, відбувається деяке змішування в розгляді наукової і практичної діяльності.

Криміналістична характеристика злочинів під час їх розслідування відіграє роль своєрідної матриці, що накладається на конкретний випадок вчинення злочину та сприяє отриманню вірогідного знання про відсутні, невідомі на даному етапі дані про елементи механізму злочину, в першу чергу причетних до його скоєння осіб. Як правильно зазначив В.І. Шиканов, криміналістичну характеристику слід розглядати лише як вірогідну модель і застосовувати тільки в якості орієнтувальної інформації [22].

Суттєві заперечення викликає також можливість формування криміналістичної характеристики, спільної для всіх злочинів. Нами вже зазначалося, що більшість авторів розглядають криміналістичну характеристику як опис властивостей, істотних і типових для тієї чи тієї категорії злочинів, як інформаційну модель злочинної діяльності певного виду. Якщо ж перенести таке розуміння розглянутої категорії на всі злочини, то загальну криміналістичну характеристику можна визначити як опис загальних рис, властивих усім злочинним діям, що мають значення для розкриття та розслідування. Вона, як зазначає І.Ф. Крилов, повинна знайти своє місце у загальній теорії криміналістики поряд з іншими її частинами [23].

Не розділяючи позицію про необхідність формування у криміналістиці власного поняття злочину, аналогічну точку зору ми займаємо і стосовно загальної криміналістичної характеристики. Перш ніж її скласти, необхідно відповісти на питання, які загальні криміналістичні ознаки і властивості мають усі злочини. Криміналістику як науку, що вивчає суворо визначені види закономірностей, безумовно, цікавить злочин як діяльність, що відбивається в навколишньому середовищі. Проте, будь-яка діяльність має властивість відображення, тому побудувати на цій ідеї загальну криміналістичну характеристику злочинів неможливо.

З цими запереченнями не погоджується Г. А. Густов, який, виділяючи три рівні криміналістичної характеристики, зазначає, що загальна криміналістична характеристика злочину має містити: 1) опис загальної структури злочинного діяння (предмет і суб'єкт посягання, фізичні і психічні дії суб'єкта, час вчинення злочину, суспільну небезпеку), а також зв'язки і відносини між ними, загальні для всіх злочинів; 2) опис загальних закономірностей злочину, що обумовлюють їх розкриття та розслідування (детермінуючий вплив обстановки, зв'язок злочину з поведінкою винного до вчинення, під час злочину і після нього); 3) перелік і короткий опис інших систем, пов'язаних зі злочином [24].

Уявляється проблематичним (а головне таким, що не має теоретичної та практичної значимості для криміналістики і процесуальної діяльності) описати для всіх категорій злочинів, наприклад, місце і час їх вчинення, дії суб'єкта, вплив обстановки, а тим більше встановити зв'язки між ними. Вважаємо, що такого рівня абстракцію неможливо наповнити будь-яким криміналістичним змістом, як неможливо розробити єдину методику розслідування злочинів. На нашу думку, не може бути типових, на рівні криміналістичних закономірностей, властивостей та ознак злочинів узагалі, безвідносно до їх виду або групи. Злочин у цілому являє собою занадто широке узагальнення, що не містить ніякої інформації про характерне і специфічне, що могло б дозволити зробити пропущення про інші елементи на підставі вже відомих.

Таким чином, справедливо вести мову про криміналістичну характеристику злочинів певної групи, виду або різновиду. Стосовно конкретного злочину — про його криміналістичний аналіз. Поняття злочину взагалі — кримінально-правова і кримінологічна категорії, які використовуються криміналістами в чистому вигляді й не вимагають криміналістичної інтерпретації.

З усього викладеного вище видно, що криміналістична характеристика, як категорія рівня загальних положень методики розслідування злочинів, широко і докладно досліджувалась вченими-криміналістами, проте багато питань щодо її сутності та змісту до сьогодні остаточно не вирішені. Нами проаналізовано лише найпринциповіші проблеми, інші — ще чекають свого розроблення, в тому числі і на монографічному рівні.

Підбиваючи певний підсумок проведеному дослідженню, варто однозначно і категорично висловитись з приводу принципового питання, порушеного на початку статті. Вважаємо, що наукова спроможність криміналістичної характеристики злочинів є науковою парадигмою (від грец. — приклад, зразок [25]), адже вона, по-перше, акумулює, узагальнює, систематизує дані про типові та нетипові якісні характеристики й ознаки злочинів, а також дає змогу зробити на цій основі переконливі висновки про наявність певних закономірностей (кореляційних зв'язків); по-друге, відображає повторюваність певних властивостей елементів; по-третє, інтегрує в єдине інформаційне поле розслідування злочинів різноманітні компоненти злочинної діяльності та ознаки, з нею пов'язані; по-четверте, сприяє синтезу й аналізу криміналістично значимих ознак конкретних злочинів, тим самим складаючи матеріальну основу криміналістичного аналізу.

Список використаної літератури

1. Кант И. Логика // Кант И. Собр. соч.: В 3 т. — М., 1994. — Т.1. — С. 329.
2. Новейший философский словарь. — Минск, 1999. — С. 619.
3. Головин А.Ю. Криминалистическая систематика. — М., 2002. — С. 133.
4. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. — М., 2001. — 240 с.
5. Советская криминалистика: Методика расследования отдельных видов преступлений. — К., 1988. — С. 30 — 35.
6. Старушкевич О.В. Криміналістична характеристика злочинів. — К., 1997. — С. 30.
7. Тищенко В.В. Корисливо-насиленницькі злочини: криміналістичний аналіз. — О., 2002. — С. 50.
8. Волобуєв А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Х., 2002. — С. 14 — 15.
9. Настільна книга слідчого. — К., 2003. — С. 190 — 191.
10. Гавло В.К. Теоретические и методологические основы и функции системы криминалистической методики расследования преступлений // Правовая реформа и актуальные вопросы борьбы с преступностью. — Владивосток, 1994. — С. 133.
11. Криминалистика / Под ред. Н.П. Яблокова. — М., 1995. — С. 34.
12. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі). — К., 2005. — С. 418 — 419.
13. Белкин Р.С. Курс криминалистики. — М., 1997. — Т. 3. — С. 308 — 321.
14. Митричев С.П. Методика расследования отдельных видов преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1973. — Вып. 10. — С. 28.
15. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 1975. — С. 410.
16. Ларин А.М. Криминалистика и паракриминалистика. — М., 1996. — С. 124 — 125.
17. Криминалистика / Под ред. А.Н. Васильева. — М., 1971. — С. 8.
18. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. — М., 1984. — С. 116.
19. Олішевський В.В. Розслідування та попередження викрадення людини, вчиненого з корисливих мотивів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 2004. — С. 8.
20. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. — М., 1999. — С. 47.
21. Кустов А.М. Криминалистика и механизм преступлений. — Москва; Воронеж, 2002. — С. 39.
22. Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. — Иркутск, 1983. — С. 24.
23. Крылов И.Ф. Криминалистическая характеристика и ее место в системе науки криминалистики и в вузовской программе // Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. науч. тр. — М., 1985. — С. 33.
24. Густов Г.А. Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений // Там же. — С. 45.
25. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М.Шкарапута. — К., 2000. — С. 419.

УДК 343.148:340.116

І.М. Лиховид, *слідчий в особливо важливих
справах Слідчого управління ГУМВС України в м. Києві*

ЩОДО ПРОБЛЕМИ САМОСТІЙНОСТІ ЕКСПЕРТА В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Проаналізовано положення чинного законодавства України, яке регулює статус експерта, з точки зору їх відповідності сучасним потребам кримінального судочинства. Висвітлено новий погляд на роль експерта на стадії досудового слідства. порушено питання щодо розширення самостійності експерта.

Ключові слова: експерт, самостійність, права, слідчий.

Особливим доказом у кримінальному судочинстві є фактичні дані, встановлені за допомогою висновку експерта, складеному за результатами проведення відповідної судової експертизи.

Проте реалії сьогодення вимагають перегляду ролі експерта в кримінальному судочинстві та його функцій з метою прискорення процесу розслідування та найбільш ефективного використання спеціальних знань.

Правовою основою проведення експертизи в кримінальному судочинстві є Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.94, Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.60, відомчі нормативно-правові акти, зокрема Інструкція про порядок направлення паспортних документів на криміналістичне дослідження, судову експертизу до Центральної лабораторії криміналістичних досліджень паспортних документів Державної прикордонної служби України, їх приймання, зберігання та повернення посадовій особі чи органу, що їх направили (затверджена Наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 23.06.2004, № 484); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз (затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5). Роз'яснення деяких питань, які виникають у практиці під час призначення та проведення експертиз, містяться в Постанові Пленуму Верховного суду України від 30.06.97 № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах».

Саму експертизу необхідно розуміти як процесуальну дію, що полягає в дослідженні експертом, за завданням слідчого або судді, речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних для правильного вирішення справи [1, с. 340].

У теорії кримінального процесу та криміналістики в основі визначення поняття судової експертизи перебуває фахівець, призначений експертом, а сама експертиза визначається як дослідження, що проводиться відповідно до кримінально-процесуального або цивільно-процесуального закону особою, яка володіє спеціальними знаннями в науці, техніці, ремеслі з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення для справи [1, с. 340–341].

Особливість експертизи як процесуальної дії полягає в тому, що для встановлення фактичних даних слідчим, прокурором, органом дізнання, судом, залучається суб'єкт,

наділений спеціальними знаннями, які можуть бути використані для отримання доказів під час розслідування. Даний суб'єкт, на відміну від інших учасників процесу, встановлює фактичні дані за відсутності слідчого, але за його призначенням.

Правовий статус експерта як учасника кримінального судочинства визначається через систему його процесуальних прав та обов'язків, які закріплені кримінально-процесуальним законом та дають змогу реалізувати даним суб'єктом свою функцію, відведену йому судочинством.

Закон України «Про судову експертизу» передбачає, що, незалежно від виду судочинства, судовий експерт зобов'язаний: провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок; на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора, судді, суду дати роз'яснення щодо даного ним висновку; заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі, а також має право [2]:

1) ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів;

2) вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

3) з дозволу особи або органу, які призначили судову експертизу, бути присутнім під час проведення слідчих чи судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи;

4) подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

5) одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням;

6) проводити на договірних засадах експертні дослідження з питань, що становлять інтерес для юридичних і фізичних осіб, з урахуванням обмежень, передбачених законом.

Інші права та обов'язки судового експерта передбачаються процесуальним законодавством.

У свою чергу Кримінально-процесуальний кодекс України, який визначає порядок провадження кримінального судочинства в Україні, в ст. 77 передбачає, що особа, яка призначена експертом, зобов'язана з'явитися за викликом і дати правильний висновок на поставлені запитання та має наступні права [3]:

1) ознайомлюватися з матеріалами справи, які стосуються експертизи;

2) порушувати клопотання про представлення нових матеріалів, необхідних для дачі висновку;

3) з дозволу особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або суду бути присутнім при провадженні допитів та інших слідчих дій і задавати особам, що допитуються, запитання, які стосуються експертизи;

4) за наявності відповідних підстав — на забезпечення безпеки.

У випадку, коли питання, поставлене перед експертом, виходить за межі його компетенції або якщо надані матеріали недостатні для дачі висновку, експерт у письмовій формі повідомляє орган, що призначив експертизу, про неможливість дати висновок.

Аналіз положень законодавства України, які регламентують правовий статус експерта, дає можливість зробити висновок, що чинний закон не відповідає

справжній ролі експерта у кримінальному судочинстві та не надає йому можливості ефективно й своєчасно виконувати свої завдання, а саме: встановлювати фактичні дані за допомогою спеціальних знань.

Дана ситуація пов'язана з проблемою самостійності експерта в питанні збирання, дослідження об'єктів і встановлення фактичних даних у результаті проведення дослідження.

Це стосується перш за все наступних аспектів:

- 1) самостійності експерта у збиранні зразків для експертного дослідження;
- 2) вирішення питань, які встановлюють фактичні дані, але які не поставлені органом дізнання, слідчим, прокурором, судом на вирішення експерта.

Нині в теорії та практиці кримінального процесу відсутнє чітке вирішення питання про закріплення обов'язку збирання зразків для експертного дослідження за певним суб'єктом, можливість здійснення даної процесуальної дії як слідчим (органом дізнання, прокурором, суддею), так і експертом, та розмежування повноважень по відібранню зразків.

Чинний Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає, що в разі потреби слідчий має право винести постанову про вилучення або відібрання зразків почерку та інших зразків, необхідних для експертного дослідження. Про відібрання зразків складається протокол (ст. 199 КПК України). Таким чином, положення закону не містять альтернативи у вирішенні питання по збиранню зразків для експертного дослідження, тобто право проведення даної процесуальної дії має тільки особа, яка проводить дізнання, слідчий, прокурор, суд.

Проте практика кримінального судочинства має наступні випадки відібрання зразків експертом:

- 1) відібрання зразків для експертного дослідження слідчим (органом дізнання, прокурором, судом) неможливо;
- 2) відібрання зразків для експертного дослідження слідчим (органом дізнання, прокурором, судом) недоцільно.

Перша ситуація пов'язана з тим, що збирання зразків може вимагати поглибленого вивчення речового доказу, пов'язаного з деталізацією індивідуальних ознак об'єкта, вивчення не тільки сліду як кінцевого результату взаємодії двох об'єктів, а й самого механізму слідоутворення, процесу зміни рис, спотворення відображень, тобто, іншими словами, може вимагати наявності спеціальних знань, навичок, яких слідчий не має. Крім того, отримання експериментальних зразків може бути обумовлено наявністю спеціального лабораторного обладнання, наприклад кулевловлювача при проведенні судово-балістичної експертизи. Так, у ході проведення експертизи з представленої для ідентифікації зброї здійснюють відстріл куль у кулевловлювач, що забезпечує збереженість слідів, які утворюються. Отримані кулі спочатку співставляють між собою для виявлення стійких, відтворюваних ознак (трас) у кожному сліді поля. Потім досліджувану кулю (з трупа, з місця події) співставляють з експериментальною. Всі ці обставини призводять фактично до неможливості відібрання зразків органом дізнання, слідчим, прокурором, судом.

Друга ситуація пов'язана з тим, що зразки, відібрані слідчим, є часто-густо матеріалом, який є непридатним для дослідження внаслідок того, що вони отримані без урахування механізму їх утворення, що впливає на якість об'єктів дослідження. Наприклад, під час дослідження печаток, штампів, пломб та інших подібних об'єктів необхідно намагатися направляти на експертизу безпосередньо об'єкт, що

ідентифікується, а не його відображення — відбиток. Ця вимога впливає з наступних підстав:

1) експертиза печаток, штампів, пломб тощо — це, як правило, експертиза ідентифікаційна, за якої вирішення питання про справжність відбитка пов'язано з визначенням тієї графічної форми, з якої цей відбиток виготовлений. З метою найбільш повного виявлення ідентифікаційних ознак експерт може сприйняти дефекти експериментального відбитка за дефекти самої печатної форми, тобто за її ідентифікаційні ознаки, й, навпаки, дефекти форми, які відобразились у відбитку, — за дефекти відбитка;

2) дослідження печаток, штампів та пломб може вимагати отримання порівняльних матеріалів у суворо визначених умовах. Ці умови можуть визначатись тільки після експертного огляду речових доказів й, таким чином, будуть невідомі слідчому. Тому експериментальні відбитки, отримані слідчим у неналежних умовах, не задовольняють експерта;

3) у ході експертного дослідження може виникнути необхідність дослідження печатної форми (печатки, пломбіру) з метою з'ясування впливу матеріалу на характер відбитка (наприклад, пружності, жорсткості) [4, с. 172].

Указуючи на доцільність надання експерту не зразків відбитків, а самих печаток, штампів, пломбувальних лещат та подібних об'єктів, необхідно зазначити, що в разі неможливості надання безпосередньо цих об'єктів слідчий вимушений здійснити експериментальне отримання відбитків з них, замінивши натуру її відображенням — копією.

Таким чином, складаються об'єктивні обставини, які вимагають законодавчого закріплення права експерта на відібрання зразків для дослідження, але тільки з дозволу слідчого (органу дізнання, прокурора, суду), оскільки саме останній і провадить досудове слідство та є його організатором.

Вирішення питань, які встановлюють фактичні дані, але які не поставлені органом дізнання, слідчим, прокурором, судом на вирішення експертизи у кримінальній справі, передбачено ст. 200 КПК України, що встановлює: «Коли при проведенні експертизи експерт виявить факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання, він вправі на них вказати в своєму висновку». Але ці положення закону не визначають межі зазначеної ініціативи експерта, у зв'язку з чим на практиці застосовуються досить рідко.

Зазначене право експерта не викликає сумнівів під час вирішення питань на підставі матеріалу, наданого експерту на дослідження. Проте, як діяти експерту у випадку, коли йому не надано матеріали справи для дослідження, але він з ними ознайомлювався? Так, при проведенні судово-почеркознавчої експертизи експертом було встановлено, що записи в наданій на дослідження товарно-транспортній накладній виконані не бухгалтером М. Однак, при ознайомленні з матеріалами справи експерт установив пояснення, виконане власноручно касиром К. Почерк, яким виконано пояснення, був ідентичним почерку особи — виконавця записів у товарно-транспортній накладній. За ініціативою експерта було розширено межі дослідження та зроблено висновок про виконання досліджуваних записів у товарно-транспортній накладній касиром К. Ініціатива, виявлена експертом-почеркознавцем, сприяла встановленню нових фактів, які мали суттєве значення для розслідування [5, с. 56].

Проте на практиці вивчення експертом матеріалів кримінальної справи, які не

направлені на дослідження та виходять за межі поставлених питань, відбувається досить рідко, що фактично ускладнює та зволікає розкриття злочинів.

Проблемною є також ситуація, пов'язана з вирішенням експертом питань, які не були поставлені на вирішення експертизи й належать до іншого виду експертиз, але мають значення для кримінальної справи та можуть бути вирішені експертом, у зв'язку з наявністю у нього відповідних спеціальних знань. Так, під час провадження досудового слідства слідчим призначено судово-почеркознавчу експертизу підписів, виконаних від імені Н. у копіях документів. У результаті проведення експертизи підтверджено виконання підписів Н., але у висновку експерт звернув увагу на можливість виконання підписів Н. у копіях документа за допомогою монтажу з використанням оригінальних підписів вказаної особи. Дана інформація встановлювала нові обставини, які підлягали перевірці, та стала підставою для призначення судово-технічної експертизи документів з метою встановлення способу виконання підпису Н. у копіях документів.

Слідчий, через відсутність у нього спеціальних знань, не завжди може встановити всі види експертних досліджень, які необхідно провести. Тому є доцільним розширити можливості експерта вирішувати питання, що не були поставлені слідчим та належать до іншого виду експертиз, але можуть бути вирішені експертом завдяки наявності в нього відповідних спеціальних знань.

Крім того, з метою прискорення розслідування й встановлення фактичних даних, які мають значення для справи, необхідно, на заміну права, законодавчо закріпити саме обов'язок експерта робити висновки з питань, які не були поставлені слідчим, але тільки за умови наявності в експерта достатніх спеціальних знань та необхідних для експертного дослідження матеріалів.

Таким чином, сучасні умови розслідування кримінальних справ вимагають удосконалення ролі експерта в кримінальному судочинстві шляхом універсалізації його функцій, що потребує законодавчого закріплення, зокрема, наступних положень:

- право експерта на відібрання з дозволу слідчого (органу дізнання, прокурора, суду) зразків для дослідження;
- обов'язок експерта вирішувати питання, що не були порушені слідчим, за умови наявності в експерта відповідних спеціальних знань та необхідних для експертного дослідження матеріалів.

Список використаної літератури

1. *Криміналістика*: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / В.М. Глібо, А.Л. Дудніков, В.А. Журавель та ін.; За ред. В.Ю. Шепітька. — К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. — 728 с.
2. *Про судову експертизу*: Закон України від 25.02.94 № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — №28. — Ст. 232; 2003. — №27. — Ст. 209; 2005. — №1. — Ст. 14.
3. *Кримінально-процесуальний кодекс України*: Зі змінами та допов. станом на 02.02.2004 / Упоряд.: Б.В. Романюк, М.Ю. Азаров. — К.: Вид-во ПАЛИВОДА А.В., 2004. — 208 с.
4. *Белкин Р.С.* Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике. — М.: Юрид. лит., 1964. — 223 с.
5. *Денисюк Г.П.* Взаимодействие следователя и эксперта при производстве криминалистической экспертизы по делам о хищениях государственного или коллективного имущества // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судеб. экспертиз им. Н.С. Бокариуса) / Редкол.: М.Л. Цымбал, Э.Б. Ефремян, А.Ф. Дьяченко и др. — Харьков: Право, 1998. — 296 с.

УДК 343.982.323:343.133

Ю.М. Чорноус, кандидат юридичних наук,
викладач кафедри криміналістики Київського
національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПОВТОРНОГО ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Розглянуто проблемні аспекти повторного пред'явлення для впізнання, законодавчу неврегульованість цієї дії. Окреслено коло виняткових обставин проведення повторного пред'явлення для впізнання й тактику їх провадження.

Ключові слова: пред'явлення для впізнання, отримання доказів, слідча практика, висновок, подібність, тотожність, відмінність, чинники.

Пред'явлення для впізнання — це слідча дія, в процесі якої особі (свідку, потерпілому, підозрюваному, обвинуваченому) пред'являється об'єкт (особа, предмет) з метою встановлення його тотожності чи відмінності з раніше сприйнятим. Процес упізнання полягає в порівнянні ознак об'єкта, що пред'являється, із збереженим у пам'яті впізнаючого образом об'єкта, пов'язаного з подією злочину. Мета впізнання — отримання доказів, що виражаються в умовиводі одного з учасників процесу про тотожність, подібність чи відмінність наданих для ознайомлення об'єктів із зафіксованими в його пам'яті їхніми ознаками [1, с. 333].

Дослідженню різних процесуальних, тактичних, організаційних, морально-етичних, психологічних аспектів пред'явлення для впізнання приділено значну увагу в науковій літературі, зокрема в роботах Ю.П. Аленіна, М.М. Гапановича, О.Я. Гінзбурга, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, Є.М. Моїсєєва, Л.Д. Удалової, В.Ю. Шепітька.

Нині, на думку науковців, назріла необхідність розширити коло об'єктів, які пред'являються для впізнання, форм і способів їх пред'явлення. Так, законодавче закріплення нових правил пред'явлення для впізнання могло б суттєво розширити можливість отримання доказової інформації та усунути суперечності і прогалини, що мають місце у чинному законодавстві [2, с. 3], у свою чергу, криміналістичні рекомендації з цього питання повинні бути уточнені й удосконалені з врахуванням об'єктивних чинників, які впливають на процеси сприйняття і впізнання [3, с. 21].

Кримінально-процесуальне законодавство (ст. 174, 175 КПК України) регламентує пред'явлення для впізнання особи чи предметів, а також впізнання за фотознімками й поза візуальним спостереженням.

Слідча практика свідчить, що для впізнання пред'являється значно ширше коло об'єктів (наприклад, тварини, приміщення, трупи), використовуються різні форми і способи їх пред'явлення. Потреби слідчої практики та відсутність у законі визначеного переліку об'єктів, які можливо пред'явити для впізнання, обумовили наукові дослідження цих питань. Так, до інших видів пред'явлення для впізнання, провадження яких запропоновано в науковій літературі, що не передбачені, але й не суперечать кримінально-процесуальному законодавству, можна віднести:

- впізнання особи за фонограмами, кінострічками, малюнками;
- впізнання трупа людини, осіб (трупів) за посмертними масками і частинами трупа [4, с.102];
- пред'явлення для впізнання особи за усною мовою чи ходою, мімікою, жестикуляцією [5, с.209];
- впізнання за звуковими, шумовими та одорологічними ознаками [5, с. 209 — 210; 6, с. 369];
- пред'явлення для впізнання місцевості, будівлі [2, с.15; 7, с. 162];
- пред'явлення для впізнання рукописного тексту, документа;
- пред'явлення для впізнання тварин та їх трупів [7, с. 174];
- повторне пред'явлення для впізнання однієї і тієї ж особи впізнаючому (свідку, потерпілому) [4, с. 102].

Звичайно, запропонований перелік викликає і дискусійні запитання.

Пред'явлення для впізнання, як правило, проводиться з метою встановлення тотожності об'єкта. Однак, думки вчених розійшлися стосовно можливості впізнання з метою встановлення групової належності. Одні з них вважають таке впізнання відповідно до слідчої ситуації доцільним [8, с. 434], інші — навпаки, переконані, що метою пред'явлення для впізнання завжди повинно бути встановлення тотожності об'єктів [2, с. 13].

Підтримуємо точку зору, що у результаті пред'явлення для впізнання впізнаючий робить логічний висновок про тотожність, подібність чи відмінність представлених об'єктів із зафіксованим у його пам'яті образом. Так, висновок про тотожність робиться тоді, коли встановлюється, що наданий для впізнання об'єкт є тим самим, який впізнаючий спостерігав за обставин, що мають значення для справи.

Висновок про подібність робиться у випадку, коли впізнаючий може вказати лише на родові (групові) ознаки об'єкта і не може переконливо, однозначно стверджувати про його тотожність з раніш сприйнятим об'єктом.

Висновок про відмінність робиться тоді, коли за своїми ознаками й якостями об'єкт, що пред'являється для впізнання, виявляється не тим, що спостерігався впізнаючим у зв'язку з подією злочину [1, с. 334].

Отже, незважаючи на те, що в результаті пред'явлення для впізнання не одержано висновок про тотожність, встановлення групової належності об'єкта та висновок про його подібність дає змогу віднести об'єкт до певного класу, групи, що сприяє встановленню обставин справи, удосконаленню роботи з розкриття злочину, надає додаткову доказову, орієнтувальну інформацію, звужує коло об'єктів пошуку тощо.

Як ми пересвідчилися, коло об'єктів, які можуть пред'являтися для впізнання, надзвичайно широке і постійно поповнюється новими різновидами, способами і формами впізнання. Проте пред'явлення для впізнання не проводиться, якщо в об'єкта відсутні ознаки й якості, що дають змогу його виділити із сукупності подібних. Через це не слід пред'являти для впізнання зерно, овочі, рідини, будівельні матеріали і под. Однак немає законодавчої заборони на пред'явлення для впізнання, наприклад, дегустатору масла, парфумів, тютюну, партії вина, які він раніше дегустував [8, с. 439].

Проте у своїй роботі вважаємо доцільним особливу увагу звернути на випадки повторного пред'явлення для впізнання.

Повторне пред'явлення для впізнання відноситься до виключних випадків у слідчій практиці і потребує чіткого й однозначного визначення його сутності, підстав, порядку

підготовки, розроблення процесуальних і тактичних правил провадження, особливостей використання отриманих результатів.

У загальному значенні повторними є слідчі дії, що проводять два чи більше разів у межах конкретної кримінальної справи з метою перевірки наявної та отримання додаткової інформації, що відноситься до предмету однойменної раніше проведеної слідчої дії [9]. Сутність повторення слідчої дії — це, насамперед, вибір нових тактичних прийомів для досягнення тих завдань, які ставилися при її провадженні [10].

Вважаємо, що повторне пред'явлення для впізнання передбачає можливість залучення в якості впізнаючого не лише свідка чи потерпілого, а й підозрюваного, обвинуваченого. Об'єктами, які можуть пред'явлені повторно, можуть бути не лише особа, а й предмети та ін.

У кримінально-процесуальній та криміналістичній літературі висловлюється точка зору про «неповторність» окремих слідчих дій, зокрема пред'явлення для впізнання. Інші вчені, розглядаючи виключну можливість пред'явлення для впізнання, перелік таких випадків трактують неоднозначно й єдиної узгодженої позиції донині не сформульовано.

Кримінально-процесуальне законодавство, регламентуючи пред'явлення для впізнання, не містить ніяких приписів щодо можливості повторного провадження цієї слідчої дії. Проект КПК України (реєстр. №3456-І, ст. 258, 259, 260) також залишає це питання без змін.

Іншою є позиція російського законодавця. Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації визначає, що «не може проводитись повторне впізнання особи чи предмету тим же впізнаючим за тими самими ознаками» (ч. 3 ст. 193 КПК РФ). Але навіть і за цих умов російські вчені припускають виключні обставини, за яких таке повторне впізнання можливе [11, с. 35].

Питання про повторне пред'явлення для впізнання, звичайно виникає тоді, коли при первинному отримано негативний результат [6, с. 368].

Є.Д. Лук'янчиков, Є.М. Моїсєєв вважають, що повторні слідчі дії, у тому числі і пред'явлення для впізнання, проводять в тих випадках, коли виникає потреба усунути прогалини, які мали місце раніше [12, с. 77]. Адже шляхом повторного пред'явлення для впізнання можна, в окремих випадках, усунути дефекти, допущені під час первинного пред'явлення [13, с. 8–9]. Тому доти, поки на практиці будуть допускатися такі прогалини, мають бути й можливості для їх усунення, зокрема проведенням повторного пред'явлення для впізнання.

Необхідність повторного пред'явлення для впізнання може обумовлюватися рядом чинників, які негативно впливають на провадження та результат цієї слідчої дії. Їх можна умовно поділити на дві групи: об'єктивні і суб'єктивні [3, с. 21–22].

Об'єктивні чинники пов'язані із повнотою і правильністю сприйняття впізнаючим представлених об'єктів, наприклад, метеорологічними умовами, освітленням, відстанню до об'єкта. Так, в окремих випадках можна (а інколи і необхідно) цю слідчу дію повторити, якщо умови її проведення суттєво відрізняються від умов попереднього сприйняття об'єкта, до того ж ці відмінності ускладнюють впізнання [6, с. 368]. До об'єктивних чинників відносять також обставини, які під час провадження слідчої дії перешкоджали збиранню доказів (протидія зацікавлених осіб), поява в кримінальній справі нових даних, що відносяться до предмету раніше проведеної слідчої дії. Наприклад, якщо під час пред'явлення для впізнання було отримано негативний результат, але у подальшому у слідчого з'явилися підстави

провести повторний допит впізнаючої особи, що дав змогу отримати нові дані про обставини сприйняття об'єкта, слідчий може прийняти рішення про повторне пред'явлення для впізнання. Тобто, можлива така комбінація взаємопов'язаних повторних слідчих дій: повторний допит — повторне пред'явлення для впізнання.

До суб'єктивних чинників належать: психічний стан впізнаючої особи в момент сприйняття (хвилювання, страх), фізичний стан (біль, нездужання), стан органів чуттів (зору, слуху) тощо, а також обставини, що пов'язані із низьким професійним рівнем слідчого чи інших учасників (спеціаліста, перекладача), що викликав недоліки організації і тактики провадження слідчої дії.

Отже, за виняткових обставин проведення повторного впізнання є можливим. Окреслити коло цих виняткових обставин — завдання складне і необхідне, адже вони по-різному визначаються в науковій літературі, що ускладнює діяльність як теоретиків, так і практиків.

Підсумовуючи, визначимо, що проведення повторного пред'явлення для впізнання можливо в наступних випадках:

1. Первинне впізнання було проведено в період, коли впізнаюча особа мала тимчасовий дефект зору, слуху, психіки, відчувала відволікаючий ефект болю, перебувала у хворобливому чи стресовому стані, в зв'язку з чим не могла вірно сприймати подію, що відбувалася. Тому після усунення негативних чинників, можливо вдруге провести пред'явлення для впізнання відповідної особи впізнаючому.

2. Пред'явлення для впізнання проводилося в умовах, гірших для сприйняття, ніж ті, за яких впізнаючий раніше сприймав об'єкт (погане освітлення, більш віддалена відстань, тимчасова зміна зовнішності особи, що пред'являлася для впізнання, забруднення предмета тощо), що вплинуло на отримання вірного результату впізнання.

3. Упізнання спершу відбувалося за фотографією об'єкта (особливо якщо вона не достатньо якісна), а потім з'явилася можливість безпосереднього пред'явлення об'єкта. Однак, якщо спершу пред'явлення для впізнання проводилося по фотографії і впізнаючий впевнено впізнав певну особу, немає необхідності повторно пред'являти її для впізнання «в натурі». У випадку невпізнання по фото, пред'явлення для впізнання «в натурі» цілком допустимо [8, с. 436].

4. Повторне впізнання певного об'єкта здійснюється за іншим комплексом ознак [11, с. 35]. Якщо сприйняття особи відбувалося за участі декількох відчуттів, можливим є проведення кількох упізнань. За таких умов необхідно визначити вірну послідовність проведення кожного виду впізнання. Так, спершу відбувається впізнання за голосом і мовою, а потім особа пред'являється для впізнання за ознаками зовнішності, ходи [8, с. 435].

5. Окреме питання постає щодо можливості повторного пред'явлення для впізнання у зв'язку з допущеними при провадженні первинного впізнання недоліками, неналежною організацією, некваліфікованим проведенням слідчої дії. Вчені зазначають про неможливість проведення повторного пред'явлення для впізнання у випадках порушення в процесі первинного впізнання вимог кримінально-процесуального законодавства, криміналістичних рекомендацій [11, с. 35–36; 4, с. 103].

Розглядаючи це питання, слід враховувати, що порушення норм закону пов'язане із втратою доказового значення результатів слідчих дій, а головне — порушенням

прав і свобод людини. Так, доказове значення результатів пред'явлення для впізнання втрачається, коли впізнаючий попередньо бачив особу або предмет напередодні впізнання, таке повторне впізнання є неможливим.

Проте, якщо первинне пред'явлення для впізнання було здійснено із деякими організаційними упущеннями, наприклад, без ретельної підготовки, що дало змогу пізнаваній особі змінити свою зовнішність, не виявлення слідчим під час попереднього допиту впізнаючого всіх необхідних прикмет і особливостей, за якими він може впізнати об'єкт, проведення повторного впізнання за необхідності вбачається можливим.

Однак, приймаючи рішення про проведення повторного пред'явлення для впізнання, слідчий завжди повинен враховувати, що різні результати первинного і повторного впізнання можуть поставити під сумнів їх доказове значення (через суперечливість зроблених впізнаючим висновків).

Відомі такі приклади, коли через деякий час після пред'явлення для впізнання і фіксації отриманих результатів впізнаючий звертається із заявою, що він допустив помилку. Така заява може стосуватися помилкового висновку про впізнання чи невпізнання. Нове судження впізнаючого завжди вимагає перевірки. У тому й іншому випадку впізнаючий повинен бути допитаний. Під час допиту слід з'ясувати, коли і на підставі чого він прийшов до нових висновків. Якщо особа в процесі допиту заявить, що серед представлених для впізнання осіб була та людина, яку він запам'ятав, а через певні причини (які він пояснює на новому допиті) він заявив про невпізнання, необхідно проведення повторного впізнання в присутності та за участі тих самих осіб [14, с. 37–38].

Здається не зовсім точним висновок про те, що повторне пред'явлення для впізнання проводиться у випадку, коли під час першого впізнання впізнаючий впізнав пред'явлену особу, але не сказав про це через побоювання, страх [8, с. 436]. За таких умов повторне пред'явлення для впізнання більш доцільно проводити в іншій формі з метою уникнення негативного впливу пізнаваної особи на впізнаючого: чи то поза візуальним спостереженням, чи за фотографією, голосом. Якщо ж впізнаючий не бажає вдруге брати участь в цій слідчій дії, то встановлення причетності до вчинення злочину особи доцільно проводити провадженням інших слідчих дій.

Недопустимим також є неодноразове пред'явлення для впізнання одного і того ж об'єкта впізнаючому з метою визначення рівня його впевненості у своєму висновку [15].

Гадаємо, що не слід вважати повторним впізнанням те впізнання, яке відбулося після оперативного впізнання, пов'язаного із встановленням особи підозрюваного [14, с. 37–38]. Адже повторним є лише те пред'явлення для впізнання, що проводиться після впізнання в порядку ст. 174, 175 КПК України, в межах конкретної кримінальної справи з метою перевірки наявності та отримання додаткової інформації, відноситься до предмета однойменної раніше проведеної слідчої дії.

Як зазначалося, при повторному пред'явленні для впізнання пізнавана особа повинна бути представлена для огляду впізнаючому серед тих громадян, з якими вона знаходилася первинно. Якщо пізнаваний буде перебувати серед інших громадян, доказове значення впізнання стане сумнівним [8, с. 436; 14, с. 36–37]. Це положення стосується також повторного впізнання предметів та інших об'єктів.

Оскільки повторне пред'явлення для впізнання — акт виключний, необхідно, щоб з матеріалів кримінальної справи було зрозуміло, чим це викликано. Через це у

випадку повторного пред'явлення для впізнання рекомендується винести мотивовану постанову [12, с. 78; 14, с. 36–37].

Не зважаючи на процесуальні й організаційні складнощі, повторні слідчі дії здійснюються за умов більшої інформативності, бо крім наявної оперативної, орієнтуючої інформації та даних кримінальної справи, відомими є результати проведеної первинної слідчої дії. Зазначене сприяє кращій орієнтації слідчого у слідчій ситуації, використанню досвіду вже проведеної слідчої дії, аналізу допущених недоліків та плануванню шляхів їх подолання. На основі попереднього досвіду, слідчий може обрати доцільну лінію поведінки та ефективні тактичні прийоми, створити умови для застосування технічних засобів.

Ефективність та результативність провадження пред'явлення для впізнання залежить від неухильного дотримання норм кримінально-процесуального законодавства, криміналістичних рекомендацій, що дасть змогу значно скоротити випадки повторного пред'явлення для впізнання і вирішувати завдання цієї слідчої дії з першого разу.

Список використаної літератури

1. Тертышник В.М. Уголовный процесс: Учеб. изд. — Харьков: Арсис, 1997. — 528 с.
2. Головецький М.О. Тактика узнавания і впізнання під час досудового слідства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 2002. — 19 с.
3. Удалова Л.Д. Тактико-психологические основы предъявления для опознания и достоверность его результатов: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 1992. — 23 с.
4. Комиссаров В.И. Особенности предъявления для опознания в свете требований нового УПК РФ // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: Материалы Всерос. науч.-практ. конф. (23—24 мая 2002 г.). — Краснодар, 2002. — С. 98 — 105.
5. Скригонюк М.І. Криміналістика: Підручник. — К.: Атіка, 2005. — 496 с.
6. Белкин А.Р. Теория доказывания: Науч.-метод. пособие. — М.: НОРМА, 1999. — 429 с.
7. Аленин Ю.П. Процессуальные особенности производства следственных действий. — Кировоград: Центр.-Укр. изд-во, 2002. — 264 с.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: Науч.-практ. коммент. / Под общ. ред. В.Т. Маляренка, Ю.П. Аленина. — Харьков: ООО «Одиссей», 2005. — 968 с.
9. Селиванов Н.А., Теребилов В.И. Первоначальные следственные действия: Справ. — 2-е изд., испр. и доп.—М.:Юрид. лит., 1969. — С. 16.
10. Бахин В.П., Быков В.М., Макаров Н.Л. О тактике повторного следствия // Сибирские юрид. зап. Вып. 4. Проблемы борьбы с преступностью. — Иркутск; Омск, 1974. — С. 186.
11. Чебуренков А.А. Нестандартные ситуации предъявления для опознания // Следователь. — 2002. — №12. — С. 34 — 36.
12. Лук'янчиков Є.Д., Моїсєєв Є.М. Пред'явлення для впізнання: Навч. посіб. — Мажівка: Графіті, 1998. — 104 с.
13. Белозеров Ю.Н., Рябоконь В.В. Производство следственных действий: Учеб. пособие. — М.: МСШМ МВД СССР, 1990. — 66 с.
14. Гинзбург О.Я. Опознание в следственной, оперативно-розыскной и экспертной практике: Учеб.-практ. пособие. — М., 1996. — 128 с.
15. Гапанович Н.Н. Опознание в следственной и судебной практике (тактика). — Минск, 1978. — С. 104.

УДК 343.148: 343.132

О.О. Волобуєва, викладач Донецького
юридичного інституту Луганського державного
університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛІСТІВ І СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Розглянуто особливості ініціативної діяльності спеціаліста і судового експерта, залучених слідчим до процесу досудового слідства. Подано філософсько-правовий аналіз поняття ініціативи та сформульовано авторське визначення ініціативи фахівців у контексті їх взаємодії зі слідчим. Проаналізовано сутність та відмінності ініціативної діяльності фахівців залежно від їхнього процесуального статусу (спеціаліст і судовий експерт), наведено практичні приклади грамотного використання потенціалу ініціативної діяльності фахівців під час досудового слідства.

Ключові слова: досудове слідство, взаємодія слідчого з фахівцями, ініціатива фахівців, особливості ініціативної діяльності спеціаліста, особливості ініціативної діяльності судового експерта.

На сучасному рівні розвитку держави, коли науково-технічний прогрес може забезпечити правоохоронну діяльність ефективними здобутками науки і техніки для вдосконалення боротьби зі злочинністю взагалі та розкриття і розслідування злочинів зокрема, гостро постає проблема кваліфікованого використання певних спеціальних знань під час досудового слідства. Необхідно зазначити, що в переважній більшості випадків досягнення науково-технічного прогресу в слідчій діяльності застосовуються за допомогою фахівців (фахівець — загальне поняття на позначення особи, яка володіє спеціальними знаннями, тобто і спеціаліст, і **судовий експерт** за процесуальним статусом), а це ще раз доводить, що розслідування злочину — це колективна діяльність, або процес взаємодії.

Взаємодія слідчого з фахівцями — це заснована на законі спільна, узгоджена діяльність слідчого з фахівцями, під час якої спеціаліст і **судовий експерт** за керівної ролі слідчого, застосовуючи свої спеціальні знання і навички, доцільно використовуючи засоби та методи своєї діяльності, сприяють слідчому у виявленні, фіксації і дослідженні джерел доказової інформації з метою якісного розкриття і слідства злочинів взагалі і встановлення особи підозрюваного зокрема [1, с. 245]. Саме тому спеціаліст і судовий експерт, залучені слідчим у процес досудового слідства як носії спеціальних знань та навичок, діють відповідно до рішень слідчого, який ініціює, координує та перевіряє їхню діяльність.

Окремі аспекти діяльності спеціаліста і судового експерта під час досудового слідства вивчалися багатьма вченими-юристами, а саме Т.В. Авер'яноюю, В.П. Бахіним, Р.С. Белкіним, А.А. Вайнштейном, М.Б. Вандером, О.І. Вінбергом, Г.І. Грамовичем, П.П. Іщенком, Н.І. Клименко, О.А. Кравченком, В.К. Лисиченком, В.М. Маховим, Е.Б. Мельниковою, В.А. Притузовою, Б.В. Романюком, О.Р. Россинською, М.В. Салтевським, М.Я. Сегаєм, М.О. Селівановим,

С.М. Сирковим, В.М. Тertiшником, Р.Ю. Трубіциним, О.В. Фефілатьєвим, В.М. Хрустальовим, В.В. Циркалем, М.Г. Щербаковським, О.О. Ейсманом. Проте, на нашу думку, такому аспекту діяльності фахівців у процесі досудового слідства, як ініціативна діяльність під час виконання процесуальних обов'язків, приділялось недостатньо уваги. Тому в даній статті висвітлено поняття, сутність та практичну цінність ініціативи спеціаліста і судового експерта.

Ініціатива — перший крок у будь-якій справі, пропозиція або розпочинання, спрямовані на досягнення чого-небудь [2, с. 399]. Юридична енциклопедія визначає ініціативу в державно-правовій сфері як активну діяльність фізичної чи юридичної особи, спрямовану на досягнення певної мети [3, с. 687]. Розглядаючи поняття ініціативи фахівців у контексті їх взаємодії зі слідчим, необхідно зауважити, що це діяльність спеціаліста і судового експерта, залучених слідчим до процесу досудового слідства, які за допомогою власних спеціальних знань та в межах своєї компетенції самостійно вирішують спеціальні питання, які не були окреслені слідчим, але мають суттєве значення у справі.

Відмінність у процесуальному статусі спеціаліста і судового експерта зумовлюють наявність певних особливостей їхньої ініціативної діяльності, а саме:

— **ініціатива судового експерта:** «прив'язана» до конкретного об'єкта експертного дослідження, який був виявлений і вилучений під час провадження слідчої дії; прослідковується взаємозв'язок об'єкта зі злочинною подією; полягає у встановленні додаткових аспектів цього взаємозв'язку; результати ініціативної діяльності фіксуються в процесуальному документі — висновку судового експерта, а встановлені факти мають доказове значення;

— **ініціатива спеціаліста:** спрямована на пошук об'єктів, взаємозв'язок яких зі злочинною подією некатегоричний чи неочевидний, або об'єкт непрямо причетний до злочинної події, але, наприклад, розкриває особливості особи злочинця або знаряддя скоєння злочину; полягає в прогнозуванні спеціалістом наявності інформаційно-доказового потенціалу визначених об'єктів і механізму його наступної реалізації; результати ініціативної діяльності фіксуються в процесуальному документі — протоколі слідчої дії на розсуд слідчого, або в довідці, звіті спеціаліста.

Доцільніше розглядати ініціативну діяльність фахівців (спеціалістів і судових експертів за процесуальним статусом) у контексті практичних прикладів.

Щодо ініціативи спеціаліста, то він (спеціаліст), зокрема під час огляду місця події, може побачити предмети й сліди, що мають значення для слідства, але залишилися поза увагою слідчого. У таких випадках ініціатива спеціаліста спрямовується на виявлення, фіксацію та збирання речових доказів, інформаційно-доказовий потенціал яких спеціаліст прогнозує на підставі власних спеціальних знань. Наприклад, під час обшуку в квартирі розповсюджувача наркотиків наркотичних речовин не знайдено, але вилучено ступу; в результаті дослідження виявлених на ній мікрооб'єктів встановлено, що вони є частками коробочок маку [4, с. 7].

Враховуючи дані попереднього дослідження речових доказів та аналізу матеріальної обстановки місця події, використовуючи власні спеціальні знання, спеціаліст може зробити відповідні висновки щодо механізму скоєння злочину й особи, що його вчинила, і таким чином надати слідчому допомогу у виборі правильної версії. Наприклад, під час розслідування крадіжки з квартири Р. склалася така слідча ситуація: по-перше, вхідні двері до квартири відчинено віджиманням ригеля замка з внутрішнього боку (з боку коридору квартири), але дверний каютний корабельний

замок неушкоджений; по-друге, біля дверей виявлено сокиру, що належить власнику квартири. Типовою в таких випадках є версія «інсценування крадіжки», проте виявлені сліди пальців рук на предметах, де зберігалися викрадені речі, залишено не власником, а іншою особою. Отже, така версія крадіжки виключалася. Було висунуто версію про скоєння крадіжки сусідкою, яка терміново виїхала з місця проживання після того, як було скоєно злочин; обидві квартири мали спільний балкон, але і ця версія не дала результатів. Спеціаліст висунув наступну версію: крадіжку скоєно стороннім злочинцем, який відчинив замок підібраним ключем, але після скоєння злочину за якихось обставин відчинити замок із внутрішнього боку не зміг, тому знайшов на кухні сокиру і зламав двері, віджавши ригель замка. Ця версія здалася слідчому малоімовірною і тому не перевірялася. Злочин не було розкрито.

Згодом було зареєстровано ще декілька крадіжок у квартирах, входні двері яких мали корабельні замки. Під час експертного дослідження цих замків встановлено, що всі вони могли бути відчинені тільки справжнім або ретельно підібраним ключем. Тому експертом-криміналістом, який виконував функції спеціаліста у справі про крадіжку з квартири Р., висунуто версію про те, що всі крадіжки вчинено однією особою. Незабаром під час спроби проникнути до квартири П. було затримано О. — глухонімого студента училища прикладного мистецтва; під час особистого обшуку у нього було вилучено велику кількість ключів, у тому числі і від корабельних замків. Його показання на допиті і перевірка їх за допомогою провадження інших слідчих дій, в тому числі й відтворення обстановки та обставин події, цілком підтвердили первісну версію спеціаліста [5, с. 47–50].

Отже, версія спеціаліста, яку він висунув на підставі даних, отриманих на первинному етапі розслідування, та керуючись власними спеціальними знаннями — це прояв ініціативи, своєрідна консультація спеціаліста, яка має лише рекомендаційний характер. Але ми вважаємо, що якою б неймовірною не була версія спеціаліста, слідчому необхідно її перевірити.

Ініціативою з боку спеціаліста може бути й виявлення ним причин, що сприяли скоєнню злочину. У більшості випадків це відбувається під час участі спеціаліста в огляді місця події: це може бути думка спеціаліста про недоліки дорожньої розмітки і дорожніх знаків на ділянці автодороги, що призводять до частого скоєння однотипних дорожньо-транспортних пригод; про недоліки замикальних засобів та охоронної сигналізації в будинку, що призводять до відносно вільного доступу до матеріальних цінностей і т. ін. Але для повного та ґрунтовного висновку з цього приводу спеціалістові, на наш погляд, також потрібно вивчити відповідні матеріали кримінальної справи.

На нашу думку, необхідність встановлення спеціалістом причин і умов, сприяючих скоєнню злочину, має бути закріплена у відповідній нормі КПК України за аналогією до подібного права судового експерта (ст. 200 КПК України).

Щодо фіксації результатів діяльності спеціаліста, в тому числі ініціативної, то, відповідно до чинного законодавства, вони мають бути зазначені в протоколі слідчої дії. Особливістю протоколу є те, що в ньому фіксуються вилучені речові докази, а також умови, методи і засоби їх пошуку, фіксації, вилучення та пакування. Висновки і припущення спеціаліста, зроблені на підставі власних спеціальних знань, навичок і досвіду, заносять до протоколу на розсуд слідчого у випадку, коли спеціаліст не наполягає на їх обов'язковій фіксації.

Враховуючи можливі розбіжності в думках слідчого і спеціаліста, підтримуючи думку О.Я. Баєва і М.О. Баєва [6, с. 180 — 181], вважаємо, що доцільно розробити

єдиний документ (звіт або довідку), який би складався спеціалістом самостійно і відбивав факт і результати його участі у процесі взаємодії зі слідчим, зокрема під час слідчої дії. Складання такого документа дасть змогу спеціалістові в повному обсязі викласти результати своєї пошуково-пізнавальної діяльності під час провадження слідчої дій, у тому числі і висновки попередніх досліджень речових доказів; не зважаючи на думку слідчого, викласти думки і припущення, навести версії, вироблені на підставі власних спеціальних знань (у межах своєї компетенції) щодо обставин, які мають значення у справі. Такий документ може бути оформлено як складову протоколу слідчої дії або як окремий документ.

У науковій літературі подекуди висувається думка, що такий фіксації повинні підлягати і технічна, і консультаційна діяльність спеціаліста [7, с. 135]. Крім того, самостійне складання та підписування підсумкового документа буде додатковим чинником, що забезпечить сумлінне ставлення спеціаліста до дорученої діяльності, а також прояв ініціативи, яку не буде проігноровано слідчим, оскільки буде зафіксовано у певному документі.

Тому, на нашу думку, ч. 2 ст. 128¹ КПК доцільно доповнити обов'язком спеціаліста: *«...надавати пояснення щодо спеціальних питань, виникаючих при проведенні слідчої дії; складати підсумковий документ (звіт чи довідку) про хід і результати своєї діяльності під час проведення слідчої дії та проведення попереднього дослідження джерел доказової інформації»*.

Розглянемо ініціативу судового експерта.

За криміналістичною енциклопедією ініціатива експерта — це встановлення на власний розсуд фактів та обставин, які не передбачені експертним завданням, але мають значення у справі [8, с. 31–32]. Проте доцільність ініціативної діяльності судового експерта — доволі дискусійне питання.

Законодавець закріпив право судового експерта вказувати у висновку експерта факти й обставини, встановлені під час проведення експертного дослідження, які мають значення у справі, але з приводу яких йому не було поставлено питань (ст. 200 КПК України). Іншими словами, судовий експерт має право самостійно розширити коло питань, які підлягають з'ясуванню під час провадження експертного дослідження, й обґрунтувати значення для розслідуваної кримінальної справи встановлених ним обставин і фактів, тобто проявити ініціативу. А це є досить важливою гарантією повноти і всебічності дослідження всіх обставин справи [9, с. 14].

Наприклад, І. підвозив на автомашині дівчину до міста і дорогою запропонував їй вступити з ним у статевий зв'язок. Одержавши відмову, він наніс дівчині удар ножем у шию, витяг у непритомному стані з машини, відтягнув на узбіччя, зняв з неї одяг і зґвалтував. Потім залишив місце події. Підозрюваного встановили швидко, але довести його провини і відновити наведені вище обставини події було непросто. На першому допиті він розповів, що після його пропозиції потерпіла образилася і вибігла з машини, але вони помирилися і близькість була добровільною. Згодом він ще неодноразово змінював свої свідчення. Головна версія слідчого була спрямована на з'ясування такого: чи дійсно потерпіла сама вибігла з машини, чи її витягли та в безпорадному стані піддали катуванням. Слідчий призначив трасологічну експертизу для визначення наявності на одязі загиблої слідів волочиння. Експерт у своєму висновку вказав, що на лицьовому боці одягу виявлено ґрунтові нашарування й сліди у вигляді трас, форма, локалізація і розміри яких свідчили про те, що вони утворилися під час волочиння. Але увагу експерта привернуло те, що всі предмети одягу було вкладено один в інший, у тій послідовності, як

вони носяться людиною, і вивернуто. Із власної ініціативи експерт шукав відповідь на питання про те, чи знімалися предмети одягу з потерпілої одночасно, і коли утворилися сліди волочиння на ньому. Дослідженням було встановлено, що спочатку утворилися сліди волочиння, після чого одяг із потерпілої знімався одночасно [10, с. 97–98].

Отже, ініціатива експерта дала змогу реконструювати обставини злочинної події, визначити послідовність дій злочинця і спростувати його свідчення.

Однак дискусійним є інший бік цієї проблеми: коли слідчий з тих чи тих причин, виходячи з тактики, обраної для розслідування цього злочину, не поставив яке-небудь питання експертові, а експерт виявив ініціативу і відповів на нього. Наприклад, самостійне вирішення експертом під час судово-медичної експертизи питання про ймовірність отримання встановлених тілесних ушкоджень потерпілим при падінні з висоти власного зросту і т. ін. Потім, відповідно до ст. 202 КПК України, слідчий пред'явив матеріали експертизи обвинувачуваному. Останній, ознайомившись із «повними» висновками експертизи, змодельював відповідно до них власну поведінку, зокрема свої показання під час наступного допиту.

Тому судовий експерт, перш ніж відповідати на питання, не висунуті у постанові про призначення експертизи, щоб не зруйнувати тактичну конструкцію проведення слідчих дій, повинен узгодити власні дії зі слідчим, який призначив цю експертизу. І вже потім дати у висновку судового експерта вичерпні відповіді на поставлені і непоставлені питання.

Під час експертного дослідження судовий експерт із власної ініціативи, передбаченої ст. 200 КПК України, може виявити обставини, що сприяли скоєнню злочину. Тому, на думку М.Г. Щербаківського й О.А. Кравченка, права судового експерта мають бути доповнені правом зазначити у своєму висновку умови і причини, що сприяли скоєнню злочину. Встановлення цих фактів є однією із функцій судового експерта — функцією запобігання злочинам на підставі застосування спеціальних знань [11, с. 228].

Ось приклад. Аналіз проведених у НДЕКЦ при УМВС України в Сумській області автотехнічних експертиз і результатів оглядів місць автодорожніх пригод довів, що за кількістю дорожньо-транспортних подій найаварійнішою ділянкою на дорогах області є 306-й км автодороги Київ — Суми. Так, 13 листопада 1996 р. троє чоловіків загинули в результаті зіткнення автомобіля ВАЗ-2106 з автомобілем ВАЗ-2105; 3 листопада 1997 р. двоє пасажирів загинули в результаті заносу і перекидання автобуса «Мерседес»; 30 квітня 1999 р. автомобіль «Мерседес» перекинувся у кювет, водій отримав поранення і т.д. Першопричиною виникнення всіх подій стало занесення в дощову погоду транспортних засобів на рівній горизонтальній ділянці довжиною близько 500 м, хоча геометричні параметри подовжного профілю дороги не дають підстав для виникнення заносу автомобілів.

Ретельний аналіз обставин усіх пригод дав змогу зробити припущення про потенційний аварійний стан дорожнього покриття у 500-метровій зоні, де занесення транспортних засобів відбувається через виступ на поверхню складової покриття, що має низький коефіцієнт зчеплення на момент зволоження. Тобто між поверхнею дороги і біговою доріжкою шин знижуються сили тертя, що навіть за незначної зміни режиму швидкості транспортного засобу призводить до занесення головної осі. Для запобігання виникненню наступних дорожньо-транспортних пригод НДЕКЦ при УМВС України в Сумській області внесло пропозицію щодо оброблення бітумної поверхні дрібним щебенем, що значно підвищить коефіцієнт зчеплення дорожнього покриття [12, с. 23—24].

На нашу думку, законодавцю доцільно звернути увагу на важливість факту встановлення причин і умов, що сприяли скоєнню злочину, і передбачити це в обов'язках судового експерта. Отже, якщо судовий експерт у процесі експертного дослідження може вірогідно встановити такі факти, то він зобов'язаний це зробити і вказати на них у своєму висновку.

Підсумовуючи слід зазначити, що проблемно-дискусійним аспектом діяльності фахівців під час досудового слідства є їхня ініціативна діяльність. Ми дійшли висновку, що розглядувана ініціатива фахівців (спеціаліста і судового експерта за процесуальним статусом) — це, насамперед, активне використання ними сучасних можливостей науки і техніки у межах компетенції та окремої сфери спеціальних знань, спрямоване на повну реалізацію інформаційно-доказового потенціалу речових доказів для якісного відтворення обставин злочинної події. Ініціатива може бути виражена як практично (у діях фахівців), так і теоретично (носити суто консультаційну, рекомендаційну форму).

Слід також акцентувати увагу на тому, що прояв ініціативи, творчості, здорової зацікавленості спеціаліста і судового експерта в результатах своєї діяльності в багатьох випадках стає у нагоді слідчому під час розкриття та розслідування злочинів. Але самостійність, яка відбивається в ініціативній діяльності фахівців, має бути відносною, тобто в деяких випадках суб'єкт розглядуваної ініціативної діяльності (фахівець) повинен узгоджувати свої дії зі слідчим, з тактичною конструкцією, яку слідчий розробив задля розкриття та розслідування конкретної кримінальної справи, тощо.

Список використаної літератури

1. Волобуєва О.О. Поняття і принципи взаємодії слідчого зі спеціалістами під час збору інформації про особу підозрюваного // Вісн. ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України. — 2004. — № 2. — С. 242 — 249.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 1426 с.
3. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1999. — Т.2. — 741 с.
4. Бахин В.П., Биленчук П.Д., Кузьмичев В.С., Филиппова М.А. Тактические приемы раскрытия преступлений. — К.: РИО МВД Украины, 1991. — 160 с.
5. Кобаль Ю.И., Салтевский М.В. Значение версии специалиста в раскрытии квартирных краж по «горячим» следам // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1985. — Вып.31. — С.47 — 50.
6. Баев О.Я., Баев М.О. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика: Науч.-практ. пособие. — М.: Экзамен, 2005. — 320 с.
7. Самороковский В.М., Одиноких А.С. О процессуальной форме участия специалиста в уголовном судопроизводстве // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. — С. 131 — 135.
8. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — 342 с.
9. Тертышник В.М., Слинко С.В. Тайное становится явным: взаимодействие следователя, оперативного работника и эксперта-криминалиста при раскрытии и расследовании преступлений: Учеб. пособие. — Харьков: ИКФ «Гриф», 1997. — 68 с.
10. Майлис Н.П. Введение в судебную экспертизу. — М.: Закон и право, 2004. — 112 с.
11. Щербаковский М.Г., Кравченко О.А. Напрямки удосконалення процесуального положення і функцій спеціаліста та експерта в проєкті кримінально-процесуального кодексу України // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. — 2003. — №3. — С.223 — 230.
12. Експертно-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів: практика, досвід, проблеми / За заг. ред. І.П. Красюка. — К., 2002. — Вип. 2. — 47 с.

УДК 343.2.01

І.О. Ієрусалимов, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник кафедри Навчально-наукового
інституту підготовки слідчих і криміналістів
Київського національного університету внутрішніх справ

ГЕНЕЗИС ПРОБЛЕМАТИКИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто історію постановки та розроблення проблем криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

Ключові слова: криміналістичне забезпечення, практика боротьби зі злочинністю, концептуальні основи, наукові положення.

Процес інтеграції та диференціації сучасного наукового знання охоплює як науку в цілому, так і окремі її галузі. Даний процес є характерним і для науки криміналістики. Вона, як і будь-яка інша наука, постійно розвивається, а концепції та положення, що складають її зміст, зазнають закономірних змін, уточнюються й оновлюються. Це наочно проявляється при розробленні концептуальних основ криміналістичного забезпечення слідчої діяльності.

Процес створення теорії починається з виникнення певної проблемної ситуації, з моменту збирання емпіричних фактів та їхнього узагальнення [36, с. 146], висунення наукової ідеї та надання їй відповідної форми вираження, розгляду генезису уявлень про досліджувані процеси й явища. У зв'язку з цим, аналіз етапів постановки та розроблення проблем криміналістичного забезпечення слідчої діяльності ми вважаємо необхідною умовою формування відповідної теорії.

Термін «криміналістичне забезпечення» відносно новий в криміналістиці, але його появі у даній галузі знання передувала значна робота з обґрунтування, окреслення змісту, визначення відповідного поняття.

Одне з перших відомих нам згадувань цього терміна трапляється ще у 1981 р. у тезах виступів на теоретичному семінарі з проблем доказування в радянському кримінальному процесі, який відбувся в НДІ МВС СРСР у Москві [37], а також у назві збірки наукових праць Академії МВС СРСР — «Криминалистическое обеспечение работы органов внутренних дел по укреплению законности и правопорядка, усилению охраны прав граждан», виданої у 1990 р. [33].

Зазначена збірка змістовно вміщує статті, підготовлені переважно здобувачами наукових ступенів, здебільшого іноземцями (В'єтнам, Монголія, Болгарія). В них не розкривається саме поняття криміналістичного забезпечення, а висвітлюються окремі аспекти розслідування, розкриття та попередження злочинів. Однак, у цій збірці оприлюднена стаття тоді Київської вищої школи МВС СРСР В.В.Чурпіти «Использование сведений о способе совершения преступления в криминалистическом обеспечении раскрытия и расследования преступлений» [44]. У цьому ж році В.Г. Коломацький публікує наукову статтю «Криминалистическое обеспечение деятельности МВД Социалистической Республики Вьетнам», у якій

досліджує актуальні питання використання досягнень науки та техніки при розслідуванні злочинів органами внутрішніх справ зазначеної держави [29].

Далі використання терміна «криміналістичне забезпечення» набуває більшого поширення.

У 1991 р. В.А. Волинський захищає дисертацію по темі, яка присвячена техніко-криміналістичному забезпеченню розкриття злочинів [6], а в 1992 р. виходить книга «Криминалистическое обеспечение расследования преступлений» за редакцією В.О. Образцова [34].

У 1993 р. А. А. Ексархопуло в докторській дисертації серед криміналістичних принципів практичної діяльності висуває принцип орієнтування на передовий досвід криміналістичного забезпечення розслідування, зосереджуючи при цьому увагу на необхідності використання матеріальних стимулів для впровадження передового досвіду в роботу правоохоронних органів [45, с. 13–14]. Г.І. Грамович відокремлює техніко-криміналістичне забезпечення кримінального судочинства [10], а Г.А. Голубенко розглядає його особливості на першочерговому етапі розкриття квартирних крадіжок [9].

У наступному році В.А. Волинський, навпаки, узагальнює проблеми техніко-криміналістичного забезпечення стосовно розкриття та розслідування злочинів [7], а К. Єгоров уперше пов'язує криміналістичне забезпечення з іншими видами кримінально-процесуальної діяльності, а саме з державним обвинуваченням [11].

У 1996 р. В.О. Образцовим підготовлено та опубліковано видання «Криминалистика: Курс лекцій», де другий розділ особливої частини названо «Методико-криминалистическое обеспечение предварительного расследования» [35]. Вчені Академії МВС Росії присвятили свій збірник актуальним на той час проблемам криміналістичного забезпечення розслідування злочинів [1], у змісті якого слід виділити статтю В.Г. Коломацького з аналізом системи криміналістичного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ [30]. У цьому ж році, вперше, криміналістичне забезпечення, як термін, поняття та напрям роботи використовується у назві структурного підрозділу навчального закладу. Так в Академії внутрішніх справ Російської Федерації було створено кафедру криміналістичного забезпечення органів внутрішніх справ.

У 1997 р. за редакцією Т.В. Авер'янової, Р.С. Белкіна вийшла книга «Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования», де автори висловили думку про існування криміналістичного забезпечення діяльності органів внутрішніх справ як самостійної специфічної діяльності, що є системою криміналістичних знань і заснованих на них навичок та умінь співробітників правоохоронних органів використовувати наукові криміналістичні рекомендації, застосовувати криміналістичні засоби, методи і технології з метою запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів [32, с. 64].

У той самий час В.О. Образцов в окремій главі підручника «Криминалистика» зазначає, що суть криміналістичного забезпечення кримінального судочинства полягає в наданні посадовим особам правоохоронних органів, які професійно ведуть боротьбу зі злочинністю, наукової продукції, котра розробляється в криміналістиці, освоєння та використання якої сприяє підвищенню ефективності вирішення завдань, які виникають перед споживачами такої продукції.

Далі, розкриваючи зміст поняття «криміналістичне забезпечення», В.О. Образцов

визначає криміналістичне забезпечення як складну систему операцій, що містить декілька етапів: вивчення вченими-криміналістами потреб правоохоронних органів, які ведуть боротьбу зі злочинністю; визначення та теоретичне осмислення проблеми, що вимагає криміналістичного розроблення з метою задоволення зазначених потреб; формулювання мети, її завдань, визначення шляхів, засобів та методів їх вирішення; вивчення та узагальнення передового досвіду та типових недоліків практики боротьби зі злочинністю засобами та методами криміналістики; виявлення криміналістично значущої своєрідності злочинів на даному етапі розвитку суспільства; вивчення новітніх досягнень науково-технічного прогресу для визначення можливості їх адаптованого використання в криміналістичних розробках прикладного характеру; розроблення та апробування експериментальних зразків засобів, прийомів, методів, методик, матеріалів, технологій та їх вдосконалення з урахуванням результатів пілотажного випробовування; тиражування вдосконалених і прийнятих в експлуатацію зразків створеної криміналістичної продукції; оснащення зазначеною продукцією та рекомендаціями з використанням у відповідних практичних структурах; надання практичним працівникам консультаційної та методичної допомоги в її належному опануванні, впровадженні і цілеспрямованому використанні в їхній повсякденній практичній діяльності; вивчення досвіду й ефективного використання в практиці впроваджених видів криміналістичної наукової продукції з метою її подальшого вдосконалення та підвищення коефіцієнта корисної дії; вдосконалення впроваджених у практику розробок та надання практичним працівникам новітніх моделей і модифікацій криміналістичної наукової продукції [31].

З огляду на зазначене, доцільно звернути увагу на те, що в одній із статей В.П. Ба-хіна і А.В. Іщенко ще в 1982 р. було здійснено спробу деталізувати процес забезпечення практики криміналістичними рекомендаціями, до основних етапів якого авторами було віднесено: вивчення потреб слідчої практики, що є орієнтиром та стимулятором для розроблення рекомендацій, активізації використання досягнень науки і техніки в галузі боротьби зі злочинністю; розроблення криміналістичних рекомендацій, як діяльність щодо створення моделі майбутньої рекомендації, визначення шляхів та засобів її створення і безпосереднього розроблення рекомендацій, експериментальна перевірка рекомендацій як форма апробації, що може розглядатись як складова частина процесу розроблення і як самостійний етап; попередня оцінка рекомендацій (з позицій їх відповідності завданням та умовам кримінально-процесуальної діяльності) як форма опосередкованої перевірки практикою; розповсюдження криміналістичних рекомендацій як складова процесу інформування відповідних осіб та органів; впровадження рекомендацій в діяльність правоохоронних органів як організаційний етап щодо створення необхідного практичного використання рекомендацій; процес безпосередньої перевірки практикою істинності впроваджених рекомендацій, який дає змогу визначити їх законність, етичність, наукову обґрунтованість і реальну ефективність; збирання й опрацювання даних про результати використання та дієвість впроваджених рекомендацій з метою визначення необхідності їх вдосконалення чи заміни [3].

У 1997 р. за участю автора цієї статті підготовлено довідник дисертацій, захищених у спеціалізованих учених радах України «Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью», метою видання якого була оптимізація вибору тем наукових досліджень за відповідною спеціалізацією, насамперед, молодими вченими-юристами [24].

У 1998 р. А.В. Іщенко і В.В. Матвієнко в плані постановки проблеми

криміналістичного забезпечення практики розслідування злочинів визначили його, як іманентно суттєву ознаку криміналістики, що полягає у виявленні потреб слідчої практики та всебічному «озброєнні» працівників правоохоронних органів дієвими криміналістичними рекомендаціями, які забезпечують оптимізацію розслідування злочинів [25]. В.Ю. Сокол звернув увагу на методологічні й організаційні аспекти тактико-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів [39], а І.О. Батаєв — на взаємозв'язок оперативно-розшукового і криміналістичного забезпечення процесу розслідування крадіжок із квартир громадян [2].

У 1999 р. А.В. Іщенко і В.В. Матвієнко в навчально-довідниковому посібнику узагальнили напрями криміналістичного забезпечення методики розслідування окремих видів злочинів [26]. У тому ж році проф. П.Т. Скорченко видає посібник для вищих навчальних закладів «Криминалистика. Техничко-криминалистическое обеспечение расследования преступлений», в якому вперше викладено правові, організаційні та наукові основи техніко-криміналістичного забезпечення, розкрито можливості експертно-криміналістичних підрозділів з техніко-криміналістичного забезпечення розслідування [38].

У наступні два роки публікується ряд різнопланових наукових робіт з даної тематики. В них розкриваються як проблеми техніко-криміналістичного забезпечення проведення окремих слідчих дій [13], так і правові й організаційні аспекти техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів [40]. Крім того, розглядаються особливості техніко-криміналістичного забезпечення авторознавчої експертизи [28], криміналістичного забезпечення операцій по боротьбі з тероризмом [5], діяльності митних органів [12], розслідування серійних вбивств [4], розкриття та розслідування злочинів минулих років [8]. Як окремий різновид криміналістичного забезпечення виділяється експертне забезпечення процесу розкриття та розслідування злочинів [27, с. 185–193].

Наступним етапом розвитку проблематики криміналістичного забезпечення розслідування злочинів і шляхів підвищення його ефективності, на нашу думку, можна вважати аналіз ученими-криміналістами міждисциплінарних зв'язків криміналістики з кримінальним процесом, зокрема, з доказуванням на досудовому слідстві і судових стадіях кримінального судочинства, які знайшли відображення в роботах науковців Київського національного університету внутрішніх справ [17–22; 42; 43].

У підсумку наукових досліджень цього періоду часу криміналістичне забезпечення розслідування злочинів вже розглядається як складне багатопланове, комплексне поняття, головним змістом якого є самостійна специфічна діяльність вчених-криміналістів і практиків по розробці нових, пристосуванні відомих науково-технічних досягнень, а також їх впровадження в практику розслідування злочинів з метою оптимального вирішення її завдань [23, с. 17].

Викладене надає можливість зробити висновок про важливе як теоретичне, так і безпосередньо практичне значення розробки проблем криміналістичного забезпечення розслідування злочинів та всієї слідчої діяльності, оскільки багато з зазначених проблем відпрацьовано недостатньо або нерозглянуто взагалі; термін «криміналістичне забезпечення» й досі не має відповідного трактування (див., наприклад [41]). Тому розроблення концептуальних основ криміналістичного забезпечення слідчої діяльності як окремого наукового напрямку, а в кінцевому підсумку створення відповідної теорії, є необхідним, відображає потреби практики і

збагачує її науковими положеннями та дійовими рекомендаціями. Це й намагається зробити автор статті впродовж останніх років, подаючи на розсуд наукової спільноти свої міркування й узагальнення різноманітних підходів вітчизняних і закордонних учених з приводу проблематики криміналістичного забезпечення слідчої діяльності [14–16].

Список використаної літератури

1. *Актуальные проблемы криминалистического обеспечения расследования преступлений*: Тр. Акад. МВД России. — М.: Изд-во МВД России, 1996. — 163 с.
2. *Батаев И.А.* Оперативно-розыскное и криминалистическое обеспечение процесса расследования краж из квартир граждан: Дис. ... канд. юрид. наук. — Ижевск, 1998. — 178 с.
3. *Бахин В.П., Ищенко А.В.* Вопросы оценки криминалистических рекомендаций в процессе их оценки и внедрения // *Криминалистика и судебная экспертиза*. — К., 1982. — Вып. 25. — С. 8 — 13.
4. *Бояров В.І.* Про деякі питання криміналістичного забезпечення розслідування серійних вбивств // *Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах*. — К.: НАВСУ, 2001. — Ч. 1. — С. 141 — 144.
5. *Бурданова В.С., Владимирова В.Ю., Бородин В.Н.* Криминалистическое обеспечение операций по борьбе с терроризмом // *Вестн. Санкт-Петербург. ун-та МВД России*. — СПб., 2000. — № 1. — С. 65—71.
6. *Волынский В.А.* Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — М., 1991. — 25 с.
7. *Волынский В.А.* Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений: Пособие. — М.: Изд-во ВНИИ МВД РФ, 1994. — 80 с.
8. *Горбачевский В.Я., Захаров В.І., Іерусалимов І.О., Моргун В.І.* Криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів минулих років (умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень): Навч.-практ. посіб. — К.: НАВСУ, 2001. — 68 с.
9. *Голубенко Г.А.* Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия квартирных краж на первоначальном этапе расследования (По материалам органов полиции Республики Молдова): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — М., 1993. — 196 с.
10. *Грамович Г.И.* Некоторые вопросы технико-криминалистического обеспечения уголовного судопроизводства // *Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики*: Тез. науч.-практ. конф. / Редкол.: В.Ф. Берзин (отв. ред.) и др. — К., 1993. — С. 86—88.
11. *Егоров К.* Криминалистическое обеспечение государственного обвинения // *Законность*. — М., 1994. — № 11. — С. 37—38.
12. *Жбанков В.А.* К вопросу о криминалистическом обеспечении правоохранительной деятельности таможенных органов // *Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений*. — М.: Былина, 2000. — С. 32—36.
13. *Иванов А.Н.* Проблемы технико-криминалистического обеспечения производства отдельных следственных действий // *Там же*. — С. 68—70.
14. *Іерусалимов І.О.* Дидактична функція теорії криміналістичного забезпечення слідчої діяльності // *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України*. — К., 2005. — № 4. — С. 15—21.
15. *Іерусалимов І.О.* Криміналістичне забезпечення слідчої діяльності: теорія та практика // *Там само*. — № 5. — С. 10 — 15.
16. *Іерусалимов І.О.* Окремі аспекти теорії криміналістичного забезпечення слідчої діяльності // *Там само*. — № 3. — С. 15—20.
17. *Іерусалимов І.О., Удовенко Ж.В.* Завдання криміналістичного забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві // *Підприємництво, господарство і право*. — К., 2002. — № 9. — С. 98—100.
18. *Іерусалимов І.О., Удовенко Ж.В.* Предмет криміналістичного забезпечення розслідування злочинів // *Право України*. — К., 2002. — № 6. — С. 69—73.
19. *Іерусалимов І.О., Чучукало О.І.* Процесуальне та криміналістичне забезпечення доказування на судових стадіях кримінального процесу України // *Теорія та практика судової експертизи і криміналистики*. — Х., 2002. — Вип. 2. — С. 110.
20. *Іерусалимов І.О., Чучукало О.І.* Вплив загальності і диспозитивності на криміналістичне забезпечення судового слідства // *Право України*. — К., 2003. — №5. — С.71—74.
21. *Іерусалимов І.О., Чучукало О.І.* Вплив загальних умов судового розгляду на криміналістичне забезпечення судового слідства // *Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування*. — Хмельницький, 2003. — С. 234.

22. Ієрусалимов І.О., Чучукало О.І. Деякі теоретичні та правові аспекти поняття техніко-криміналістичного забезпечення судового слідства // Право України. — К., 2004. — № 1. — С. 67 — 70.

23. Іщенко А.В., Красюк І.П., Матвієнко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів: [Монографія]. — К.: НАВСУ, 2002. — 212 с.

24. Іщенко А.В., Іщенко Н.Д., Ієрусалимов І.А. Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью. — К.: НТВ «Правник»: НАВСУ, 1997. — 60 с.

25. Іщенко А.В., Матвієнко В.В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів (постановка проблеми) // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту: Наук.-практ. зб. / Голов. ред. М.В. Тищенко. — Запоріжжя: Юрид. ін-т МВС України, 1998. — Вип. 2. — 270 с.

26. Іщенко А.В., Матвієнко В.В. Криминалистическое обеспечение методики расследования отдельных видов преступлений: Учеб.-справ. пособие. — Одесса: НИРИО ОИВД, 1999. — 112 с.

27. Коляда П.В. Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття і розслідування злочинів // Проблеми досудового слідства у кримінальному процесі. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 208 с.

28. Комиссарова Я.Ю. Техничко-криминалистическое обеспечение производства автороведческой экспертизы // Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений. — М.: Былина, 2000. — С. 141—145.

29. Коломацкий В.Г. Криминалистическое обеспечение деятельности МВД Социалистической Республики Вьетнам // Актуальные вопросы использования достижений науки и техники в расследовании преступлений органами внутренних дел: (Вопросы криминалистики): Тр. Акад. МВД СССР. — М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1990. — С. 131—135.

30. Коломацкий В.Г. Система криминалистического обеспечения деятельности органов внутренних дел // Актуальные проблемы криминалистического обеспечения расследования преступлений: Тр. Акад. МВД России. — М.: Изд-во МВД России, 1996. — С. 14—19.

31. Криминалистика / Под ред. В.А. Образцова. — М., 1997. — С. 26—27.

32. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / Под ред. Т.В. Аверьяновой, Р.С. Белкина. — М.: Новый Юрист, 1997. — 400 с.

33. Криминалистическое обеспечение работы органов внутренних дел по укреплению законности и правопорядка, усилению охраны прав граждан: Сб. науч. тр. / В.П. Божьев, В.А. Жбанков, В.Г. Коломацкий и др. — М.: Акад. МВД СССР, 1990. — 151 с.

34. Криминалистическое обеспечение расследования преступлений / Под ред. В.А. Образцова. — М., 1992.

35. Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекций. — М.: Ассоц. работников правоохранит. органов РФ, 1996. — 448 с.

36. Рузавин Г.И. Научная теория: логико-методический анализ. — М., 1987. — С. 146.

37. Сидоров В.Е. Криминалистическое обеспечение доказывания на первоначальном этапе расследования // Актуальные проблемы доказывания в советском уголовном процессе: Тез. выступлений на теорет. семинаре, проведенном ВНИИ МВД СССР 27 марта 1981 г. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1981. — С. 68—70.

38. Скорченко П.Т. Криминалистика. Техничко-криминалистическое обеспечение расследования преступлений: Учеб. пособие для вузов. — М.: Былина, 1999. — 270 с.

39. Сокол В.Ю. Тактико-криминалистическое обеспечение расследования преступлений (методологические и организационные аспекты): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Краснодар, 1998. — 22 с.

40. Соколов А.Ф. О технико-криминалистическом (правовом и организационном) обеспечении расследования преступлений // Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений. — М.: Былина, 2000. — С. 36—41.

41. Таран О.В. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинної діяльності у сфері порушення авторського і суміжних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. — К., 2005. — 19 с.

42. Удовенко Ж.В. Криміналістичне забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві // Теорія та практика застосування чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства в сучасних умовах: Тези доп. наук.-практ. конф.: У 2 ч. — К., 2002. — Ч.2. — С. 64—65.

43. Удовенко Ж.В. Проблеми ефективності криміналістичного забезпечення процесу доказування на досудовому слідстві // Підприємництво, господарство і право. — 2003. — № 2. — С. 97—99.

44. Чурпита В.В. Использование сведений о способе совершения преступления в криминалистическом обеспечении раскрытия и расследования преступлений // Криминалистическое обеспечение работы органов внутренних дел по укреплению законности и правопорядка, усилению охраны прав граждан: Сб. науч. тр. — М.: Акад. МВД СССР, 1990. — С. 114—123.

45. Эксархопуло А.А. Криминалистическая теория: формирование и перспективы развития в условиях НТР: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Санкт-Петербург. гос. ун-т. — СПб., 1993. — 32 с.

УДК 343.148:622

Л.Г. Бордюгов, перший заступник директора
Донецького науково-дослідного інституту судових
експертиз Міністерства юстиції України

ПРИНЦИПИ І ЗМІСТ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ГАЛУЗІ СУДОВОЇ ГІРНИЧОТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто питання про основні принципи судово-експертної діяльності, про використання спеціальних знань під час призначення та проведення досліджень в судовій експертизі взагалі і в судовій гірничотехнічній експертизі зокрема.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, спеціальні знання, спеціаліст, експерт, судова гірничотехнічна експертиза.

Аналіз судово-експертної діяльності, як єдиної динамічної системи, показує, що вона передбачає три основних моменти:

— вхідний — полягає в діяльності судово-слідчих органів щодо призначення експертизи, які повинні порушити питання перед експертом та забезпечити його необхідними для дослідження матеріалами;

— центральний — полягає в діяльності судового експерта щодо проведення судової експертизи;

— вихідний — полягає у використанні органом, що призначив експертизу, висновку судового експерта для встановлення обставин справи [1, с. 129–130].

Розглянемо питання діяльності судового експерта щодо проведення судової інженерно-технічної експертизи за експертною спеціальністю 10.15 «Дослідження причин та наслідків надзвичайних подій в гірничий промисловості та в підземних умовах» (далі — гірничотехнічна експертиза).

Судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження (ст. 3 Закону України «Про судову експертизу») [2].

Точне дотримання вимог правових актів визначає провідний принцип судово-експертної діяльності — законність. Саме на забезпечення законності під час проведення судової експертизи в кримінальному судочинстві спрямовані законодавчі акти, що регулюють судово-експертну діяльність і, насамперед, Закон України «Про судову експертизу» та Кримінально-процесуальний кодекс України.

Основним принципом судово-експертної діяльності є незалежність експерта. Законодавство України (ст. 75 КПК України) прямо встановлює, що експерт не може знаходитися в будь-якій залежності від обвинувачуваного чи потерпілого, тобто від осіб, зацікавлених у результатах справи.

Незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються:

— процесуальним порядком призначення судового експерта;

— заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи;

- існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів дізнання досудового та судового слідства;
- створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням;
- кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу свідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної судової експертизи;
- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи (ст. 4 Закону України «Про судову експертизу») [2].

Експерт дає висновок, ґрунтуючись на результатах проведених досліджень та використовуючи спеціальні знання. Не допускається вплив на експерта з боку судів, суддів, органів дізнання, осіб, що проводять дізнання, слідчих і прокурорів, а також інших державних органів, організацій, об'єднань і окремих осіб з метою отримання висновку на користь будь-кого з учасників процесу чи в інтересах інших осіб.

Найважливіші вимоги до судово-експертної діяльності — об'єктивність і повнота досліджень. Експерт проводить дослідження об'єктивно, на суворо науковій і практичній основі, у межах відповідної спеціальності, всебічно й у повному обсязі. «Судова експертиза як самостійний засіб доказування, що спирається на досягнення науки і техніки, повинна забезпечувати достовірність установлюваних з її допомогою обставин справи, тобто сприяти досягненню об'єктивної істини в справі» [3, с. 3].

Висновок експерта повинен базуватися на положеннях, що дають можливість перевірити обґрунтованість і достовірність зроблених висновків на базі загальноприйнятих наукових і практичних даних.

В якості основних наукових принципів судової експертизи можуть бути виділені наступні:

- науково-практична спрямованість експертного дослідження та його результатів. Цей принцип означає, що будь-яке судово-експертне дослідження є різновидом науково-практичної діяльності, що здійснюється за загальними законами розвитку пізнання в процесі взаємодії знаючої особи з відповідним об'єктом дослідження з метою встановлення фактів, які мають значення у доказуванні істини в конкретній кримінальній справі;

- планомірність дослідження. Принцип планомірності в експертному дослідженні сприяє обґрунтованому вибору методів і засобів дослідження;

- достовірність і очевидність результатів дослідження. Цей принцип означає, що не може бути будь-якого сумніву в тому, що обраний експертом шлях дослідження, методи, засоби й отримані результати безумовно правильні, а положення спеціальних знань, які використані для обґрунтування висновків, відповідають об'єктивним явищам і законам пізнання;

- наочність ходу і результатів дослідження. Даний принцип означає, що весь хід експертного дослідження й отриманий результат мають бути представлені в такому виді, щоб можна було простежити не тільки етапи його розвитку та їх наслідки, а й використані методи і технічні засоби, а також виявлені за допомогою їх властивості й ознаки, їхній взаємозв'язок і умови, за яких вони виявляються;

- умотивованість використання методів і науково-технічних засобів. Відповідно до цього принципу методи і науково-технічні засоби, що застосовані в експертному

дослідженні, мають відповідати рівню розвитку спеціальних знань, необхідних для вирішення поставленого перед експертом питання [4, с. 25—27].

Основний зміст судово-експертної діяльності складає організація і проведення судової експертизи.

Основною задачею судово-експертної діяльності в галузі судової гірничотехнічної експертизи, тобто задачею, що вирішується шляхом проведення судової гірничотехнічної експертизи, є сприяння судам, суддям, органам дізнання, особам, що проводять дізнання, слідчим і прокурорам у встановленні обставин, які підлягають доказуванню в конкретній справі, порушеній за фактом виникнення надзвичайної ситуації на підприємстві гірничої промисловості та в підземних умовах. Основним джерелом даних, на основі яких встановлюються ці обставини, відповідно до ст. 65 КПК України, є висновок експерта, а спосіб їхнього встановлення — проведення досліджень і вирішення питань на основі наукових, технічних чи інших спеціальних знань.

Спеціальні знання містять у собі, по-перше, наукові знання, що дають змогу розкрити (власне «пізнати») природу досліджуваних явищ, їхню сутність; по-друге, життєвий досвід — найбільш раціональні, ефективні алгоритми практичної діяльності; по-третє, знання в галузі техніки, що акумулюють сучасну науково-технічну інформацію і досвід її практичної реалізації. У системі «спеціальні знання» вони виступають у діалектичній єдності [5].

Судова гірничотехнічна експертиза є практичною діяльністю щодо застосування спеціальних наукових знань у галузі гірничої справи та деяких прикладних наук у кримінальному процесі [6, с.4]. При цьому спеціальні знання застосовуються не в будь-якій формі, а тільки у формі спеціального дослідження. Дії, що складають дослідження (а саме: вибір спеціального методу і наукових методик, застосування їх для вивчення об'єкта дослідження, одержання й аналіз проміжних результатів, професійна оцінка отриманих результатів), процесуальним законом не регулюються і не можуть регулюватися, оскільки сам процес набуття знань про факти в ході дослідження — не предмет нормотворчої діяльності.

З'ясування суті судової гірничотехнічної експертизи вимагає розкриття понять «спеціальні знання» і «спеціальне дослідження». Термін «спеціальні» означає, що під час проведення експертизи експерт застосовує свої професійні знання, тобто такі, котрі не є загальновідомими, акумульованими в повсякденному досвіді людини, і які стосуються предмета відповідної галузі знання.

Визначенню поняття «спеціальні знання» у фаховій літературі приділялося чимало уваги.

Наприклад, Г. М. Надгорний писав: «...спеціальні знання — це знання, що не належать до загальновідомих, утворюють основу професійної підготовки з наукових, інженерно-технічних і виробничих спеціальностей, а також незагальновідомі знання, необхідні для заняття якими-небудь іншими видами діяльності» [7, с. 42].

О.О. Эйсман висловлювався так: «...це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, що не мають масового поширення, коротше, це знання, якими користується обмежене коло фахівців» [8, с. 91].

Разом з тим, деякі сучасні криміналісти вважають, що в кримінальному судочинстві «спеціальні пізнання — це наукові, технічні й інші, в тому числі криміналістичні, професійні знання, отримані в результаті навчання, і навички,

придбані в процесі роботи у визначених галузях практичної діяльності, використовувані разом з науково-технічними засобами при пошуку, виявленні, вилученні і дослідженні слідів злочину з метою одержання доказової інформації, що орієнтує, необхідної для встановлення істини з кримінальних справ» [9, с. 9]. Остання точка зору, на нашу думку, більш відповідає потребам теорії і практики судової гірничотехнічної експертизи.

Можливості застосування спеціальних знань у слідчій і судовій практиці забезпечуються дотриманням наступних умов: практичною необхідністю, нормативною врегульованістю, перевіреністю і достовірністю спеціальних знань [10, с. 36].

Використання спеціальних знань у розслідуванні кримінальних справ із фактів порушень вимог правил безпеки і охорони праці на підприємствах гірничої промисловості має досить суворе цільове призначення. Це може бути проведення судової гірничотехнічної експертизи, що дає слідчому чи суду можливість отримати нові докази; використання фахівця під час проведення робіт допоміжно-технічного характеру; виконання обізнаними особами консультативно-довідкових функцій. Для успішного розслідування даного виду кримінальних справ припускається використання спеціальних знань у різних формах, що передбачені законом, або ж хоч і не передбачені законом, проте не суперечать його вимогам.

Під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних з порушеннями вимог правил безпеки і охорони праці на підприємствах гірничої промисловості та в підземних умовах, використання спеціальних знань може відбуватися в таких формах:

- застосування спеціальних знань безпосередньо слідчим, судом, яким закон надає право збирати й оцінювати докази (ст. 66, 67 КПК України);
- використання спеціальних знань обізнаної особи, яку залучають до проведення слідчих дій як спеціаліста (ст. 128¹ КПК України);
- використання спеціальних знань обізнаних осіб, яких залучають в якості судових гірничотехнічних експертів (ст. 75 КПК України);
- використання спеціальних знань обізнаних осіб без залучення їх до участі в слідчих діях (консультації, довідки і т. ін.);
- використання результатів несудових (службових, відомчих, адміністративних) розслідувань, використання результатів обстежень окремих об'єктів, що проводять при таких розслідуваннях чи за інших умов [11, с. 33].

Вибір тієї чи тієї форми застосувань спеціальних знань має бути тактично обґрунтований. Немаловажними критеріями вибору форми застосування спеціальних знань є: час, необхідний для її застосування; надійність достовірного установлення факту; економічність. Особливо це стосується таких слідчих дій, як огляд місця події, огляди окремих машин і механізмів, відтворення обстановки й обставин події, допити свідків, обвинувачуваних з питань техніки, технології виробництва і т. ін. Специфіка даного виду злочинів визначає високу значимість спеціальних знань для ефективного розслідування їх, а також обумовлює широкий спектр навичок, що необхідні при застосуванні таких знань.

У сучасному судочинстві участь фахівця чи експерта у вирішенні задач, що виникають перед слідством і судом під час розслідування злочинів, розглядається не як виняткова казуїстична ситуація, а як загальний, безперечно обов'язковий принцип судочинства. Без використання спеціальних знань і залучення досвіду

представників різних галузей діяльності сьогодні була б неможливою і сама система правозастосування. «Характер спеціальних знань — це основна ознака, якою повинний керуватися орган, що призначає експертизу в справі, при визначенні її виду і виборі відповідного фахівця як експерта» [12, с. 30].

З аналізу ст. 128¹ КПК України випливає: спеціаліст — це особа, що не зацікавлена в результатах справи, яка володіє спеціальними знаннями і навичками, необхідними для виявлення, закріплення і вилучення доказів, і яка бере участь у проведенні слідчої дії.

З аналізу ст. 75 і 77 КПК України випливає, що судовий експерт — це особа, яка має необхідні знання для дачі висновку з досліджуваних питань, не перебуває у службовій або іншій залежності від обвинувачуваного, потерпілого, і може бути присутньою під час проведення слідчих дій.

Аналіз наведених визначень показує такі подібні риси процесуального статусу судового експерта і спеціаліста. По-перше, як експерт, так і спеціаліст відповідно до букви закону — це особи, що володіють знаннями, по-друге, не зацікавлені в результатах справи, і, по-третє, вони беруть участь у судочинстві в порядку, встановленому процесуальним законодавством України. Розходження стосуються, головним чином, функцій спеціаліста й судового експерта, методів роботи, які вони використовують, а також порядку оформлення і процесуального значення результатів їхньої роботи.

Судова гірничотехнічна експертна діяльність включає два основних види використання спеціальних знань в галузі судової гірничотехніки — процесуальний і непроцесуальний. До процесуального відносять проведення судової гірничотехнічної експертизи, допит експерта, участь експерта чи фахівця у проведенні слідчих і судових дій, застосування судово-гірничотехнічних знань самим слідчим чи суддею. Ці форми використання судово-гірничотехнічних знань безпосередньо пов'язані із судочинством, з розслідуванням конкретного злочину чи розглядом конкретної справи в суді і здійснюються суворо в рамках процесуального законодавства. Інші форми використання спеціальних знань фахівця, зазначені вище, не належать до процесуальних, тобто є непроцесуальними.

Основним юридичним фактом, в результаті якого виникає система процесуальних відносин із приводу судової гірничотехнічної експертизи, є постанова слідчого чи суду про призначення експертизи. На підставі такої постанови між слідчим чи судом, з одного боку, і судовим гірничотехнічним експертом, з іншого боку, складаються процесуальні відносини з проведення судової гірничотехнічної експертизи. Їхній зміст складають, з одного боку — дії слідчого чи суду, з іншого боку — дії експерта. До таких з боку слідчого чи суду відносяться:

- дії з визначення і залучення обізнаної особи як експерта (чи з визначення експертної установи);
- вимога про проведення спеціального дослідження і визначення експертних задач (опосередковується в постанові про призначення експертизи);
- витребування висновку експерта, його оцінка, визначення доказової сили (опосередковується звичайно в обвинувальному висновку чи в судовому рішенні);
- виклик експерта в судове засідання для роз'яснення висновку;
- допит експерта.

Судовий експерт, пов'язаний правовідносинами зі слідчим чи судом, також діє в межах своїх процесуальних прав і обов'язків.

Як зазначалося вище, основною і найбільш детально регламентованою на сьогодні формою використання спеціальних знань у процесі встановлення обставин кримінальних справ, порушених за фактами недотримання вимог правил безпеки й охорони праці на підприємствах гірничої промисловості та в підземних умовах, є судова гірничотехнічна експертиза.

Судову гірничотехнічну експертизу як самостійну форму застосування спеціальних знань характеризує сукупність таких ознак: а) особлива процесуальна форма дослідження (ст. 75 КПК); б) проведення досліджень компетентними фахівцями; в) формулювання ними висновку.

Сутність судової гірничотехнічної експертизи полягає в аналізі за завданням слідчого чи суду обізнаною особою — експертом — наданих у його розпорядження матеріальних об'єктів експертизи (речових доказів), а також різних документів (у тому числі протоколів слідчих дій), з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного рішення у справі, порушеній щодо факту виникнення надзвичайної ситуації на підприємстві гірничої промисловості та в підземних умовах. За результатами дослідження експерт складає висновок, який є одним з передбачених законом джерелом доказів, а фактичні дані, що містяться в ньому, — доказами.

Виявити специфіку судової експертизи можна, визначивши предмет регулювання й особливості експертного висновку як засобу доказування. Предметом правового регулювання в даному випадку виступають суспільні відносини, що, будучи врегульованими нормами права, приймають форму правових відносин. Таким чином, судову експертизу можна визначити через систему правових (процесуальних) відносин, що складаються в процесі призначення, проведення й оцінки результатів експертизи.

Ефективність судової експертної діяльності в галузі судової гірничотехнічної експертизи, як цілісної системи, пов'язана з реалізацією ряду взаємозалежних факторів як правового, так і неправового характеру, сукупність яких складає структуру ефективності судово-експертної діяльності як єдиної системи, а кожний з них є її елементом. Цими елементами є:

- нормативні акти, що регулюють проведення судової гірничотехнічної експертизи;
- діяльність слідчих і судових органів з призначення судової гірничотехнічної експертизи;
- діяльність установ судової експертизи;
- зусилля судового експерта щодо проведення судової гірничотехнічної експертизи;
- використання висновків судових гірничотехнічних експертиз органами, що призначають ці експертизи [13, с. 85].

Зазначені питання процесуального використання спеціальних знань при призначенні та проведенні судових гірничотехнічних експертиз потребують свого вирішення і вдосконалення під час проведення судової і правової реформ [14, с. 7].

Список використаної літератури

1. Яковлев Я.М. Формализация показателей эффективности судебно-экспертной деятельности // Проблемы теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1980. — Вып. 44. — С. 129—136.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.94 № 4038-XII // Відомості Верховної Ради. — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2005. — №1. — Ст. 14.
3. Стринжа В.К., Надгорный Г.М., Сегай М.Я. Проблемы судебной экспертизы в свете правовой реформы // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. науч.-метод. сб. — К.: Либідь, 1990. — Вып. 40. — С. 3—7.
4. Лисиченко В.К. Научные принципы судебной экспертизы // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. науч.-метод. сб. — К.: Вища шк., 1984. — Вып.17. — С. 23—28.
5. Грузкова В.Г. Об объеме специальных знаний судебного эксперта // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судебных экспертиз им. засл. проф. Н.С. Бокариуса) / М-во юстиции Украины. Харьк. НИИ судебных экспертиз; Редкол.: М.Л. Цымбал, Э.Б. Ефремян, А.Ф. Дьяченко и др. — Харьков: Право, 1998. — С. 37—38.
6. Арсеньев В.Д. Содержание, предмет и задачи общей теории судебной экспертизы // Вопр. теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1977. — Вып. 31. — С. 3—21.
7. Надгорный Г.М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания» // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. науч.-метод. сб. — К.: Вища шк., 1980. — Вып. 21. — С. 37—42.
8. Эйсман А.А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. — М.: Юрид. лит., 1967. — 152 с.
9. Щербаковский М.Г., Кравченко А.А. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений. — Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999—78 с.
10. Шепітько В.Ю. Проблеми використання психологічних знань у кримінальному процесі // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. науч.-практ. материалов (к 75-летию основания Харьк. НИИ судебных экспертиз им. засл. проф. Н.С. Бокариуса) / М-во юстиции Украины. Харьк. НИИ судебных экспертиз; Редкол.: М.Л. Цымбал, Э.Б. Ефремян, А.Ф. Дьяченко и др. — Харьков: Право, 1998. — С. 36—37.
11. Лапин А.В. Использование специальных познаний при расследовании экологических преступлений // Вопр. криминалистики и судебной экспертизы. — Минск: Беларусь, 1989. — Вып. 8. — С. 30—41.
12. Лисиченко В.К. Особенности проверки и оценки заключений экспертизы на предварительном следствии и в суде // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. науч.-метод. сб. — К.: Вища шк., 1982. — Вып. 24. — С. 30—36.
13. Яковлев Я.М., Степутенкова В.К. Вопросы эффективности судебной экспертизы // Вопр. теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. — М.: ВНИИСЭ, 1979. — Вып. 39. — С. 83—105.
14. Пасенюк О.М. Експертне забезпечення правосуддя як складова судової реформи в Україні // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 14–15 берез. 2003 р.). — Х.: Вид-во Нац. ун-та внутр. справ, 2003. — С. 4—7.

ВИКОРИСТАННЯ ДОСЯГНЕНЬ науки та техніки в експертній діяльності

УДК 336.71:343.982.4

А.В.Іщенко, доктор юридичних наук, професор
Київського національного університету внутрішніх справ
І.І.Попович, викладач Ужгородського університету

КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ РОЗРАХУНКОВИХ БАНКІВСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

Пропонується обґрунтована класифікація розрахункових банківських документів за різними ознаками з метою підвищення ефективності боротьби зі злочинністю у банківській сфері

Ключові слова: банківські документи, реквізит, банкнота, захисні функції, банківський обіг.

Зростання економічної злочинності є тим чинником, що становить загрозу економічному розвитку української держави. Ступінь цієї загрози визначається не тільки розміром завданої шкоди, а й тим, що підриваються основи ділової активності в країні, втрачається віра в економічну стабільність та сталість економічних перетворень. Так, Я.Ю. Кондратьєв зазначав, що «... структурні зміни в економіці України, які спостерігаються протягом останніх років, не завжди адекватно відбиваються на політичній, соціальній та інших сферах суспільного буття. Крім того, окремі економічні процеси мали ознаки криміногенного спрямування та прямо чи опосередковано впливали на поширення різних видів злочинних виявів... Набуття економічною злочинністю організованих форм стає одним із найбезпечніших чинників, що ускладнюють протягом останніх років оперативну обстановку в нашій державі» [1, с. 3–4].

За нових соціально-економічних умов центральною ланкою в сфері господарських відносин стає банківська система, котра відіграє надзвичайно важливу роль в нормальному функціонуванні економіки держави. Водночас зростають та наповнюються новим змістом і криміногенні процеси, що трапляються в діяльності цієї системи. Переважна більшість злочинів, що вчиняються в банківській системі, пов'язана з підробленням злочинцями чи використанням ними підроблених документів, а сучасні інформаційні процеси передбачають широке застосування з цією метою новітніх комп'ютерних технологій.

Такі обставини висувають перед наукою криміналістикою невідкладні завдання щодо вивчення кримінальних процесів та явищ під іншим кутом зору, розроблення нових криміналістичних рекомендацій та удосконалення існуючих з метою активізації й підвищення ефективності боротьби зі злочинністю взагалі та злочинами в банківській сфері зокрема.

Наукові дослідження з питань попередження, виявлення, розкриття, розслідування злочинів, що вчиняються у банківській сфері, здійснюються за різними напрямками. Ці питання певною мірою висвітлені й в дисертаційних дослідженнях, зокрема, у кандидатських дисертаціях: О.П. Бущана [2], В. П. Головіної [3], Я.М. Козицина [4], Є.П. Коновалова [5], В.І. Терехилова [6]. Як свідчить практика і про що йдеться в наукових дослідженнях, спільною рисою злочинів, що вчиняються у банківській та кредитно-фінансовій системі, є та, що будь-яка господарська чи фінансова діяльність підприємств, установ, організацій, юридичних осіб різних форм власності та окремих громадян відображається в документах. Як зазначають працівники правоохоронних органів, при вчиненні корисливих злочинів, особливо розкрадань та зловживань у сфері банківської діяльності, шахрайства з фінансовими ресурсами, предметом посягання поряд з грошовими коштами (як готівковими, так і безготівковими), є документи, що фальсифікують з метою заволодіння майном або звільнення від сплати обов'язкових платежів, повернення кредиту і под. Використання підроблених документів призводить до заподіяння великої матеріальної шкоди, тому воно має чималу соціальну небезпеку [7, с. 146–147].

Окремою складовою підготовки, вчинення й приховування злочинів у банківській сфері, окремим об'єктом, що містить в собі сліди цих злочинів і за відсутності якого не можна уявити вчинення самого злочину, а отже й окремим об'єктом криміналістичного дослідження, є документи, що циркулюють у банківському обігу. Ось чому за кримінальними справами цієї категорії особливого значення набуває робота органів досудового слідства й суду з документами, яка має на меті встановлення їх справжності, встановлення осіб, що виготовили документи (наприклад, склали, виконали рукописні записи, підпис). Це стосується як власне самого банківського документа, всіх його примірників, так і інших документів, що супроводжують його подальший рух і забезпечують неправомірне вилучення грошових коштів або матеріальних цінностей.

Отже, вважаємо, що криміналістичне дослідження банківських документів охоплює розв'язання питань як банківського захисту, так і питань виявлення, розкриття та розслідування злочинів у цій сфері.

Чималій кількості документів, як носіїв певної інформації, притаманні спільні властивості, що мають важливе криміналістичне значення. Наявність реквізитів — це одна з властивостей будь-якого документа, що використовується в банківській сфері.

Термін «реквізит» походить від латинського слова *requisitum*, що означає необхідне потрібне. Його тлумачення в різних джерелах достатньо схожі. Наведемо деякі з них: «... обов'язкові відомості, які повинні міститися в документі для визнання його дійсним (найменування і дата складання, назва і адреса підприємства, сторони, які беруть участь у здійсненні операцій, зміст здійснюваної угоди, одиниці виміру й обсяг операції, підписи відповідальних осіб, відбитки печаток та штампів)» [8, с. 185]; «...обов'язковий елемент оформлення офіційних документів (дата, місце складання, підписи, печатка і т. ін.)» [9, с. 891]; «... дані, які повинні міститися в акті або іншому документі (чеку, векселі тощо) для визнання його дійсним (назва документа, сума, яку

потрібно сплатити, найменування платника і т. ін.)» [10, с. 1023]. За ДСТУ 2732–2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» реквізит — це «інформація, зафіксована в службовому документі для його ідентифікування, організування обігу і (або) надання йому юридичної сили». І нарешті, за Юридичною енциклопедією — реквізити документа — «сукупність обов'язкових даних чи відомостей, встановлених нормативно-правовими актами або чинними правилами діловодства для відповідних документів, без яких вони не можуть бути підставою для обліку, здійснення певних операцій і не мають юридичної сили» [11, с. 279].

Отже, реквізити документів найчастіше сприймають як сукупність невід'ємних ознак, що визначають смислову, змістовну частину документа, які він отримує у встановленому для цього виду документів порядку. До них належать: виконання різними способами надписів, заголовків, записів та інших зображень, наявність підписів, відбитків печаток і штампів, фотокартки власника документа тощо. Деякі автори до важливих реквізитів документа відносять певну форму і зміст бланка документа, наявність у них водяних знаків і захисних сіток [12, с. 4], а також визначені розміри бланка та спосіб його виготовлення, зокрема набір різних частин тексту бланка різними за малюнком і розміром друкарськими шрифтами та розташування їх у заздалегідь обумовленому порядку [13, с. 77].

Правове значення документа, зокрема для виникнення заснованого на його видачі правовідношення, обумовлює необхідність захисту бланка документа від підроблення. Так, ч.1. ст.196 Цивільного кодексу України передбачає, що обов'язкові реквізити і форма цінного папера, а також необхідність виконання інших вимог встановлюється законом, а відповідно до ч.2 цієї статті «документ, який не містить обов'язкових реквізитів цінних паперів і не відповідає формі, встановленій для цінних паперів, не є цінним папером» [14, с. 1251]. Цей порядок закріплений положенням Інструкції про порядок видачі, обліку, зберігання та знищення бланків сертифікатів цінних паперів (затверджена рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 30.07.99 № 156 [15]). Крім того, чинне законодавство встановлює додаткові вимоги щодо форми і реквізитів кожного різновиду цінних паперів, їх участі в цивільному обороті. З огляду на важливе значення документів та часті випадки їх підроблення, деякі вчені пропонують навіть виділити окрему групу документів — документи із спеціальними засобами захисту, до яких належать документи, що надають права або звільняють від обов'язків, паперові грошові знаки, цінні папери, акцизні і спеціальні марки, а також інші документи, яким надається сукупність властивостей, що важко відтворюються за умов їх несанкціонованого виготовлення [15, с. 3].

Усі розрахункові банківські документи, як готівкові, так і безготівкові, мають певні реквізити. На нашу думку, реквізити банківських, як і будь-яких інших документів, можна поділяти на технічні і графічні.

До технічних реквізитів відносять власне бланк документа, що може складатися з однієї чи кількох сторінок. Технічні реквізити є сукупністю матеріалів, що використовують для виготовлення й оформлення документа. *До графічних реквізитів* відносять особливості фонового і текстового друку, внесені до текстового друку умовності і засоби заповнення документа, тобто захисні реквізити заповнення.

Проте окремі з реквізитів можуть мати значення лише для управлінських документів або тих, що юридично засвідчують одиничні факти. Зокрема, це стосується виконання тексту на певному бланку, наявність відбитка печатки,

підпису уповноваженої особи. Для документа в його криміналістичному розумінні такі реквізити в багатьох випадках відіграють другорядну роль. Наприклад, рукописний текст особистого листування може бути важливим з криміналістичної точки зору через те, що містить значущу інформацію про автора, виконавця, знаряддя письма та ін. При цьому відсутність реквізитів у такому документі не матиме ніякого значення для встановлення істини по певній справі. Однак реквізити банківських документів можуть мати не лише юридичне, а й криміналістичне значення, зокрема, якщо вони є елементами захисту документа від підроблення.

Тому, на нашу думку, реквізити документів треба поділяти за їх призначенням на: реквізити заповнення, засвідчувальні та реквізити захисту від підроблення. У певному документі може бути присутньою вся сукупність цих реквізитів або ж тільки деякі з них. Кількість і зміст окремих реквізитів також індивідуальні для кожного з видів документів. Наприклад, для акта ревізії необхідними і достатніми для визнання документа дійсним реквізитами будуть підписи відповідальних осіб.

До реквізитів заповнення документа нами віднесено рукописний або друкований текст, який відбиває зміст певної інформації щодо особи, установи, вчинених дій або здійснених операцій, сум, кількісних показників, цифрових позначок тощо. Наприклад, для банківських документів такими реквізитами будуть: назва документа, його номер, дата видачі, код і назва банку-платника та повна назва самого платника, номер його рахунку в банку, повна назва отримувача коштів, номер його рахунку, код і назва банку-отримувача, призначення платежу та його сума.

Засвідчувальні реквізити — це позначки у документі, що засвідчують факт виготовлення або видачі документа певною організацією, установою, юридичною чи фізичною особою, належність документа конкретній особі, вчинення певною особою будь-яких дій і под. Наприклад, для банківських документів це може бути відбиток печатки банку, підпис касира, що видав грошову суму, підпис особи, котра доручає перерахувати певну суму із свого банківського рахунку на рахунок іншої особи.

Реквізити захисту документа від підроблення мають своїм призначенням унеможливлення або істотне утруднення підроблення документа, а також надання документам тих властивостей, що полегшують виявлення підробленого документа з числа справжніх. Такими реквізитами для банківських документів будуть: встановлений бланк документа, наявність захисної сітки, водяних знаків, певний текст, нанесений спеціальними барвниками, голографічні знаки тощо. У деяких випадках спеціально розроблені способи нанесення реквізитів заповнення чи засвідчувальних реквізитів можуть виконувати функції захисту від підроблення, а отже, бути одночасно і захисними реквізитами. Існують різноманітні способи захисту банківських документів, що засновані на використанні комплексу реквізитів захисту. Такі реквізити мають важливе криміналістичне значення, тому потребують окремого розгляду.

Варто зазначити, що розрахункові банківські документи відрізняються від паперових грошових знаків наявністю в останніх, як правило, тільки реквізитів захисту, кількість та різноманітність яких у кожній банкноті становлять надійний захист від підроблення грошей, а повний перелік, розташування та зміст усіх реквізитів захисту є державною таємницею. Позначення цифрами й літерами номіналу банкноти, її серії та номера, року емісії мають змістовне навантаження, проте це не є реквізитами заповнення, оскільки їх наносять під час виготовлення банкноти, а реквізити заповнення вносять до готового бланку документа з метою надання йому певного змісту.

Підписи службових осіб — Голови Правління банку чи Голови Національного банку України на українській гривні, Головного казначая США на американських доларах є обов'язковими реквізитами для цих грошових знаків, але їх не можна назвати засвідчувальними реквізитами, оскільки зазначені особи не засвідчують особисто кожну з випущених банкнот. Так само відбитки печаток Федерального резервного банку та Казначейства США на американських доларах не є засвідчувальними реквізитами. Вказані підписи та відбитки печаток здійснюють захисні функції, отже вони є реквізитами захисту.

Натомість банківські документи, що використовують для безготівкових розрахунків, обов'язково містять реквізити заповнення і засвідчувальні реквізити, а реквізити захисту від підроблення наявні далеко не в кожному з них, до того ж кількість і складність реквізитів захисту на безготівкових розрахункових документах поступається таким реквізитам на паперових грошових знаках (банкнотах).

На нашу думку, особливе криміналістичне значення має класифікація розрахункових банківських документів за такими ознаками:

- за формою використання у банківському обігу: для готівкових розрахунків (національні гроші, іноземні паперові гроші) та для безготівкових розрахунків (векселі, чеки, платіжні доручення, акредитиви тощо);

- за наявністю реквізитів: ті, що мають засвідчувальні реквізити, реквізити заповнення та реквізити захисту; ті, що мають засвідчувальні реквізити і реквізити заповнення; ті, що мають реквізити захисту та реквізити заповнення;

- за видом захисту документів від підроблення: ті, що мають технологічний, поліграфічний, хімічний та комбінований захист; ті, що мають технологічний та поліграфічний захист; ті, що мають лише один вид захисту;

- за способом фіксації інформації: рукописні; друковані, виготовлені за допомогою засобів поліграфії; електронні та їх копії;

- за ознакою їх легітимності: справжні та підроблені.

Виокремлення розрахункових з інших банківських документів та запропонована нами класифікація їх за підставою використання у готівковому та безготівковому грошовому обігу має окреме криміналістичне значення. Кожен із цих документів має певні особливості оформлення й застосування. Проте, з огляду на загальне функціональне призначення таких документів — слугувати засобами платежу, вони найчастіше стають і засобами вчинення злочинів у банківській сфері. Знання вимог щодо створення й оформлення таких документів, реквізитів їх захисту дасть можливість банківським працівникам та працівникам контролюючих і правоохоронних органів своєчасно виявляти ознаки їх підроблення, попередити вчинення злочину з використанням таких документів, а в разі його вчинення — викрити винних й довести їх причетність до злочину. Аналіз злочинів цієї категорії і виявлених недоліків щодо недостатнього захисту розрахункових банківських документів може бути підставою для розроблення та внесення пропозицій з питань посилення захисту банківських документів з метою попередження злочинів.

Список використаної літератури

1. Кондратьєв Я.Ю. Протидія організованій економічній злочинності в Україні: стан, тенденції, перспективи // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — № 5. — С. 3 — 11.
2. Буцан О.П. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування злочинів, скоєних шляхом кредитних банківських операцій: Автореф. дис. ... канд.юрид. наук. — Х., 1995. — 24 с.
3. Головіна В.П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2004. — 21 с.
4. Козицын Я.М. Расследование хищений государственного и общественного имущества, совершенных с использованием банковских операций: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Саратов, 1965. — 22 с.
5. Коновалов Е.П. Обнаружение, собиране и криминалистическое исследование документов по делам о хищениях денег в сберегательных кассах: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Харьков, 1953. — 24 с.
6. Терещилова В.И. Расследование хищений в учреждениях банка: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1953. — 23 с.
7. Осика І.М. Використання підроблених документів як елемент механізму вчинення злочинів у сфері підприємництва // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: Матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 19 листоп. 1997 р.) / Відп. ред.: В.С. Зеленецький, Л.В. Дорош. — Х.: Право, 1998. — С. 146 — 148.
8. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Енциклопедичний словник (українсько-російський, російсько-український) / За ред. В.Я. Тація. — Х.: Право, 2001. — 560 с.
9. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Вид-во «Аконіт», 2001. — Т. 3. — 927 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — Київ; Ірпін': ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
11. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Щемшученко (голова) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2003. — Т. 5. — 733 с.
12. Криминалистическая экспертиза. Вып. 4, разд. 5 «Криминалистическое исследование документов». — М.: НИИРПО ВШ МООН СССР, 1966. — 228 с.
13. Андреев И.С., Грамович Г.И., Порубов Н.И. Курс криминалистики / Под ред. Н.И. Порубова. — Минск: Вышэйш. шк., 2000. — 335 с.
14. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
15. Офіційний вісник України. — 1999. — № 35. — Ст. 1819.
16. Шашкин С.Б. Техничко-криминалистическое исследование документов со специальными средствами защиты от подделки: Учеб. пособие. — Саратов: СЮИ МВД России, 2002. — 96 с.

УДК 340.63:347.426.4

В.В. Седнев, доктор медицинских наук, доцент,
заведующий сектором Донецкого НИИ
судебных экспертиз Министерства юстиции Украины,
профессор кафедры права Донецкого государственного
университета управления

Э.В. Никитина, научный сотрудник Донецкого НИИ
судебных экспертиз Министерства юстиции Украины

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИННОСТИ ПО ДЕЛАМ О ВОЗМЕЩЕНИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

Рассмотрена проблема причинности в исследованиях морального вреда в гражданском судопроизводстве. Выделены основные типы причинно-следственных связей, подлежащих доказыванию по делам о возмещении неимущественного ущерба: правовые и относящиеся к категории специальных знаний. Подробно рассмотрены экспертные категории морального вреда.

Ключевые слова: гражданский процесс, моральный (неимущественный) вред (ущерб), причинно-следственная связь, судебная экспертиза.

Актуальность проблемы исследования причинно-следственных связей применительно к экспертным исследованиям в гражданском судопроизводстве обусловлена, прежде всего, процессами становления правового гражданского общества в Украине. Разрешение споров судебным порядком, взыскание, наряду с материальным, морального ущерба, увеличивает востребованность специальных познаний. Страдание, будучи чисто психологическим понятием, в настоящее время приобрело немаловажное правовое значение, понимание сущности которого при рассмотрении ряда трудовых и гражданско-правовых споров становится неперенным условием юридически грамотного применения норм права [1]. С иной стороны, установление причинно-следственных связей относительно формирования определенного поведения человека, его психического и физиологического состояния, остается сложным вопросом на сегодняшнем уровне развития науки.

Цель данной работы — рассмотрение экспертных возможностей установления причинных связей при исследовании морального вреда. Такая постановка цели задает, прежде всего, необходимость определения ряда понятий:

Моральный (неимущественный) **вред** — возникает вследствие нарушения прав лица и заключается в физической боли и страданиях, душевных страданиях, умалении чести, достоинства и деловой репутации (ст. 23 ГК Украины). Знаковым представляется высказывание А.М. Эрделевского: «Любое физическое лицо, в отношении которого совершено неправомерное деяние (действие или бездействие), признается потерпевшим моральный вред, если совершивший деяние не докажет обратное» [2, с. 16]. Фактически в работах Н.Г. Павши [1], А.М. Эрделевского [2], В.П. Палиюка [3] провозглашается принцип «презумпции морального вреда». Обсуждение правомочности данного принципа выходит, по

нашему мнению, не только за рамки данной работы, но и понятия специальных познаний в целом. Таким образом, в дальнейшем будем исходить из простой констатации существования указанного принципа.

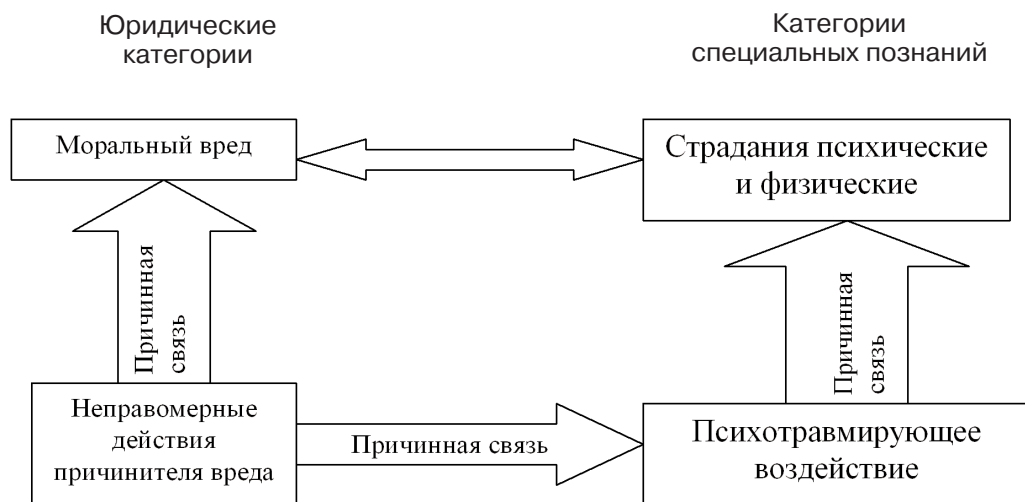
Причинно-следственная (каузальная) **связь**. Понятие «связь» призвано отобразить различные процессы и отношения событий, явлений, фактов, предметов. Так, В. И. Чернов отмечает: «Философское значение понятия «связь» заключается в способности концентрированно выражать содержательную, имеющую мировоззренческое значение форму мышления о мире» [4, с. 130]. Причинно-следственная связь — связь между причиной и следствием, между условием и обусловленным. Она отражает зависимость сущности явления и наступающих результатов, возможность явления при определенных условиях, наличие причинной связи между событием и следствием и определяется закономерностями развития объективной реальности, знание которых служит необходимой предпосылкой правильного вывода [5; 6]. Если эти закономерности общеизвестны, то причинную связь устанавливают непосредственно следователь и суд. Когда же нужны сведения о закономерностях, относящиеся к числу специальных познаний, назначается судебная экспертиза [7]. Под специальными знаниями в данном случае нужно понимать полученные в результате специального образования сведения о закономерностях развития явлений, определяющих причинную связь. Связь объективно отражает их состояние, взаимодействие, причинную обусловленность, сосуществование. Связь между предметами и явлениями характеризуется всеобщностью и многообразием. В целом же причинная связь рассматривается как формирующая отношения производительности, т.е. такие, в которых причина (т.е. начальное, действующее звено) производит своим действием следствие (т.е. конечный результат), при воздействии как способствующих, так и препятствующих условий [6].

Страдание является наиболее частой отрицательной эмоцией и имеет важные биологические и психологические функции. Согласно Томкинсу (1963 г.), страдание — это глубинный разрушающий аффект, который с необходимостью вызывает стратегию избегания (см.: [8]). Страдание возникает как результат продолжительного воздействия чрезмерного уровня стимуляции. Источниками стимуляции могут быть как физические причины, так и психологические. Страдая, человек может чувствовать одиночество, изолированность от людей, особенно от тех, кто заботится о нем. Он чувствует себя потерпевшим поражение и отверженным, причем это отвержение может быть как действительным, так и воображаемым. Недовольство собой очень часто является важным компонентом страдания. Томкинс выделил три психологические функции страдания. Во-первых, страдание сообщает и самому страдающему человеку и тем, кто его окружает, что ему плохо. Это проявляется, прежде всего, через плач, выражается через мимические и пантомимические движения. Во-вторых, страдание побуждает человека предпринять определенные действия, сделать то, что необходимо для уменьшения страдания, устранить его причину или изменить свое отношение к объекту, служащему причиной. В-третьих, страдание обеспечивает умеренную «негативную мотивацию», которая до некоторой степени является необходимой для того, чтобы заставить человека решать свои проблемы и проблемы других, но если проблема мучительна, он скорее будет избегать ее, а не бороться с ней [8].

При рассмотрении гражданских исков о возмещении морального вреда

Н.Г. Павша [1], А.М. Эрделевский [2], В.П. Палиук [3] к юридической компетенции относят: моральный вред, неправомерные действия причинителя вреда и причинную связь между ними. Уже беглый взгляд на перечисленные элементы показывает востребованность специальных познаний. Рассмотрим вкратце основные элементы системы. Моральный вред заключается в страданиях как психического, так и физического характера. Следовательно, должны быть установлены: факт психотравмирующего воздействия; причинная связь между психотравмирующим воздействием и действиями (бездействиями) причинителя вреда; факт наличия психических и физических страданий; причинная связь между психотравмирующим воздействием и имеющимися психическими и физическими страданиями. Из сказанного, кроме всего прочего, следует, что в мотивировочной части определения судом указываются причинитель вреда и его действия (бездействия), либо же ответ эксперта о наличии факта морального вреда приобретает обусловленный характер (т.е. в следующей формулировке: если судом будет установлено, что имели место неправомерные действия причинителя вреда, то психические и физические страдания как основа морального вреда имеют место).

Схематически соотнесенность юридических и экспертных категорий при оценке морального вреда может выглядеть так, как изображено на рисунке.

Взаимоотношения между юридическими и экспертными категориями при оценке морального вреда

Дальнейшее рассмотрение прежде всего касается возможности экспертной оценки элементов причинной связи между неправомерными действиями причинителя вреда и психотравмирующим воздействием на индивида, а также

причинной связи между психотравмирующим воздействием и страданиями психического и физического характера.

Причинная связь между неправомерными действиями причинителя вреда и психотравмирующим воздействием на индивида

Согласно В.А. Гиляровскому (см.: [9]), сама сущность психоэмоционального конфликта предполагает несоответствие между возможностями, находящимися в распоряжении личности, и теми обязанностями, которые проистекают из наличия определенных социальных отношений. Р.А. Зачепиский патогенный источник невроза усматривает в столкновении значимых отношений личности с несовместимой с ними жизненной ситуацией, что ведет к перенапряжению процессов высшей нервной деятельности и ее расстройствам (см.: [10]).

Классификация невротических конфликтов в соответствии с учетом внутренних личностных механизмов их развития дана В.Н. Мясищевым [9].

Переживания при внутреннем конфликте становятся болезненными, если занимают центральное или, по крайней мере, значимое место в системе отношений личности и действительности. Их значимость — условие аффективного напряжения и аффективной реакции.

Психологически конфликт представляет собой несовместимость, столкновение противоречивых и неразрешимых отношений личности [9; 11]. Чем больше степень противоречивости, непоследовательности и неадекватности в отношении к индивиду, тем более напряжена и неустойчива его внутренняя позиция. Это является существенным фактором, способствующим перенапряжению нервных процессов и «срыву» под влиянием даже незначительных психотравм и соматической ослабленности [9]. Условно внутренний конфликт можно разделить на конфликт интересов (предпочтений), потребностей, возможностей и влечений.

Динамику внутреннего конфликта в развернутом виде можно представить следующим образом:

- 1) наличие психотравмирующих, т.е. вызывающих переживание, жизненных обстоятельств или событий;
- 2) трудность, невозможность разрешения событий силами индивида, что приводит к хроническому чувству усталости и напряжения;
- 3) столкновение противоположно направленных мотивов, желаний, устремлений, порождающих эффект фрустрации, внутреннего беспокойства;
- 4) появление чувства неудовлетворенности собой, усиление беспокойства и аффективной напряженности;
- 5) неустойчивость самооценки, в основном ее понижение;
- 6) пессимистическая оценка перспективы;
- 7) уменьшение внутренней согласованности в оценках и суждениях, колебания в принятии решений, неуверенность в себе;
- 8) повышение чувствительности в виде непереносимости определенных жизненных обстоятельств и событий или аффективно заостренного типа реагирования.

Как постулирует современная транзактная модель стресса, для переживания стресса решающее значение имеет когнитивный компонент [12]. В разработанной Р. Лацарусом и его сотрудниками концепции нагрузок под стрессом и его

преодолением понимается трансактный процесс, т.е. как актуальная динамическая структура взаимоотношений индивида и ситуации, так и изменения этого обмена во времени [13]. Согласно данной концепции, психический стресс и тем самым опасность ухудшения здоровья возникает тогда, когда происходит специфическая констелляция в трансакции между индивидом и окружающей средой: на основе когнитивного процесса оценки он воспринимает омрачающую его эмоциональное состояние диссоциацию между требованиями среды и находящимися в его распоряжении силой противостояния (психофизиологическими ресурсами) [14].

Множество исследований подтверждают взаимосвязь с критическими событиями жизни таких психических расстройств, как депрессия, острый психоз, неврозы [15]. Для соматических или психосоматических заболеваний сердечно-сосудистой системы эмпирически очевидно неблагоприятное влияние событий жизни [15; 16]. При этом предполагается относительно неспецифическое действие событий жизни на различные заболевания, причем как физические болезни, так и психические расстройства интерпретируются как возможные реакции на одинаковые нагрузки.

В ряде исследований констатируется возрастающая очевидность большего влияния психосоциальных и профессиональных нагрузок как для возникновения соматических болезней, так и для возникновения психических расстройств. Аналогичный вывод можно сделать из исследований взаимосвязи заболеваний сердечно-сосудистой системы и промышленных рабочих мест [17]. Полученные данные соответствуют результатам работ научного центра социальных исследований в Берлине [18], в которых также констатируется обусловленность инфаркта и трудовых нагрузок.

Как следует из приведенного выше краткого обзора литературных данных, исследуемая причинная связь является частью объективной реальности.

Причинная связь между психотравмирующим воздействием и страданиями психического и физического характера

Постановка вопроса о причинно-следственных связях в поведении и психофизиологическом состоянии человека имеет достаточно длительную историю [19]. Достаточно долгое время использовалось понятие «порочный круг», как образное определение патогенетического механизма формирования психосоматических заболеваний. П.К. Анохиным доказана связь застойного эмоционального возбуждения — стационарной отрицательной эмоции (как производящей причины) со стабильными сдвигами метаболизма диэнцефальных и ростральных структур головного мозга [20]. В работах К.В. Судакова показано, что доминирующая мотивация при стрессе имеет структурно-функциональную организацию, которой присущ специфический набор нейрохимических механизмов. При этом формирование доминирующей мотивации определяется конфликтными ситуациями, в которых мотивированные субъекты не могут удовлетворить свои потребности [21].

В последние годы взгляды на взаимосвязь между психологическим стрессом и соматическими заболеваниями существенно пересмотрены. Прежде всего, в настоящее время такая взаимосвязь представляется гораздо более тесной, чем раньше.

Ряд исследователей полагают, что истоки длительной и многочленной цепи хронических разрушающих болезней лежат всегда далеко от их проявлений, т.е.

большей частью или полностью вне физиологии индивидуума в условиях жизни, труда и окружающей среды, следовательно, в «политически сформированных областях» [22, с. 6]. Сказанное обосновывается в первую очередь надежными данными социально-эпидемиологических исследований: связь между хронической болезнью и вероятной продолжительностью жизни, с одной стороны, и принадлежностью к определенному социальному слою — с другой. С XII ст., когда впервые были сообщены данные подобной связи, накапливается информация об этой стратификационной зависимости. Она консистентна для большого числа болезней, для различных популяций и остается стабильной в течение долгого времени. Так, у мужчин и женщин в возрасте от 24 до 64 лет продолжительность жизни и риски заболевания конгруэнтно изменяются в связи с образовательным уровнем, доходом и профессией, независимо от того рассматривают ли этот индикатор социальной принадлежности в отдельности или вместе [23; 24].

Возрастающее значение, однако, приписывается также психосоциальным нагрузкам не только в качестве объяснения взаимосвязи повышенной нервной активности и ряда заболеваний, но и для объяснения стратификационного градиента большого числа соматических заболеваний [25].

Таким образом, приведенные данные свидетельствуют о том, что психотравмирующее воздействие способно привести к формированию как психических, так и физических страданий.

Основная задача данной работы — исследование экспертных возможностей установления причинных связей по делам о возмещении морального вреда. При рассмотрении морального вреда как системы юридических и экспертных понятий нами выделено три вида причинных связей, подлежащих изучению:

- между неправомерными действиями причинителя вреда и моральным вредом;
- между неправомерными действиями причинителя вреда и психотравмирующим воздействием на индивида;
- между психотравмирующим воздействием на индивида и его психическими и физическими страданиями.

Исследование показало, что если первая из указанных связей относится к числу юридических категорий, то вторая и третья — актуализируют необходимость использования специальных познаний. При этом вопрос о наличии (отсутствии) такого рода связей изучен и отражен в многочисленных специальных публикациях. Отсюда, становится очевидной не только необходимость экспертного исследования по делам о компенсации морального вреда, но и принципиальная возможность проведения такого рода экспертиз.

Список использованной литературы

1. Павша Н.Г. Возмещение морального вреда в области трудовых отношений. — М., 1998. — 34 с.
2. Эрделевский А.М. Моральный вред и компенсация за страдания. — М.: Изд-во БЕК, 1997. — 188 с.
3. Палиук В.П. Возмещение морального (неимущественного) вреда. — К.: Право, 2000. — 272 с.
4. Чернов В. И. Анализ философских понятий. — М.: Наука, 1966. — 215 с.
5. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 1998. — 288 с.
6. Эйсман А.А. Заключение эксперта (структура и научное обоснование). — М.: Юрид. лит., 1967. — 152 с.
7. Соколовский З.М. Экспертное исследование причинной связи по уголовным делам. — К., 1970. — 48 с.
8. Изард К. Эмоции человека. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. — 440 с.

9. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. — 426 с.
10. Неврозы у детей и подростков: Тез. докл. Всесоюз. конф. — М., 1986. — 209 с.
11. Чабан О.С., Марченко Є.М., Венгер О.П., Гнатюк Р.М. Деякі особливості сучасних невротичних розладів // Арх. психіатрії. — 2002. — № 3(30). — С. 65—69.
12. Strumpel B. Responses to economic adversity: an agenda for research in changed environment // Economic Means for Human Needs / Ed. by B. Strumpel. — Ann Arbor, 1976. — P. 9—36.
13. Lazarus R. S. Streß und Streßbewältigung — ein Paradigma // Kritische Lebensereignisse / Hrsg. S.-H. Filipp. — München; Urban u. Schwarzenberg, 1981. — S. 198—232.
14. Lazarus R.S. Puzzles in the study of daily hassles // J. of Behavioral Medicine. — 1984. — N 7. — P. 375—389.
15. Williams D. R., House J. S. Stress, social support, control and coping: a social epidemiological view // Health promotion research. Towards a new social epidemiology / Hrsg.: B. Badura, J. Kickbusch; WHO regional publications, Europ. ser. — 1991. — N 37. — P. 147—172.
16. Brown G. W., Harris T. Social Origins of Depression. A study of psychiatric disorder in women. — London: Tavistock, 1978; Kasl S. V. Pursuing the link between stressful life experiences and disease: a time for reappraisal // Stress research: issues for the eighties / Ed. by C.L. Cooper. — New York: Wiley, 1983. — P. 79—102.
17. Marmot M.G., Theorell T. Social class and cardiovascular disease: the contribution of work // International J. of Health Services. — 1988. — N 18. — P. 659—674.
18. Herz-Kreislauf Krankheiten und industrielle Arbeitsplätze / F. Friczewski, W. Maschewsky, F. Naschold u. a. — Frankfurt; New York: Campus, 1987. — 568 S.
19. Судаков К.В. Механизмы застойных изменений химических свойств структур мозга при эмоциональном стрессе // Журн. невропатологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. — 1992. — Т. 92, вып. 5. — С. 102—107.
20. Анохин П.К. Системные механизмы высшей нервной деятельности. — М.: Наука, 1979. — 454 с.
21. Судаков К.В. Системные механизмы эмоционального стресса. — М., 1981. — 230 с.
22. Rosenbrock R. Rahmenbedingungen für Gesundheitsförderung und Prävention // Plenumsreferat auf dem AOK/WHO-Kongreß 'Gesundheit als Herausforderung' am 14 Juni 1989 in Hamburg, 1989. — S. 5 — 14.
23. Dutton D. B. Social Class, Health and Illness // Perspectives in Medical Sociology / Ed. by Ph. Brown. — Belmont: Wadsworth Publ. Comp., 1989. — P. 23—46.
24. Dohrenwend B. P. Socioeconomic status (SES) and psychiatric disorders: Are the issues still compelling? // Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology (1990). — Springer, 1990. — P. 41—47.
25. Siegrist J. Contributions of Sociology to the Prediction of Heart Disease and their Implications for Public Health // European J. of Public Health. — 1991. — N 1. — P. 10—21.

УДК 343.95:159.922

О.М. Кретчак, кандидат психологічних наук,
учений секретар Херсонського юридичного інституту
Харківського національного університету внутрішніх справ

Г.В. Юркова, кандидат юридичних наук, начальник
кафедри Херсонського юридичного інституту Харківського
національного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ДАНИХ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ОБВИНУВАЧЕНОГО В РОЗКРИТТІ І РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Присвячено особливостям вивчення особи, яка вчинила злочин. Зазначається, що вивчення індивідуально-психологічних особливостей особи має починатися ще до її встановлення — на початковому етапі розслідування, коли на місці події слідчий висуває ряд версій, для побудови яких великого значення набуває дослідження мотиву здійснення злочину, що передбачено п. 2 ч. 1 ст. 64 КПК України.

Ключові слова: особистість злочинця, індивідуально-психологічні особливості, психологічна типізація особистості, обставини, які підлягають доказуванню, емоційно-вольові якості, кримінальний мотив злочину, настановлення особистості.

Загальною тенденцією розвитку криміналістики і кримінології є застосування сучасних наукових досягнень. Серед наук, що використовують в юриспруденції, важливе місце посідає психологія. Для вибору й застосування багатьох тактичних прийомів під час проведення таких слідчих дій, як допит і очна ставка, огляд місця події, обшук, велике значення мають дані про психічні стани та індивідуально-психологічні особливості обвинуваченого.

Дійсно, проблема вивчення особи злочинця все більш привертає до себе увагу як вітчизняних, так і зарубіжних юристів. Діяльність, зокрема і злочинна, багато в чому обумовлюється впливом індивідуально-психологічних особливостей людини.

Кримінально-процесуальний кодекс [1], визначаючи предмет доведення, вимагає з'ясування обставин, які впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інших обставин, що характеризують особу обвинуваченого. На жаль, зараз у практичній діяльності слідчого обставини, які характеризують особу обвинуваченого достатньою мірою, не встановлюються. Тому корисним для практики буде проведення психологічного аналізу особистості злочинця, а також розроблення її ознак.

Отже, стаття присвячена деяким аспектам використання даних психологічного вивчення особи обвинуваченого в практичній діяльності слідчого.

Аналіз криміналістичної літератури довів, що питанню вивчення психології злочинця (особистості) приділяється значна увага (А.Р. Ратінов, В.В. Глазирін, А.В. Дулов, В.Л. Васильєв та ін.), бо практично кожна робота в цьому напрямі містить психологічні аспекти.

Проте, як показує практика, теоретичні дослідження особистості злочинця не достатньо повно розкривають картину злочинної діяльності. На нашу думку, це пов'язано з тим, що багато питань не розв'язуються через обмеженість наочного обсягу таких наук, як загальна й юридична психологія. Зрозуміло, що психологічна типізація особистості є одним із методів пізнання даної проблеми, але при цьому важливо також вивчати злочинців у конкретному злочині.

Слід зазначити, що особистість злочинця для юриспруденції становить особливий інтерес, оскільки вона не просто відображає певні зовнішні умови, а й є активною стороною взаємодії. В поняття «особистість», як одне з фундаментальних основ психології, разом із поняттями «діяльність», психологи вкладають перш за все такі характеристики, як свідомість і цілеспрямованість. При цьому зв'язок соціальних умов із злочинною поведінкою складний: соціальні умови завжди виявляються в поведінці, переломлюючись перш за все через саму особистість. У ряді випадків вони накладають чіткий відбиток на особистість і породжують не окремі злочинні акти, а стійку протиправну поведінку, яка потім виявиться в конкретному виді злочину [3].

Зупинимося на деяких особливостях використання даних психології під час висунення слідчих версій, оскільки вивчення особи злочинця має першорядне значення.

Як відомо, вивчення особи, що вчинила злочин, зокрема її індивідуально-психологічних особливостей, починається ще до її встановлення. Подібне вивчення вкрай необхідне на початковому етапі розслідування з метою встановлення причетності конкретних осіб до досконалого злочину. Так, уже на місці злочину слідчий висуває ряд версій щодо здійснення злочину тією або тією особою. Практика доводить про те, що сліди, залишені особою на місці події, можуть свідчити про деякі індивідуально-психологічні особливості особистості, що вчинила злочин, про її стать, вік, масу, зріст тощо.

На необхідність використання психологічного підходу з метою висунення слідчих версій при огляді місця події вказував ще відомий чеський криміналіст і судовий медик Е. Кноблех. Він наводить випадок, коли при огляді місця вбивства була висунута версія про те, що злочин вчинено жінкою. Обґрунтуванням стало те, що труп був закритий подушками, причому подушки не були кинуті безладно, а правильно укладені одна біля одної — так, як це звичайно роблять жінки. Під час перевірки ця версія підтвердилася.

Іншим цікавим явищем при вбивствах, скоєних жінками, — зазначає Е. Кноблех, — є та обставина, що виявляється більше пошкоджень, ніж потрібно для того, щоб убити людину. При вбивстві тупим знаряддям жінка завдає чимало ударів у голову, причому значну частину цих пошкоджень наносить тоді, коли жертва вже мертва. Таким чином, використовуючи індивідуально-психологічні характеристики, властиві жіночій половині людства, слідство пішло правильним шляхом.

Особливого криміналістичного значення для побудови слідчих версій про особистість злочинця набуває ретельне дослідження її кримінального мотиву. Слід зазначити, що встановлення мотиву злочину є однією з обставин, що підлягають доказуванню по кожній кримінальній справі (п. 2 ч. 1 ст. 64 КПК). Крім того, мотив є одним з елементів складу злочину, а саме його суб'єктивної сторони. Таким чином, встановлення мотиву злочину значною мірою полегшує розкриття злочину.

Кримінальні мотиви — це мотиви, породжені власне кримінальною потребою, яка виявляється у формі потягу до здійснення певного виду суспільно-небезпечного

діяння. Потреба в здійсненні такого діяння, що суб'єктивно переживається, стає предметом потягу. Кримінальна потреба може представляти укорінену звичку систематичного здійснення певних видів злочинних дій або виникнути в результаті дії іншого психологічного механізму. Її реалізація забезпечує стан задоволеності, розрядку внутрішньої напруги.

Такого роду мотиви виявляються як потяг до здійснення крадіжок (частіше за все «кишенькових»), сексуально-насильницьких діянь; катувань; убивств, пов'язаних із зґвалтуванням, спричиненням мук жертві тощо; хуліганства, пов'язаного з насильницькими чи експлібіцистичними діями; актів вандалізму, пожеж і т. ін. Імпульсно виникаючий невідпорний потяг до здійснення певного суспільно-небезпечного діяння відносять до психічної хвороби — патології потягів. Проте цей тип психічних аномалій навряд чи можна розглядати як такий, що повністю виключає осудність, оскільки злочинець, спонукуваний кримінальним потягом, здатний утримуватися від здійснення кримінально караного діяння, якщо ситуація явно несприятлива і може зумовити небезпечні наслідки [2].

Психологічні спостереження показують, що для різних видів злочинів (корисливих, насильницьких, необережних) характерні різні трансформації в мотиваційній сфері злочинця. Здійснення вчинку суб'єктом обумовлюється, по-перше, зовнішньою ситуацією (об'єктивний чинник). Слід зазначити, що згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством обов'язковими обставинами, які підлягають доведенню, є причини й умови, що сприяли здійсненню злочину (ст. 23 КПК України). По-друге, настановленнями особистості, одна з яких перетворюється на намір (суб'єктивний чинник), бо настановлення акумулюють минулий життєвий досвід людини, вплив на нього ряду чинників — сім'ї, виховання, причетності до певної соціальної групи тощо. Дане явище стосується поняття соціалізації особи та її трансформацій, які можуть виникати в цій сфері. Так, за кримінальними справами про злочини неповнолітніх обов'язково підлягають встановленню обставини умов їх життя і виховання, а також обставини, що негативно вплинули на їх виховання (пп. 4, 5 ч.1 ст. 433 КПК України).

Таким чином, слідча версія про злочинця, побудована з урахуванням способу здійснення злочину та його мотиву, в сукупності з даними про деякі психологічні особливості особистості злочинця здатна значно прискорити розкриття тяжкого злочину.

Обстановка місця події та обставини справи можуть вказати на деякі риси вдачі злочинця — рішучість, боязкість, обережність, сміливість, наполегливість, жорстокість. Так, створивши приблизну «модель» злочинця, що в процесі розслідування злочину повинна постійно наповнюватися й уточнюватися, слідчий може її ефективно використовувати (по-перше, для пошуку злочинця серед осіб, які характеризуються якостями, відповідними цій моделі, по-друге — для зіставлення якостей конкретного підозрюваного з властивостями, що відобразилися в моделі злочинця) [5].

Під час проведення допиту й очної ставки слідчому також важливо вдатися до використання даних психологічного вивчення особи обвинуваченого з метою вибору ефективних тактичних прийомів.

Як відомо, психічні стани і психологічні особливості людей значною мірою визначають характер їх міжособистісних відносин, і тому цей факт повинен враховуватися при виборі тактичних прийомів допиту.

Для обвинувачених характерні такі переживання:

- страх викриття і покарання;
- душевне потрясіння, сором, страх того, що про пригоду дізнаються рідні, близькі, знайомі;
- страх втрати досягнутого соціального, службового, матеріального стану; страх перед позбавленням волі, звичного способу життя; пригніченість від розлуки з близькими людьми;
- жалість, співчуття до потерпілого, його сім'ї;
- тривожність у зв'язку з невизначеністю перспективи, неможливістю точно передбачати майбутнє; розкаяння;
- ворожість до співучасників, свідків, представників правоохоронних органів.

Багато переживань і психічних станів обвинуваченого можуть бути використані слідчим для зміцнення тих мотивів, які спонукають обвинуваченого до правдивих свідчень. Найбільш значущими для вибору тактичних прийомів допиту психологічними особливостями обвинуваченого є його інтелектуальні, характерологічні й емоційно-вольові якості [4]. Саме їх повинен враховувати слідчий при визначенні черговості допиту під час очної ставки, адже в кримінально-процесуальному законі немає категоричних посилань на те, хто з учасників кримінального процесу повинен першим свідчити.

До моменту пред'явлення звинувачення слідчий, як правило, не має вичерпних відомостей про психологію обвинуваченого. Тому слідчий, готуючись до допиту (як і до інших слідчих дій), завчасно планує, які особливості психології обвинуваченого можуть бути вивчені в процесі проведення слідчої дії.

Одне з найважливіших криміналістичних завдань, яке виникає перед слідчим на перших етапах кримінальної справи і зберігається до її закінчення — встановлення і підтримка психологічного контакту з обвинуваченим. Такий контакт необхідний для перетворення взаємодії з обвинуваченим у співпрацю, засновану на повному або частковому збігові, узгодженні мети слідства і мети обвинуваченого.

На першому допиті обвинуваченого, з'ясувавши анкетні дані, слідчий може порушити питання про умови життя обвинуваченого, його професію й освіту, основні інтереси, плани на майбутнє, найбільш важливі з погляду обвинуваченого події минулого життя, стосунки з сім'єю, колегами по роботі, про дозвілля. Навіть коротка бесіда на ці теми може бути корисною для орієнтовного визначення рівня загального розвитку звинуваченого, приналежності його до певного соціального середовища. З урахуванням отриманих даних слідчому легше визначити прийоми спілкування, прийнятні для обвинуваченого.

Таким чином, знання психології обвинуваченого необхідне для правильного розуміння його внутрішньої позиції, чим вона обумовлена, якими засобами її можна змінити. В конфліктній ситуації, коли обвинувачений відмовляється свідчити або дає помилкові свідчення, завдання слідчого полягає в принциповій зміні позиції обвинуваченого.

Ми рекомендуємо використовувати чинник раптовості для роботи з емоційно-збудливими, безпосередніми в своїй поведінці обвинуваченими частіше, ніж з особами раціонального психологічного стану, що вміють контролювати і стримувати себе, зберігати в конфліктних, напружених ситуаціях здатність до аналізу своїх і чужих вчинків.

На обвинувачених з добре розвинутою здібністю до логічного мислення більш сильного впливу, ніж пред'явлення невідомих їм доказів, може завдати послідовність, логічні зв'язки у встановленні обставин, що формує у них уявлення про те, що безпомилкові дії слідчого неминуче призведуть до встановлення істини у кримінальній справі.

Як відомо, кожна людина має більш-менш стійку самооцінку. Разом з тим самооцінка — не стала психологічна якість: вона перебуває в постійному розвитку, змінюється під впливом зовнішніх обставин і відносин навколишніх людей. Тому вплив слідчого на самооцінку обвинуваченого, здійснюваний через ставлення до його вчинків, висловів, психологічних якостей, можна розглядати як один із тактичних прийомів.

Для обвинуваченого не повинно бути секретом те, які його властивості, вчинки, прояви характеру, переконання і принципи викликають у слідчого пошану або могли б її викликати, які якості особистості засуджуються слідчим не тільки з правової, а й з естетичної точки зору. Для багатьох людей бажання зберегти самоповагу і виглядати в очах інших людей не гіршими, ніж вони хотіли б виглядати, належить до найбільш дійових і важливих мотивів поведінки. Щоб ефективно впливати на самооцінку обвинуваченого, слідчому потрібно вивчити її, визначити, як обвинувачений оцінює себе, які свої якості вважає достоїнствами, а які — недоліками.

Неможливо перелічити в одній статті всі доступні слідчому і допустимі прийоми впливу на обвинуваченого. Важливо порекомендувати, щоб у цьому випадку слідчий не вдавався до залякування, приниження людської гідності, необґрунтованих обіцянок, адже в Кримінально-процесуальному кодексі України (ст. 22) міститься не тільки побажання законодавця суб'єктам кримінального процесу діяти певним чином, а й категорична заборона, обов'язок утриматися від здійснення конкретних дій. Так, відповідно до зазначеної статті, забороняється одержувати свідчення шляхом насильства, погроз та іншими незаконними методами.

Під час підготовки і проведення очної ставки за участю обвинуваченого доцільно вивчити прийнятні для нього прийоми і способи спілкування з іншими людьми. Слідчому, наприклад, потрібно бути готовим до спроб обвинуваченого подавити волю іншого учасника очної ставки, якщо відомо, що обвинувачений за характером владний, агресивний, прагне лідерства у стосунках з людьми. Тому велике значення тут має з'ясування позицій обвинуваченого в міжособистісних відносинах у сім'ї, на роботі, в колі друзів, а також характеру колишніх взаємин з іншим учасником очної ставки (чи не перебував обвинувачений у моральній залежності від нього, чи не відчуває сліпого довіря, страху тощо).

Знання психологічних особливостей обвинуваченого можуть бути успішно використані й під час проведення інших слідчих дій.

Вивчення деяких особливостей психології обвинуваченого може відіграти істотну роль при підготовці і проведенні обшуку. У зв'язку з цим слід мати на увазі, що будь-яка дія скоюється людиною відповідно до наявних навичок, умінь, знань. У виборі місця і способу приховування предметів виявляються такі якості обвинуваченого, як навички, звички, кмітливість, а також деякі риси вдачі — терпимість, педантизм, легковажність, обережність, працьовитість, лінь тощо. Маючи в розпорядженні достатні відомості про психологічні особливості обшукуваного, слідчий повинен уявити собі, які можливості для приховання той мав у даній обстановці і як він міг їх реалізувати.

Однією з головних вимог, що висувають до тактичних прийомів обшуку, є спостереження за психічними станами обшукуваного або членів його сім'ї (якщо обшук відбувається в житловому приміщенні, то вони знають місце схованих предметів). Постійно спостерігаючи за їх поведінкою, слідчий може помітити певні реакції з боку обшукуваних у тих випадках, коли пошукова група наближається до можливих тайників.

Слідча практика знає випадки спроб спровокувати слідчого на порушення встановлених процесуальних і етичних норм обшуку. З цією метою обвинувачений або члени його сім'ї симулюють різке погіршення стану здоров'я, затівають сварки, навіть намагаються застосувати силу. Учасники пошукової групи повинні завчасно бути готовими попередити виникнення конфліктної ситуації або своєчасно її зупинити.

Особливого значення набувають дані про психологічні особливості обвинуваченого для особистої безпеки слідчого й інших учасників пошукової групи. Тому при підготовці до будь-якого обшуку і під час його у тому випадку, коли слідчий має в розпорядженні дані про можливість зберігання обвинуваченим зброї, необхідно по можливості з'ясувати, чи не характеризується обвинувачений агресивністю та іншими якостями, що сприяють прояву активних форм опору, зокрема й озброєного.

Підбиваючи підсумок слід зазначити, що ігнорування психологічного аспекту або його некомпетентне врахування значно знижують ефективність дій слідчого. В той же час у рамках кримінального процесу можуть вивчатися не всі психологічні особливості обвинуваченого, а тільки ті, що мають першочергове і принципове значення для кримінальної справи. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей обвинуваченого повинне складати важливий момент у розслідуванні та розкритті злочину. І за кожною конкретною кримінальною справою діапазон цих відомостей має уніфікуватися та конкретизуватися залежно від категорії справи й особливостей особи обвинуваченого.

У свою чергу підвищення ефективності діяльності слідчих апаратів і професійних якостей їх співробітників багато в чому визначається станом наукового розроблення тих чи тих практичних питань. Тому в цілях успішного розкриття й розслідування злочинів таким важливим є здійснення спеціальних організаційно-тактичних заходів у певній системі та послідовності, з урахуванням новітніх досягнень і розробок науки. А це в свою чергу ставить завдання розроблення питань використання психологічних знань і на їх основі — з'ясування психологічної природи і тактики застосування різних засобів, методів і форм слідчої діяльності.

Список використаної літератури

1. Кримінально-процесуальний кодекс України. — К.: Вид-во «Паливода», 2004. — 756 с.
2. Антонян Ю.М., Гульдан В.В. Криминальная психопсихология. — М.: Наука, 1991. — 336 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. — М.: Юрид. лит., 1996. — 464 с.
4. Кертэс И. Тактика и психологические основы допроса. — М.: Юрид. лит., 1965. — 276 с.
5. Коченов М.М., Ефимова Н.И. Изучение следователем психологии обвиняемого. — М.: Юрид. лит., 1987. — 244 с.

УДК 519.226:343.98.06

Ю.М. Остапюк, головний експерт

Державного науково-дослідного

експертно-криміналістичного центру МВС України

В.В. Приступа, головний експерт

Державного науково-дослідного

експертно-криміналістичного центру МВС України

ВИКОРИСТАННЯ ВІДНОШЕННЯ ПРАВДОПОДІБНОСТІ З формули БЕЙЄСА ДЛЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ОЦІНКИ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕКСПЕРТНИХ ФІЗИКО-ХІМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто можливість застосування формули Бейєса в якості математичного апарату для визначення чітких критеріїв спорідненості й відмінності порівнюваних об'єктів експертиз матеріалів, речовин та виробів.

Ключові слова: математична ймовірність, умовна ймовірність, теорема Бейєса, відношення правдоподібності, достовірність.

З огляду на специфіку об'єктів дослідження і використовувані методи аналізу висновки будь-якого з експертних напрямів експертизи матеріалів, речовин та виробів (ЕМРВ) мають переважно ймовірнісний характер. Так, питання про єдине джерело походження двох (декількох) порівнюваних об'єктів на підставі відомостей, отриманих у результаті експертних досліджень хімічних властивостей, елементного та молекулярного складу, кристалічної структури тощо, в більшості випадків категорично не вирішується, адже завжди існують властивості, що залишилися невідомими (наприклад, ізотопний склад), і не існує жодної гарантії від того, що ці недосліджені властивості не будуть спростовувати вже зроблені висновки.

Категоричні, на перший погляд, висновки, на кшталт «порівнювані об'єкти мають спільну родову (групову) належність», за своєю суттю лише відображають різний ступінь ймовірності (спільна групова належність — вищий, спільна родова належність — нижчий) походження цих об'єктів з єдиного джерела. При цьому висновок про спільну родову належність фрагментів заводського лакофарбового покриття, вилученого на місці ДТП, і порівнюваного лакофарбового покриття автотранспортного засобу може виявитись однаково справедливим як для автомобіля, безпосередньо пов'язаного з подією, так і для тисяч інших автомобілів, вироблених на тому ж підприємстві і пофарбованих у такий самий колір упродовж декількох років.

Оскільки визначення родових і групових ознак стосовно кожного з напрямів ЕМРВ є досить умовним й суб'єктивним, а вживання поняття «ймовірність» без його кількісного чи, хоча б, вербального оцінювання, взагалі позбавлене сенсу, постає необхідність побудови певної градаційної залежності, яка б пов'язувала дані, відомі досліднику заздалегідь, результати експертних досліджень та ступінь спорідненості об'єктів експертизи, що підлягають порівнянню.

© Ю.М. Остапюк, В.В. Приступа, 2006

У західноєвропейській судово-експертній практиці часто-густо застосовують таку вербальну шкалу [1]:

Рівень 1. Зразки А і В **точно** однакові.

Такий вираз вживають, коли одержані дані безперечно однакові. До такого висновку можна дійти за умови наявності настільки повних, ясних та остаточних характеристик, що в осіб, які здійснюють провадження у справі, а так само й у тих, хто буде відтворювати процедуру дослідження, не виникне жодних сумнівів щодо отриманих результатів.

Рівень 2. Зразки А і В, **ймовірініше за все**, однакові.

Цей вираз використовують, коли є повна упевненість в одержаних даних, а будь-який елемент сумніву виключно гіпотетичний.

Рівень 3. Зразки А і В, **ймовірно**, однакові.

Таким виразом послуговуються, коли є чітке переважання характерних ознак та деталей, навіть якщо повна картина, можливо, не обов'язково узгоджується з одержаними даними. Таким чином, можуть існувати деякі сумніви щодо висновків.

Рівень 4. Зразки А і В, **можливо**, однакові.

Цей вираз використовують, коли існує лише обмежена кількість характерних ознак та деталей, які свідчать на користь відповідного висновку, що дає підстави для сумнівів у ньому.

Рівень 5. Зразки А і В **неоднакові**.

Цей вираз вживають, коли існують очевидні та істотні відмінності.

Рівень 6. **Висновок зробити неможливо**.

Цей вираз свідчить, що характер, стан, якість отриманих результатів не дають можливості дійти до певного висновку.

З іншого боку, ведуться пошуки адекватного відображення відповідних висновків у числових значеннях, отриманих на підставі математичних розрахунків.

Власне, всі напрями наукової діяльності на певному етапі своєї еволюції стикаються з необхідністю створення спеціалізованого математичного апарату. Прикладами цього є адаптація понять і методичних підходів математичної теорії ймовірностей до оцінювання результатів досліджень й прогнозування тенденцій у хімічних науках, біології та медицині, економічній теорії, соціології. Відповідно, в науковому лексиконі з'явилися та ствердилися такі, наприклад, поняття, як хеометрика, біометрика, економетрика.

Стосовно судово-експертних досліджень найбільш показовим є використання математичного апарату в оцінюванні результатів ДНК-аналізу. Попри те, що неповторність сукупності генетичних ознак індивідуума не має строгих наукових доказів, придатність генотипоскопії для ідентифікації особи є загальновизнаною. Підґрунтям цього є застосування методології теорії ймовірностей до даних популяційних досліджень, що дає змогу отримувати математично доведені чисельні значення для обґрунтування належності слідів біологічного походження конкретній особі.

Концептуальних перешкод для поширення підходів, напрацьованих у царині застосування ДНК-аналізу для розв'язання завдань судової експертизи, на будь-який з напрямів ЕМРВ, не існує. В цьому випадку роль «популяційних досліджень» повинні відігравати глибоке та детальне вивчення асортименту, технічних характеристик, фізико-хімічних властивостей виробів (лакофарбові матеріали, скло, вибухові речовини, наркотики тощо), статистична оцінка їх поширення у тих чи тих сферах обігу.

Щодо розробки математичного апарату, найбільш ефективного для криміналістичної інтерпретації результатів фізико-хімічних досліджень, то в останні десятиріччя багато науковців із провідних європейських науково-дослідних судово-експертних установ надають перевагу бейєсівському підходу (англ. Bayesian Approach).

Перш ніж розпочати розгляд зазначеного математичного методу, слід навести визначення базових понять, якими він оперує [2, 3].

Математичною ймовірністю $P(A)$ події A називається відношення числа результатів m , що їй сприяють, до загального числа можливих результатів N .

$$P(A) = \frac{m}{N}. \quad (1)$$

Очевидно, що $P(A)$ може набувати значень від 0 до 1. Ймовірність неможливої події дорівнює 0, ймовірність достовірної події дорівнює 1.

Поняття **умовної ймовірності** вводиться, коли потрібно оцінити ймовірність події A , якщо заздалегідь відомо, що деяка інша подія B відбувається із ймовірністю $P(B) > 0$.

Умовна ймовірність $P(A|B)$ визначається як

$$P(A|B) = \frac{P(AB)}{P(B)}, \quad (2)$$

де $P(AB)$ — ймовірність перетину подій $A \cap B$, тобто того, що одночасно відбуваються обидві події.

Нехай $H_1, H_2, \dots, H_N$ утворюють групу взаємно несумісних подій, тобто, $H_i \cap H_j = \emptyset$, якщо $i \neq j$, і нехай A — деяка подія, ймовірність якої не дорівнює 0. **Формула Бейєса** показує, що умовна ймовірність події H_k , якщо в результаті її експериментальної перевірки мала місце подія A , може бути виражена

$$P(H_k|A) = \frac{P(H_k) \cdot P(A|H_k)}{\sum_{i=1}^N P(H_i) \cdot P(A|H_i)}. \quad (3)$$

Якщо під подіями $H_1, H_2, \dots, H_N$ розуміти деякі альтернативні гіпотези, то $P(H_k|A)$ називають **апостеріорною ймовірністю** гіпотези H_k (тобто ймовірністю, що враховує

дані експерименту), $P(H_k)$ — її **априорною ймовірністю** (тобто, ймовірністю цієї гіпотези, що ґрунтується на певних припущеннях і/або ретроспективних даних). Величини $P(A|H_i)$ називають **правдоподібностями** (ймовірність отримання певного експериментального результату за умови, що гіпотеза H_i справедлива).

У криміналістичному застосуванні формули (3) можна говорити про дві гіпотези, одна з яких, умовно кажучи, свідчить на користь причетності підозрюваного до події, друга — спростовує цю причетність.

На компакт-диску [4] в якості ілюстрації прямого розрахунку апостеріорної ймовірності криміналістичної гіпотези наводиться реальний приклад із слідчої практики. У 1973 р. в Німеччині мав місце напад на подружжя під час прогулянки у лісі. Чоловіка було застрелено, дружину — зґвалтовано і задушено. За підозрою у вчиненні злочину затримано водія автомобіля, який, за показами свідків, зупинявся неподалік від місця події. Експертизою встановлено, що на взутті підозрюваного наявні сліди крові, які за групою є однаковими з кров'ю потерпілої, а у піднігтьовому вмісті потерпілої наявні сліди крові, що за групою є однаковими з кров'ю підозрюваного.

Реалізуючи бейєсівський підхід, можна припустити дві очевидні гіпотези:

1. Гіпотеза $A (H_A)$ — підозрюваний насправді вчинив цей злочин.

2. Гіпотеза $B (H_B)$ — підозрюваний непричетний до події.

Висновки експертного дослідження (подія F):

— під нігтями вбитої наявна кров, що за групою є однаковою з кров'ю підозрюваного (подія B_{gs});

— на взутті підозрюваного наявна кров, що за групою є однаковою з кров'ю вбитої жінки (подія B_{gw}).

Априорна ймовірність гіпотези H_A (маючи на увазі, що про наявність вказаних вище слідів крові на час її формулювання невідомо) розраховується із демографічних відомостей. Станом на 1973 р. у ФРН мешкало 60 млн осіб. За винятком жінок, дітей та літніх людей, маємо 107 чоловіків, потенційно спроможних вчинити цей злочин. Отже, $P(H_A) = 1 \cdot 10^{-7}$. Відповідно, $P(H_B) = 1 - P(H_A) = 1 - 10^{-7}$.

Правдоподібність H_A розраховується із ретроспективних міркувань. Якщо в усіх подібних випадках виникають сліди, що утворюють подію F , то $P(F|H_A) = 1$. Якщо тільки у 50 % випадків, то $P(F|H_A) = 0,5$.

Правдоподібність H_B можна розрахувати, керуючись даними популяційних досліджень груп крові, а також суб'єктивним припущенням дослідника про ймовірність випадкового потрапляння крові на взуття непричетної особи. У даному випадку $P(F|H_B) = 0,157 \cdot 0,173 \cdot 10^{-3} = 2,72 \cdot 10^{-5}$. Тут значення 0,157 та 0,173 відображають ймовірність зустріти носіїв відповідних груп крові, $1 \cdot 10^{-3}$ — суб'єктивна оцінка експертом ймовірності випадкового потрапляння крові будь-якого походження на взуття непричетної особи.

Скориставшись формулою Бейєса (3), отримуємо

$$P(H_A|F) = \frac{P(H_A) \cdot P(F|H_A)}{P(H_A) \cdot P(F|H_A) + P(H_B) \cdot P(F|H_B)}, \quad (4)$$

тобто, при $P(F|H_A) = 1$ апостеріорна ймовірність гіпотези A (того, що підозрюваний насправді вчинив цей злочин) становить $P(H_A|F) = 0,036$, або 3,6 %. Якщо ж $P(F|H_A) = 0,5$, то $P(H_A|F) = 0,002$, або 0,2 %.

У ході подальшого розслідування справи було встановлено, що згаданий підозрюваний до даного злочину непричетний.

Для зручності розрахунків та оцінювання результатів частіше використовують інший запис формули Бейєса. Якщо записати вираз для апостеріорної ймовірності гіпотези H_B , отримаємо

$$P(H_B|F) = \frac{P(H_B) \cdot P(F|H_B)}{P(H_A) \cdot P(F|H_A) + P(H_B) \cdot P(F|H_B)}. \quad (5)$$

Поділивши рівняння (4) на рівняння (5), здобудемо

$$\frac{P(H_A|F)}{P(H_B|F)} = \frac{P(F|H_A)}{P(F|H_B)} \cdot \frac{P(H_A)}{P(H_B)} \quad (6)$$

або

$$\frac{P(H_A|F)}{P(H_B|F)} = LR \cdot \frac{P(H_A)}{P(H_B)}, \quad (7)$$

де $LR = \frac{P(F|H_A)}{P(F|H_B)}$ — відношення правдоподібності.

У такій формі формула Бейєса встановлює залежність апостеріорних шансів гіпотези H_A у порівнянні з альтернативною гіпотезою H_B з відповідними апіорними шансами. Відношення правдоподібності LR (англ. Likelihood ratio) багатьма дослідниками [5] пропонується використовувати як числову шкалу для криміналістичної оцінки результатів експертних досліджень. Відповідність між числовими і вербальними ступенями переваги однієї гіпотези перед іншою має вигляд:

$LR < 1$	Результати дослідження свідчать на користь гіпотези H_B .
$LR = 1$	Результати дослідження не вказують на перевагу якоїсь із гіпотез.

$LR > 1$ Результати дослідження свідчать на користь гіпотези H_A . $LR > 1$ до 10Обмежене підтвердження гіпотези H_A . LR від 10 до 100Помірне підтвердження гіпотези H_A . LR від 100 до 1000Помірно вагоме підтвердження гіпотези H_A . LR від 1000 до 10000Вагоме підтвердження гіпотези H_A . $LR > 10000$ Дуже вагоме підтвердження гіпотези H_A .

У джерелі [4] показано приклад застосування формули Бейєса у вигляді (7) для оцінки ймовірності належності лакофарбових матеріалів до одного джерела. Аналіз зроблено на прикладі реальної ситуації у місті Вісбадені (Німеччина).

У нічний час патруль поліції виявив автомобіль, забруднений сторонньою фарбою блакитного кольору. Незабаром, під час перевірки підозрілого перехожого, у нього було виявлено банку з фарбою кольору «блакитний металік». Експертне дослідження методом ІЧ-Фур'є спектроскопії показало, що стороння фарба на автомобілі і фарба з банки, вилученої у підозрюваного, не мають відмінностей у молекулярному складі. Інші обставини справи теж вказували на його можливу причетність до псування автомобіля.

Під час проведення експертного дослідження очевидними гіпотезами для бейєсівського підходу були такі:

H_A : стороння фарба, вилучена з автомобіля, походить з банки, вилученої у підозрюваного;

H_B : стороння фарба, вилучена з автомобіля, походить не з банки, вилученої у підозрюваного, а з іншого джерела. Збіжність властивостей першого та другого об'єктів є випадковою.

Для розрахунку LR треба визначити правдоподібності обох гіпотез. Очевидно, що $P(F|H_A) = 1$. При розрахунку $P(F|H_B)$ до уваги беруть такі характеристики, як колір, інші морфологічні властивості та тип плівкоутворювача:

$P(\text{колір}) = 0,1$ (один з десяти основних кольорів — білий, червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий, сірий, чорний);

$P(\text{інші морфологічні властивості}) = 0,01$ (пігментація, включення, флуоресценція, щільність тощо — 100 різних типів);

$P(\text{плівкоутворювач}) = 0,5$ (п'ять типів плівкоутворювачів для фарб, поширених на споживчому ринку).

Таким чином, $LR = 5000$, тобто, згідно наведеної вище градації, результати дослідження вагомо підтверджують гіпотезу про те, що стороння фарба, вилучена з автомобіля, походить з банки, вилученої у підозрюваного.

Виникає питання про об'єктивність наведеного числового значення. Насправді, інший дослідник може вважати, що значення $P(\text{колір}) = 0,2$, оскільки для даного виду фарб блакитний колір займає 20 % споживчого ринку, тоді як $P(\text{інші морфологічні властивості}) = 0,001$, а $P(\text{плівкоутворювач}) = 0,1$ (десять можливих типів). При цих значеннях $LR = 50000$.

Очевидно, що ці розбіжності обумовлені, з одного боку, різним ступенем поінформованості експерта щодо асортименту продукції, з іншого боку, різними можливостями диференціювати порівнювані об'єкти за якомога більшою кількістю ознак. Але в обох наведених випадках отримані числові значення обґрунтовують справедливості гіпотези про походження досліджуваної фарби із вказаного джерела.

Таким чином, використання формули Бейєса для криміналістичної інтерпретації результатів експертизи дає можливість підвищувати на проміжних етапах об'єктивність експертних досліджень, враховуючи при цьому додаткові дані. Ефективність її використання безпосередньо залежить від обсягів та повноти інформаційно-довідкових масивів, які перебувають у розпорядженні експерта, а також від можливості застосовувати максимальну кількість різнопланових аналітичних методів. Взагалі кажучи, бейєсівський підхід не має на меті розрахунок «істинної» ймовірності, а допомагає аналізувати, критично оцінювати та вносити корективи у попередні висновки.

Список використаної літератури

1. GLASS 2004. ENFSI Collaborative exercise 2004. European Paint and Glass Group. Provided by National Criminal Investigation Service, Norway, Knut-Endre Sjastad., 2004. — P. 37.
2. Манита А. Д. Теория вероятностей и математическая статистика: Учеб. пособие. — М.: Изд. отдел УНЦ ДО, 2001. — 120 с.
3. Петри А., Сэбин К. Наглядная статистика в медицине / Пер. с англ. В.П. Леонова. — М.: ГЭОТАР-МЕД, 2003. — 144 с.
4. Wolfgang Langer. Interpretation of casework findings — Bayes Theorem. ENFSI EPG & EGG WORKING GROUP MEETING — 20th-22nd Sept. 2004, Prague. 2004. — [CD].
5. Evett I.W., Jackson G., Lambert J.A., McCrossan S. The impact of principles of evidence interpretation on the structure and content of statements // Science & Justice. — 2000. — **40(4)** — P. 233 — 239.

УДК 343.983

С.П. Лапта, викладач Харківського
національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕКСПЕРТНИХ ВИСНОВКІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Визначено цілі й особливості застосування інформації, отриманої експертним шляхом на початковому етапі розслідування злочинів. Розглянуто проблему забезпечення обґрунтованості затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, за допомогою судових експертиз.

Ключові слова: початковий етап розслідування, діагностичні задачі, розслідування, специфіка використання експертних висновків.

Діяльність слідчого, пов'язана з призначенням експертизи, спрямована на використання встановлених даних у доказуванні певних обставин, що стосуються конкретної справи. Проблеми використання доказів під час розслідування злочинів у різні часи розглядались багатьма вченими, такими як Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсеньєв, А.Р. Белкін, Р.С. Белкін, Г.Ш. Берлянд, А.І. Вінберг, В.Я. Колдін, І.М. Можар, Ю.К. Орлов, Н.І. Порубов, М.Я. Сегай, В.О. Степуненкова, О.Р. Шляхов, І.Я. Фрідман. Однак, на нашу думку, особливості використання результатів судових експертиз на досудовому слідстві потребують більш ретельного вивчення, зокрема результати судової експертизи на початковому етапі розслідування.

Професор Р.С. Белкін вказував на три етапи розслідування злочину — початковий, наступний і заключний [1, с. 783 — 787]. Початковим є етап від початку розслідування до появи у справі підозрюваного.

Визначальна риса початкового етапу розслідування полягає в тому, що в цей час слідчий має у своєму розпорядженні тільки первинні, вкрай обмежені відомості про злочин. Як відзначається в спеціальній літературі, у більшості випадків початковому етапу розслідування властивий стан інформаційної невизначеності, причинами якого є дефіцит часу, обмежена кількість джерел доказової й орієнтувальної інформації, неперевірений характер відомостей, що є в розпорядженні слідчого, давність учиненого злочину і т. ін. [2]. Під час проведення початкових слідчих дій багато істотних обставин справи нез'ясовані, відсутні об'єктивні дані, що дають змогу робити будь-які висновки про механізм злочину, про особистість злочинця тощо. В той же час інформація про особи винних може міститися в самій обстановці місця події [3]. Такими джерелами можуть бути пошкодження на перешкодах і засобах замикання, сліди ніг, рук і інших частин тіла, сліди насильства на тілі потерпілого. Крім того, до них належать різного роду біологічні сліди, виділення організму людини (наприклад, волосся, кров, шматки шкіри, мікросліди), а також різні предмети, залишені на місці події (зброя злочину, речі, одяга, їхні окремі частини) [4, с. 43]. Тому на цьому етапі розслідування велике значення має своєчасне призначення і проведення судових експертиз, що використовуються для побудови і перевірки загальних і окремих слідчих версій.

Призначувані слідчим на початковому етапі розслідування експертизи спрямовані на рішення в першу чергу діагностичних задач [5, с.73 — 75]. До такого роду задач можна віднести визначення часу події, механізму дії, яка відбулася, способу дії даної особи, встановлення окремих властивостей, що стосуються людини, речей, тварини. Експерт діагностує досліджуване ним явище і з цього приводу дає аргументований висновок, який має доказове значення як причинно пов'язане з досліджуваною подією злочину.

У літературі надається важливого значення судовим експертизам щодо встановлення особи злочинця. Можна виділити досить значну кількість питань, на які експерти спроможні відповісти ще до появи підозрюваного. Ці дослідження дають змогу звужити коло пошуків, полегшують і прискорюють розшук причетних до розслідуваної події об'єктів та осіб. Інформація, що міститься у висновку експерта, заснованому на початкових матеріалах справи, використовується для встановлення події злочину, правильної його кваліфікації, сприяє успішному пошуку злочинця. Наприклад, висновок судово-медичного експерта допомагає слідчому встановити, чи мала місце насильницька смерть або смерть від нещасного випадку, визначити час настання смерті та вид знаряддя, яким спричинені тілесні ушкодження. Криміналістичними дослідженнями визначається вид транспортного засобу, що зник з місця події, і под. Так, завдяки висновку судово-медичного експерта у справі з обвинувачення Ш. у вчиненні вбивства слідчим було доведено, що в даному випадку мало місце вбивство (удушення руками за шию) з наступним інсценуванням загибелі потерпілої в результаті нещасного випадку (падіння горлом на бильце ліжка).

Висновки, пов'язані з установленням тотожності, істотно впливають на процес конкретизації версії про вчинення серії злочинних зазіхань тими самими особами [6, с. 73]. Цінність експертизи, проведеної до встановлення злочинця, в тому, що він не знає про її призначення і не знайомий з її результатами. В цій ситуації слідчий може вільно оперувати отриманою інформацією з метою її найбільш ефективного застосування. Характер використання такого роду відомостей значною мірою пов'язаний з тим, які результати було отримано експертом.

Слід зазначити, що часто-густо докази (такі, як сліди крові, виявлені на одязі підозрюваного, зброя, виявлена за місцем його мешкання), здавалося б, беззаперечно вказують на вчинення злочину певною особою. Однак, вони потребують спеціального дослідження і без висновку експерта не завжди можуть мати доказову силу. Наприклад, не заперечуючи наявності замитих плям крові, підозрюваний може стверджувати, що кров, замита на його сорочці — його власна і є наслідком кровотечі з носа або що виявлена в нього зброя зіпсована і не може стріляти. Тому виявлені в результаті розслідування сліди і речові докази вчинення вбивства, спричинення тяжких тілесних ушкоджень, розбійного нападу та зґвалтування необхідно направляти на експертизу для отримання за ними науково обґрунтованого висновку. Крім того, необхідно мати на увазі, що деякі сліди і речові докази для встановлення їх зв'язку з розслідуваною подією взагалі потребують спеціального дослідження і за відсутності такого ніякої доказової сили не мають. Наприклад, сліди пальців рук, виявлені на місці вбивства, будуть мати доказове значення тільки в тому випадку, якщо висновком дактилоскопічної експертизи буде встановлено, що вони залишені підозрюваним.

Згідно зі ст. 22 КПК України слідчий зобов'язаний вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи. Це положення поширюється і на випадок затримання особи в порядку ст. 106 КПК України, де у забезпеченні обґрунтованості затримання важливу роль відіграють висновки

судових експертів. У ст. 106 КПК України зазначається, що особа може бути затримана у випадку, коли її застали під час скоєння злочину або безпосередньо після його вчинення; коли очевидці, в тому числі й потерпілі, безпосередньо вкажуть на дану особу, засвідчивши, що саме вона вчинила злочин; коли на особі або в її житлі буде виявлено явні сліди злочину. Однак не завжди можна впевнено сказати, що сліди, виявлені на особі або в її житлі, мають причинний зв'язок зі злочинною подією. Не володіючи спеціальними знаннями, слідчий не може визначити, чи є плями на одязі підозрюваного плямами крові, чи залишені пальцеві відбитки на ножі, виявленому в трупі, підозрюваним і т. ін. Ці питання слідчому потрібно з'ясувати, оскільки їх вирішення буде сприяти швидшому розкриттю справи як у випадку причетності особи до злочину, так і тоді, коли з'ясується, що сліди, виявлені на особі або у її житлі, не мають відношення до злочину.

За допомогою експертних досліджень можна встановити, що на одязі затриманого дійсно є сліди крові, що ніж, знайдений при ньому або в його помешканні, належить до холодної зброї і також має на собі сліди крові, пальцеві відбитки, волокна тканини з одягу потерпілого тощо. Кримінально-процесуальним законом прокурору надається 48 год для перевірки обґрунтованості затримання особи і дачі санкції на взяття під варту, або звільнення затриманого. Тому нами вважається, що застосування судових експертиз на даному етапі може стати важливим інструментом для перевірки обґрунтованості затримання особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, хоча якоїсь специфіки використання експертних висновків, порівняно з іншими доказами для забезпечення обґрунтованості затримання особи, немає. Складним моментом є те, що результати досліджень потрібні слідчому якнайшвидше, але при цьому вони мають бути якісними. У зв'язку з тим, що експертні дослідження мають бути проведені у стислі строки, Л.В. Франк пропонував наступне [7]:

1) слідчому необхідно добре продумати формулювання питань експерту, щоб уникнути зайвої витрати сил і часу експерта. Питання повинні бути спрямовані на відшукування зв'язків із головним фактом, що має безпосереднє значення для вирішення обґрунтованості затримання підозрюваного;

2) доцільно в необхідних випадках зробити експертизу поетапно: за основними питаннями дати висновок в екстреному порядку, за другорядними — у межах звичайних строків;

3) криміналістична експертиза з метою перевірки обґрунтованості затримання повинна, якщо є можливість, на певних стадіях проводитися за присутності слідчого, а в деяких випадках і за присутності самого підозрюваного. Це дає можливість швидко усунути труднощі експерта при недостатньому обсязі порівняльного матеріалу, неясності питань, виявленні в процесі дослідження нових, не передбачених слідчим, обставин;

4) як правило, під час проведення експертизи об'єктів, що підлягають терміновому дослідженню, необхідно уникати методів, пов'язаних із видозміною або знищенням об'єктів, тому що невідомо, які види експертиз у ході подальшого слідства потрібно буде ще робити;

5) вирішальними чинниками у швидкому проведенні криміналістичної експертизи при перевірці обґрунтованості затримання підозрюваного є висока техніка й ефективна методика дослідження, засновані на сучасних досягненнях науки і техніки.

З цими рекомендаціями загалом можна погодитись, хоча вважаємо за потрібне зробити деякі зауваження:

— вказані вище рекомендації можна віднести не тільки до криміналістичних, а й до інших судових експертиз (наркотичних засобів, вибухотехнічної, ґрунтознавчої та ін.);

— скоріше за все, для забезпечення обґрунтованості затримання особи (а фактично, для проведення дослідження у дуже стислі строки) придатні не будь-які методи, методики, а такі, що мають певні характеристики. Представляється, що вони мають бути такі, які можна провести у стислі строки без суттєвого зниження якості експертних висновків, у той час, як незначне зниження якості в умовах терміновості, на нашу думку, є неминучим. Методи і методики дослідження мають бути не тільки ефективними, а й ретельно розробленими, науково обґрунтованими і надійними (так звані експрес-методи). Простота і надійність методики є запорукою того, що терміновість проведення експертизи не призведе до втрати якості її результатів. Якщо ж слідчий дійде висновку, що термінове проведення експертизи може призвести до значного зниження якості експертного висновку або до неможливості проведення інших експертиз цих об'єктів у майбутньому, від такого термінового проведення експертизи слід відмовитись і обґрунтовувати затримання підозрюваного іншими шляхами. Крім того, очевидно, швидше будуть проводитися дослідження, які не потребують пошуку і подання порівняльних зразків, тобто в першу чергу, як ми вважаємо, доцільним буде вирішення діагностичних задач;

— складність проведення таких досліджень зумовлена перш за все складністю їх організації, що пов'язано з їх позачерговістю.

Таким чином, враховуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що основними цілями використання експертних висновків, характерними для початкового етапу розслідування злочинів, є:

- 1) установлення події злочину, правильна його кваліфікація;
- 2) побудова та перевірка версій;
- 3) звуження кола пошуків особи, яка вчинила злочин;
- 4) забезпечення обґрунтованості затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину.

Серед особливостей використання інформації, отриманої експертним шляхом, слід відзначити спрямованість у першу чергу на встановлення особи злочинця та знаряддя злочину, а в деяких випадках — на підтвердження самої події злочину або вчинення кількох злочинів тими самими особами. Істотне значення має широка свобода слідчого у виборі тактики використання інформації, отриманої експертним шляхом у ситуації, коли експертиза проведена до появи у справі підозрюваного.

Список використаної літератури

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики: Учеб. пособие для вузов. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ — ДАНА: Закон и право, 2001. — 837 с.
2. Авраменко И.А. Анализ исходной информации на начальном этапе расследования // Вопр. криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. — Минск, 1992. — Вып.9. — С. 86 — 93.
3. Федоров Ю.Д. Значение экспертиз для исследования и закрепления данных, добытых в ходе осмотра места происшествия, по делам об убийствах // Реф. докл. 2-й науч. конф. Ташк. НИИСЭ, посвященной вопр. судеб. экспертизы. — Ташкент, 1961. — С. 73 — 75.
4. Облаков А.Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации. — Хабаровск, 1985. — 88 с.
5. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: Науч.-практ. пособие. — М.: НОРМА — ИНФРА-М, 1998. — 288 с.
6. Аленин Ю.П. Выявление и расследование очагов преступлений: теория и практика: [Монография]. — Одесса: Юрид. ин-т Одес. гос. ун-та, 1996. — 276 с.
7. Франк Л.В. Задержание подозреваемого и криминалистическая экспертиза // Вопр. криминалистики и судебной экспертизы. — Душанбе, 1962. — Сб. 1. — С. 42 — 55.

УДК 343.346:62-777: 004.891.3

Е.В. Чеснокова, старший научный сотрудник
Экспертно-криминалистического центра МВД Российской Федерации

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ЭКСПЕРТНОМ ИССЛЕДОВАНИИ МАРКИРОВОЧНЫХ ОБОЗНАЧЕНИЙ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ

Предложены новые методы решения задач исследования маркировочных обозначений транспортных средств, в том числе использование внутрипроизводственных баз данных зарубежных фирм-производителей. Аргументируется эффективность использования технической диагностики и обосновывается ее преимущество в этом виде экспертизы как неразрушающего метода.

Ключевые слова: маркировочные обозначения, идентификация, интегрирование, диагностика, внутрипроизводственные базы данных.

В последние годы преступность в сфере криминального автобизнеса превратилась в хорошо организованную структуру, имеющую в своих рядах специалистов различных направлений, современное техническое оснащение и значительную материальную базу. Незаконный автобизнес приносит огромные прибыли членам бандитских группировок, и, в соответствии с имеющейся статистикой, его ставят на третье место после преступлений в сфере оборота наркотиков и оружия. Ущерб от хищений транспортных средств только на территории ЕЭС в 2004 г. составил свыше 2 млрд евро.

В целях противодействия преступности правоохранительные органы должны повышать эффективность, качество раскрытия и расследования преступлений, в частности, незаконного завладения транспортным средством с последующим изменением идентификационного номера и сбытом.

В настоящее время невозможно решить задачу повышения эффективности борьбы с преступностью, в том числе с преступными посягательствами на транспортные средства, без активного внедрения в деятельность органов внутренних дел современных достижений науки и техники. Заимствуя новые знания, криминалистика вначале использует их в непреобразованном виде. Поэтому многие методы и средства на первоначальном этапе рассматриваются как нетрадиционные, т. е. непривычные для устоявшихся положений науки. Отсюда, далеко не сразу признается доказательственное значение результатов использования новых средств и методов.

Как правило, только через определенный промежуток времени происходит приспособление интегрированных знаний к решению криминалистических задач путем преобразования средств и методов, разработки новых «собственно криминалистических» методик их применения. Завершение такого преобразования происходит тогда, когда «...они перестают именоваться нетрадиционными и становятся неотъемлемой частью криминалистики» [1, с.108].

Таким же образом дело обстоит при экспертном исследовании маркировочных обозначений транспортных средств. Сравнительно недавно в его рамках

применяются два интегрированных в исследование метода: технической диагностики электронных блоков управления транспортных средств зарубежного производства и использование информационных баз данных предприятий-изготовителей автомобилей для установления первоначальных маркировочных обозначений транспортных средств зарубежного производства.

Изначально, техническая диагностика электронных блоков управления транспортных средств зарубежного производства применялась при сервисном обслуживании автомобиля. Она основана на информации о техническом состоянии (настройках) автомобиля, которая фиксируется и содержится в электронных носителях (блоках). По происхождению электронные носители информации являются продуктом компьютерно-технической отрасли.

Электронные блоки управления (электронные носители информации) — это установленные на автомобиле электронные устройства, которые осуществляют контроль за состоянием различных его систем. Электронный блок управления может контролировать работу одной или нескольких систем автомобиля. В памяти указанных электронных устройств хранится информация о состоянии систем автомобиля на текущий момент, и они призваны максимально облегчить сервисное обслуживание проведением технической диагностики блоков управления системами автомобиля.

Для идентификации автомобилей зарубежного производства с измененным идентификационным номером электронные носители информации имеют важное значение, поскольку помимо информации о состоянии различных систем в памяти одного или нескольких блоков электронного управления современных автомобилей большинства зарубежных фирм, на сборочном заводе полностью или частично записывается их идентификационный номер (идентификационная маркировка). Получив такую информацию в процессе диагностирования, и сопоставив с результатами квалифицированного осмотра элементов крепления электронных блоков управления и внешнего состояния их составных элементов, эксперт может прийти к категорическому выводу о первоначальном содержании идентификационного номера автомобиля.

Таким образом, техническая диагностика, интегрированная в экспертизу, оказалась преломленной к ее «нуждам» — задачам исследования маркировочных обозначений транспортных средств. В рамках исследования выводы технической диагностики транспортных средств применяются в ограниченном объеме, поскольку из всего комплекса информации об их техническом состоянии, которую может получить диагност, эксперта интересует лишь определенные данные о маркировочных обозначениях автомобиля, содержащиеся в блоках управления.

В этом случае, техническая диагностика в экспертизе приобретает статус неразрушающего инструментального метода исследования, что является весьма важным обстоятельством в любой экспертизе.

Иным методом, применяющимся в экспертном исследовании, как было отмечено выше, является использование информации внутрипроизводственных (информационных) баз данных. Как известно, информационные базы данных предприятий-изготовителей содержат в электронном виде производственные карточки с информацией о выпущенных транспортных средствах. В такой карточке, помимо идентификационного номера, зафиксирована информация об особенностях комплектации автомобиля с указанием индивидуальных номеров (маркировок)

отдельных комплектующих элементов, о настройках некоторых систем автомобиля, стране-заказчике в лице определенного дилера, цвете лакокрасочного покрытия кузова, дате изготовления транспортного средства, проводившемся сервисном обслуживании и ремонте.

При идентификации исследуемого транспортного средства каждый в отдельности номер приобретает сущность определенного признака. Совокупность таких признаков индивидуализирует конкретный, выпущенный заводом, автомобиль. С другой стороны, исследуемый автомобиль также имеет свою совокупность признаков (номеров). Сравнение двух групп признаков позволяет эксперту прийти к выводу о содержании первоначального идентификационного номера транспортного средства.

Учитывая изложенное, обращение к производственным базам данных в целях установления заводских (первоначальных) маркировочных обозначений может быть расценено как один из методов (приемов), используемых в рамках исследования маркировочных обозначений транспортных средств.

Несмотря на всю прогрессивность перечисленных методов исследования, нельзя не признать, что до сих пор еще не произошло их полного принятия судебной экспертизой.

За последние годы обозначились диаметрально противоположные позиции экспертов по поводу научных оснований и доказательственного значения использования информации внутрипроизводственных (информационных) баз данных. Сторонники применения упомянутого метода в экспертизе руководствуются стремлением эффективно решать наиболее важный вопрос — установление идентификационного номера представленного транспортного средства путем поиска новых возможностей исследования. С этой целью используются «ресурсы» как самого транспортного средства, так и принцип производства зарубежных фирм-изготовителей.

Противники этого метода ограничивают рамки его применения лишь в оперативно-розыскной деятельности. Основными аргументами такой позиции они считают выход эксперта за пределы своей компетенции и невозможность самостоятельного сбора экспертом материалов для исследования в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством.

Действительно, остаются неурегулированными вопросы организации проведения, в особенности, технической диагностики электронных блоков управления автомобилей, а также правовых оснований применения метода использования внутрипроизводственных баз данных предприятий-изготовителей в рамках экспертизы маркировочных обозначений транспортных средств.

Однако, по нашему глубокому убеждению, использование в экспертизе маркировочных обозначений информации внутрипроизводственных баз данных является важной составляющей в этом виде исследования и подтверждается следующим.

Во-первых, в разъяснениях к ст. 57 УПК Российской Федерации [2] говорится о запрете эксперту самостоятельно собирать материалы для исследования, кроме случаев, когда они являются частью экспертного исследования. По нашему мнению, обращение к информации внутрипроизводственных баз данных фирм-производителей как раз и является частью исследования. Это продиктовано тем, что принцип построения таких баз существенным образом отличается от поисковых

информационных баз данных МВД (АИПС) и других соответствующих ведомств (Федеральная таможенная служба, Федеральная миграционная служба, Комитет по антимонопольной деятельности, Налоговая инспекция, Федеральная служба по контролю за оборотом наркотиков). Например, для того чтобы получить информацию по производственному номеру автомобилей, выпускаемых концерном „Volkswagen-Audi A.G.“, необходимо помимо производственного номера указать код сборочного завода, где был изготовлен автомобиль, и год сборки автомобиля (2042045 22 1997, здесь «2042045» — производственный номер, «22» — код сборочного завода, «1997» — год сборки).

Более того, для правильного понимания использования внутрипроизводственных баз данных требуется специальная подготовка. Поиск необходимых данных (номерных обозначений) для осуществления запроса по внутрипроизводственной базе выполняется экспертом в процессе проведения исследования. В большинстве случаев именно эксперт способен точно установить год сборки автомобиля, например, если автомобиль укомплектован деталями различных годов изготовления. Лишь эксперту доступен анализ полученных данных, контроль возможных ошибок, поскольку по мере накопления информации у него формируются знания, необходимые для проведения экспертных исследований на более качественном уровне.

Таким образом, работа с внутривзаводскими базами данных является так называемым нетрадиционным исследованием, которое по сложности и значимости не уступает, например, химическому исследованию при проведении экспертизы маркировочных обозначений транспортных средств.

Во-вторых, основание использования данного метода вытекает из определения статуса эксперта, в котором он является лицом, обладающим специальными знаниями, т. е. должен пополнять и совершенствовать свои знания, обращаясь к различным информационным источникам. Данная необходимость обусловлена стремительным развитием научно-технического прогресса.

Метод использования информации внутрипроизводственных баз данных фирм-производителей, позволяет получать сведения, на основании которых эксперт приходит к категорическому выводу о содержании первоначального номера автомобиля. Причем, информация поступает по официальным каналам связи, будь-то представительство иностранной фирмы на территории Российской Федерации либо полиции зарубежного государства. Следовательно, применение метода в экспертизе маркировочных обозначений транспортных средств является обоснованным с точки зрения эффективности и достаточно правомерным.

Последним, но не менее важным аргументом в пользу внедрения современных методов, является исторически обоснованное развитие как криминалистики, в общем, так и судебной экспертизы, в частности. Развитие различных областей человеческой деятельности происходит постоянно и повсеместно и является естественным процессом. Не является исключением и развитие экспертизы маркировочных обозначений транспортных средств посредством интеграции в нее достижений науки. Цикл развития экспертизы можно определить следующим образом: методы исследования переходят из разряда нетрадиционных в собственно криминалистические, затем «... им на смену приходят новые методы, которые опять именуются поначалу нетрадиционными и требуют серьезной проверки с точки зрения их пригодности для использования в сфере раскрытия и расследования

преступлений...» [1, с.108]. После некоторого временного промежутка происходит новый виток развития знания.

В связи с этим, вполне понятна несостоятельность мнения о невозможности внедрения в экспертизу маркировочных обозначений транспортных средств перечисленных нетрадиционных методов исследования. Являясь частью общего процесса развития, данная экспертиза не может оставаться с объемом знаний на уровне середины прошлого века. Процессам развития и интеграции противостоят невозможно. Поэтому, по нашему мнению, необходимо проводить объективную оценку применения современных методов и средств, стремиться находить оптимальные решения современных вопросов развития экспертизы маркировочных обозначений транспортных средств.

Список использованной литературы

1. *Криминалистика: Учеб. для вузов* / А.Ф. Волынский, Т.В. Аверьянова, И.Л. Александрова и др.; Под ред. А.Ф. Волынского. — М.: 1999. — 615 с.
2. *Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: Закон Российской Федерации от 18.12.2001 №174-ФЗ.*

УДК 343.26

О.Л. Авраменко, ад'юнкт Київського
національного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ НЕЗАКОННОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ТА ВИКРАДЕННЯ ЛЮДИНИ

Розглянуто питання практики протидії злочинності та криміналістичної науки у комплексному вивченні й розв'язанні проблем методики розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини.

Ключові слова: незаконне позбавлення волі, викрадення людини, критерій розмежування, об'єктивна та суб'єктивна сторони злочину.

Розбудова правової держави та розвиток демократичних засад суспільства передбачають визнання пріоритету загальнолюдських цінностей. Конституція України передбачає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» (ст. 3). Значне місце серед невід'ємних прав та свобод людини посідають право на свободу та особисту недоторканість (ч. 1 ст. 29 Конституції України), а також право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом (ч. 1 ст. 33).

Злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі або викраденням людини, є досить поширеними в усьому світі. Як зазначається в багатьох джерелах, кожного року жертвами цих злочинів стають близько 15 тис. осіб. Причому необхідно враховувати, що злочини, пов'язані з незаконним позбавленням волі та викраденням людини, мають значну латентність [1, с. 155].

Слід зазначити, що проблема боротьби з незаконним позбавленням волі та викраденням людини є актуальною і для України. Попри зростаючу кількість наукових досліджень злочинів проти особи, такий злочин, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, довгий час залишався та залишається невивченим як на рівні взаємопов'язаного і поглибленого аналізу всіх елементів та ознак складу злочину, так і на рівні дослідження методики його розслідування. Необхідно зазначити, що на сьогодні бракує якісних криміналістичних методик викриття і розслідування злочинів проти волі, честі та гідності особи, зокрема незаконного позбавлення волі та викрадення людини. З огляду на те, що на даний час не існує самостійного наукового дослідження, спеціально присвяченого методиці розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини, постає необхідність детального та ґрунтовного вивчення питань з цієї проблематики. Для цього, зокрема, необхідно звернути увагу на кримінально-правову характеристику незаконного позбавлення волі та викрадення людини.

Високий ступінь тяжкості незаконного позбавлення волі та викрадення людини

незалежно від її віку, значне поширення цих злочинів порушили питання про необхідність видання таких законів, що забезпечували б ефективний захист прав громадян. Ці завдання певною мірою було вирішено у прийнятому Верховною Радою 5 квітня 2001 р. Кримінальному кодексі України (далі — КК України), що набув чинності з 1 вересня 2001 р., який в «Особливій частині» містить розд. III, де передбачена відповідальність за злочини проти волі, честі та гідності особи. Такими злочинами КК України визнав незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, підміна дитини, торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини, експлуатація дітей та незаконне поміщення в психіатричний заклад. Незважаючи на те, що ці злочини досить різні, вони мають спільні риси: їх родовим об'єктом виступають суспільні відносини, що забезпечують особисту волю, честь та гідність людини, а наміром вчинення цих злочинів — є прагнення насильницьким і обманним шляхом позбавити людину волі, щоб потім використати її у своїх корисливих чи інших особистих інтересах.

Кримінальна відповідальність за незаконне позбавлення волі та викрадення людини передбачена в ст. 146 КК України. Необхідно зазначити, що такий склад злочину як викрадення людини передбачений у новому КК України вперше, оскільки в КК України 1960 р. було передбачено відповідальність лише за незаконне позбавлення волі — ст. 123 і, окремо, за викрадення чужої дитини — ст. 124. Однак у КК України 2001 р. законодавець об'єднав в одній статті два різних за характером діяння, ступенем суспільної небезпечності, тяжкості та іншими ознаками складів злочинів.

Самостійне дисертаційне дослідження в цій сфері здійснено в 2003 р. О.О. Володіною, але воно здебільшого було присвячено питанням кримінальної відповідальності саме за викрадення людини і не мало за мету детальне вивчення незаконного позбавлення волі. Що стосується незаконного позбавлення волі, то з цієї проблеми ще у 1989 р. була підготовлена та захищена Н.В. Бойко дисертація, що мала назву «Ответственность за незаконное лишение свободы по советскому уголовному праву». Свого часу до вивчення проблематики незаконного позбавлення волі та викрадення людини, зокрема кримінальної відповідальності за ці злочини та методики їх розслідування, зверталися такі вчені України й інших держав, як: М. Акімов («Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини»), Д. Бауськов («Историко-правовой анализ установления уголовной ответственности за похищение человека»), Г. Габібова («Отграничение похищения человека от незаконного лишения свободы»), О.А. Гапон («Про заходи, що вживаються ОВС щодо протидії злочинам проти особистої волі людини»), І.Я. Козаченко («Свобода личности и личная свобода: уголовно-правовой аспект»), О.О. Кузнецов («Криміналістичні проблеми попередження організованих посягань на особисту волю людини»).

Суспільна небезпечність незаконного позбавлення волі або викрадення людини полягає в тому, що таке діяння посягає саме на недоторканність людини, яка охороняється і гарантується Конституцією України, а якщо воно вчинюється за обтяжуючих обставин, то додатково ставить у небезпеку здоров'я потерпілого. Безпосередній об'єкт цього злочину — особиста воля, під якою розуміється свобода вибору людиною місця свого знаходження, включаючи переміщення. Потерпілим від злочину може бути будь-яка фізична особа. Виняток становлять певні потерпілі, позбавлення волі або викрадення яких потребує кваліфікації за

спеціальними нормами кримінального закону.

Незаконне позбавлення волі або викрадення людини з **об'єктивної сторони** складу цього злочину може мати дві форми:

- 1) незаконне позбавлення волі людини;
- 2) викрадення людини.

Позбавлення волі може полягати у триманні особи в місці, де вона взагалі не бажає або більше не бажає перебувати, або в поміщенні її в місце, яке вона не має змоги вільно залишити, хоча бажає цього. Відтак, обов'язковою ознакою складу злочину в його першій формі є *місце*. Ним можуть бути як приміщення чи його комплекси (наприклад, кімната, камера, льох, підвал багатоповерхового будинку, лікарня), так й інші місця (дах багатоповерхового будинку, транспортний засіб, скеля, острів тощо). *Незаконним* позбавлення волі є в усіх випадках, коли воно здійснюється не відповідно до Конституції і законів України, за якими жодна людина не може бути позбавлена волі інакше, ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і лише у певних випадках.

Що стосується *викрадення людини*, то воно звичайно передбачає заволодіння нею: відкрито (коли особи, у присутності яких здійснюється викрадення, на думку винного, розуміють значення вчинюваних ними злочинних дій); таємно (вчинене за відсутності інших осіб або хоча й у присутності третіх осіб, але які, на думку винного, не розуміють факту викрадення людини); вчинене шляхом обману чи зловживання довірою (скажімо, винна особа забирає людину із притулку для старих на підставі підроблених документів) [2, с. 78].

Суб'єктивна сторона зазначених злочинів виявляється у прямому умислі (здебільшого вони вчинюються з корисливих спонукань — через бажання отримати викуп) [3, с. 34].

Основним критерієм розмежування незаконного позбавлення волі та викрадення людини є, на думку багатьох учених, з якою ми в свою чергу погоджуємось, об'єктивна сторона злочину. У першому випадку злочин полягає в утриманні особи всупереч її волі в тому місці, де вона знаходиться, чи там, куди вона прибула добровільно, шляхом насильницької ізоляції. При цьому потрібно врахувати точки зору Н. Беляєвої та Т. Орешкіної про те, що незаконне позбавлення волі, на відміну від викрадення людини, може здійснюватись як насильницьким шляхом, так і без застосування насильства (наприклад, замкнення приміщення, де знаходиться особа, яка спить, втратила свідомість, перебуває у стані сп'яніння або неадекватно оцінює ситуацію, що склалася, внаслідок малолітства) [4, с. 16]. Цей злочин вважається *закінченим* з моменту фактичного обмеження потерпілого у свободі пересування. Що стосується викрадення людини, то цей злочин вважається *закінченим* з моменту заволодіння нею й фактичного початку обмеження її волі [2, с. 78].

Крім того, незаконне позбавлення волі відрізняється від викрадення людини і за такою ознакою складу злочину, як суб'єктивна сторона. У першому випадку винна особа має на меті лише позбавити потерпілого особистої волі на певний час, однак при цьому не йдеться ні про вирішення його подальшої долі, ні про посягання на інші його права та свободи. Включення до поняття позбавлення волі обмеження будь-яких інших прав та свобод людини є розширювальним тлумаченням норми, що розглядається [4, с. 15]. У другому випадку винна особа свідомо привласнює право подальшого розпорядження долею іншої людини (потерпілого) всупереч її

бажанню та волі.

Отже, позбавлення потерпілого волі завжди відбувається вчиненням активних дій та полягає в таємному чи відкритому або за допомогою обману заволодінні (захопленні) живої людини. Саме цей елемент об'єктивної сторони злочину — захоплення — є головною ознакою при відмежуванні незаконного позбавлення волі від викрадення людини [5].

Необхідно також враховувати і спрямування активних дій винної особи. Якщо при незаконному позбавленні волі вони здійснюються тільки для утримання особи в певному місці та не мають безумовного характеру, то при викраденні людини вони є обов'язковими та необхідними для вилучення потерпілого з місця захоплення та переміщення його до місця подальшого утримання. Водночас зазначене переміщення також є характерною ознакою, за якою викрадення людини відмежовується від незаконного позбавлення волі [3, с. 35].

Звісно, не можна виключати випадки, коли особа добровільно прибуває до місця подальшого насильницького утримання або коли викрадення полягає в утриманні людини в місці її звичного перебування, але супроводжується дезінформацією про її реальне місцезнаходження. На думку М. Акімова, подібна ситуація (можливо, за винятком ексцесу виконавця) не можлива без певних активних дій з боку винної особи (наприклад, обман або зловживання довірою потерпілого) [3, с. 35]. Отже, і такі випадки слід кваліфікувати як викрадення людини.

Однією з ознак кваліфікованого складу злочину незаконного позбавлення волі або викрадення людини законодавець визначив вчинення його саме з корисливих мотивів (ч. 2 ст. 146 КК України). Необхідно зазначити, що такі мотиви при незаконному позбавленні волі та при викраденні людини виявляються або у бажанні отримати винагороду (наприклад, вчинення злочину на замовлення зацікавленої особи), або (у більшості випадків) у висуненні вимоги про сплату викупу (вчинення потерпілим на користь винної особи або третіх осіб певних дій майнового характеру як обов'язкової умови звільнення). Для кваліфікації вчиненого як незаконне позбавлення волі або викрадення людини за обтяжуючих обставин необхідно, щоб зазначена вимога пред'являлась тільки безпосередньо потерпілому. Та сама вимога, поєднана з погрозою вчинення незаконного позбавлення волі або викрадення людини, має кваліфікуватись за ч. 1 ст. 189 КК України як вимагання (вимога майнового характеру) з погрозою обмеження прав, свобод або законних інтересів особи [3, с. 35].

На жаль, незважаючи на поширеність діянь, які підпадають під ознаки ст. 146 КК України, судова практика щодо цих злочинів майже відсутня. У зв'язку з цим, на думку А.В. Іщенко, дане питання потребує подальшого, повнішого та ґрунтовнішого дослідження [9, с. 37].

Науковці і практичні працівники, досліджуючи незаконне позбавлення волі та викрадення людини, звертають увагу на низку зовнішніх і внутрішніх чинників, що сприяють і ускладнюють боротьбу з цим різновидом злочинності. Серед таких чинників вони виділяють законодавчі, соціально-превентивні, освітньо-виховні, інформаційні. Дуже слабо використовуються цивільні, адміністративні, фінансові та інші засоби протидії незаконному позбавленню волі та викраденню людини. Не досить інтенсивно впроваджуються в практику боротьби з цими злочинами освітня превентивність, соціальна реабілітаційність, економічні, інформаційні та інші заходи попереджувального впливу, особливо серед груп реального ризику,

потенційних жертв злочинів [6, с. 7].

Взагалі до сфери боротьби зі злочинністю входять такі напрями, як розроблення правових норм, їх застосування у системі виправлення і перевиховання осіб, що вчинили злочин; попередження і припинення злочинної діяльності, запобігання їй; а головне — виявлення й усунення причин та умов, що їх породжують. Стійка єдність цих напрямів і є боротьбою зі злочинністю [7, с. 32]. У криміналістиці під попередженням злочину розуміється система засобів, прийомів і методів, спрямованих на виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, об'єктів криміналістичного профілактичного впливу, вироблення профілактичних заходів, що перешкоджають вчиненню нових злочинів, припиняють діяльність конкретних осіб або запобігають їй.

Нині під час дослідження і розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини перед науковцями й практичними працівниками постають такі проблеми [8, с. 209–210]:

- складність у встановленні факту вчинення незаконного позбавлення волі та викрадення людини і вирішенні питання про порушення кримінальної справи з огляду на латентність даних злочинів;

- відмова звільнених потерпілих від своєї заяви про незаконне позбавлення волі та викрадення через страх перед злочинцями, які залишилися на волі, наявність боргових зобов'язань перед викрадачами тощо;

- труднощі в підготуванні та проведенні окремих слідчих дій;

- нестача локальних і міжрегіональних комп'ютерних систем для збирання, опрацювання і зберігання оперативно-розшукової і слідчої інформації в розслідуванні цих злочинів;

- брак комплексних наукових напрацювань в цій сфері;

- відсутність методики розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним позбавленням волі та викраденням людей;

- брак узагальнення слідчої і судової практики за даною категорією справ;

- неадекватне фінансування діяльності правоохоронних органів у галузі боротьби з незаконним позбавленням волі та викраденням людини, неадекватна законодавча база, недостатнє міжвідомче співробітництво на національному й міжнародному рівнях і відсутність пропозицій для покращення діяльності в боротьбі з цими злочинами. Більш того, потерпілі відмовляються давати покази та заявляти до правоохоронних органів про факти викрадення. Дається взнаки також і практика створення сприятливої статистики, коли співробітники правоохоронних органів прагнуть забезпечити кількісні показники, а не якість роботи і остерігаються допустити помилки (часто цілком об'ґрунтовано, оскільки затягування з розслідуванням або закриттям справи за реабілітуючими обставинами може призвести до службових стягнень співробітникам правоохоронних органів).

Отже, можна дійти висновку, що актуальність даного питання зумовлена потребами практики протидії злочинності та криміналістичної науки у комплексному вивченні і розв'язанні проблем методики розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини. Важливість наукової розробки розглядуваного питання полягає в тому, що комплексне його дослідження на підставі вивчення даних судово-слідчої практики у поєднанні з досягненнями вітчизняних і зарубіжних наук правового циклу дасть змогу запропонувати практиці нові прийоми боротьби з цією групою злочинів, що

відповідатимуть сучасному рівню розвитку науки й повинні стати практичним інструментарієм для слідчих і оперативних працівників.

Узагальнення практики та аналіз стану наукових криміналістичних досліджень свідчать, що актуальність наукового розроблення проблем методики розслідування незаконного позбавлення волі та викрадення людини викликана проблемами практики. Саме ці аргументи повною мірою свідчать про актуальність даного питання, про його науково-теоретичну та практичну значущість.

Таким чином, питання, пов'язані з дослідженням незаконного позбавлення волі та викрадення людини, охоплюють широке коло не тільки кримінально-правових, кримінально-процесуальних, психологічних і кримінологічних, а й криміналістичних аспектів. Злочини проти волі, честі й гідності особи, зокрема незаконне позбавлення волі та викрадення людини, вимагають пильної уваги. У зв'язку з цим потрібен особливий підхід до вивчення і дослідження складу злочину незаконного позбавлення волі та викрадення людини, а також методики його розслідування з метою підвищення ефективності його попередження і боротьби з ним.

Список використаної літератури

1. Голина В.В. Преступления против свободы воли личности: криминологическая характеристика и проблемы предупреждения // Злочини проти особистої волі людини / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. — Х., 2002. — 240 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина: Підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.; За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. — К.: Юрид. думка, 2004. — 656 с.
3. Акімов М. Відмежування захоплення заручників від незаконного позбавлення волі та викрадення людини // Вісн. прокуратури. — 2002. — № 2.
4. Беляева Н., Орешкина Т. Квалификация преступлений, посягающих на личную свободу человека // Законность. — 1994. — № 11.
5. Ліпкан В. Тероризм і національна безпека України. — К., 2000. — С. 166.
6. Сташис В.В. Вступне слово // Злочини проти особистої волі людини / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. — Х., 2002. — 240 с.
7. Криминальная ситуация на рубеже веков в России / Под ред. А.И. Долговой. — М., 1999. — 73 с.
8. Кузнецов О.О. Криміналістичні проблеми попередження організованих посягань на особисту волю людини // Злочини проти особистої волі людини / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. — Х., 2002. — 240 с.
9. Іщенко А.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. — К., 2002. — 98 с.

Проблеми дослідження речових доказів

УДК: 615.21 340.66

В.О. Шаповалова, доктор

фармацевтичних наук, професор, завідувач кафедри

Національного фармацевтичного університету

О.П. Замошець, начальник відділу Департаменту

боротьби з незаконним обігом наркотиків МВС України

ПРЕДМЕТ, ОБ'ЄКТИ ТА ЗАДАЧІ СУДОВОЇ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН І ПРЕКУРСОРІВ

Наведено основні поняття предмету, об'єктів та задач судової хіміко-фармацевтичної експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Ключові слова: судова хіміко-фармацевтична експертиза, перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, предмет, об'єкти, задачі дослідження наркотиків.

У практичній діяльності органів дізнання, слідства та суду виникає необхідність використовувати спеціальні знання під час розслідування кримінальних справ, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, шляхом проведення судової хіміко-фармацевтичної експертизи (СХФЕ). СХФЕ наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі — СХФЕ наркотиків) є однією із складових частин судової експертизи [1].

Взагалі судові експертизи — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду [2].

Судові експертизи призначають у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання.

Предмет СХФЕ наркотиків складають фактичні дані обставин кримінальної справи, що визначаються за допомогою експертних досліджень на підставі положень криміналістики та спеціальних наукових знань про природу, властивості, технології виготовлення або виробництва, методів дослідження наркотиків та аналізу матеріалів кримінальної справи, на підставі якої призначено експертизу [1].

СХФЕ базується на використанні знань фармацевтичного права, хімії та криміналістики. Фармацевтичне право визначає вимоги нормативних актів, які

необхідно враховувати при виборі схеми дослідження та формулюванні висновку. Хімія встановлює загальні умови виявлення речовин, одна частина з яких пов'язана з природою та складом, що необхідно виявити, а інша частина зі специфічною дією методів, застосовуваних для отримання кінцевого результату. Криміналістика формулює специфічні умови реалізації методів дослідження в типових ситуаціях, що базуються на підставі реально існуючої зміни властивостей виявлених речовин під дією тих чи тих факторів, які можуть мати вплив на вирішення поставленого завдання [1].

СХФЕ призначається коли необхідно виявити факти належності речовин та їх залишків до наркотиків, визначити кількісний вміст контрольованих речовин у досліджуваному об'єкті (маси наркотику), належність частин до єдиного цілого, встановити методи виготовлення (синтезу) та спільне джерело походження [4].

Об'єкти СХФЕ відповідно до чинного законодавства визначені Переліком наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі — Перелік). Відповідно до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» Перелік — це «згруповані в списки наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, включені до таблиць I — IV згідно з законодавством України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Перелік затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади в галузі охорони здоров'я і публікується в офіційних друкованих виданнях» [5, 6].

За цим же Законом терміни мають такі визначення:

«наркотичні засоби» — включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними;

психотропні речовини — включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, природні матеріали, які здатні викликати стан залежності та справляти депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему або викликати порушення сприйняття, або емоцій, або мислення, або поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними;

препарат — суміш речовин у будь-якому фізичному стані, що містить один чи декілька наркотичних засобів або психотропних речовин, включених до Переліку;

наркотичний (психотропний) лікарський засіб — лікарський засіб, що містить один чи декілька наркотичних засобів або психотропних речовин, включених до таблиць II і III Переліку, та прекурсорів, включених до таблиці IV Переліку;

прекурсори — речовини та їх солі, що використовуються при виробництві, виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених до Переліку».

Об'єктам СХФЕ залежно від способу виготовлення (виробництва) і вживання може бути надано різну форму та агрегатний стан, серед яких слід виділити:

«...порошки» — форма, що складається з твердих окремих сухих часток різного ступеня подрібненості. Порошки містять одну або більше діючих речовин, за необхідності — наповнювачі;

гранули — форма, що складається з твердих, сухих, досить міцних агрегатів часток порошку. Гранули містять одну або більше діючих речовин з наповнювачами або без них. До складу гранул можуть додаватися наповнювачі, барвники, ароматизатори та ін.;

драже — тверда дозована форма, одержана шляхом нашарування діючих та допоміжних речовин. Мають правильну сферичну форму, маса покриття становить понад 20 % від маси самого драже. Особливість технології одержання драже полягає в тому, що діючі та допоміжні речовини наносять шляхом багаторазового нашарування (створюється вся маса драже), у той час як у таблеток нашаровується лише оболонка. До складу драже додають допоміжні речовини, які виконують різні функції, барвники, ароматизатори і под.;

таблетки — тверда форма, яка містить одну дозу однієї або більше діючих речовин. До складу таблеток додають допоміжні речовини, що виконують різні функції, барвники, ароматизатори та ін. Таблетки можуть мати різноманітну форму, на них можуть бути нанесені риси, фаски, ґрунтовки, відбитки тощо. Таблетки бувають вкриті оболонкою або без оболонки. Нанесення оболонки може бути продиктовано необхідністю захистити діючі речовини від впливу зовнішніх чинників (наприклад, температури, світла, вологи), надати лікарському засобу естетичного вигляду, відкоригувати неприємний колір, смак, запах;

капсули — тверда форма з м'якою або твердою оболонкою, що містить одну дозу однієї або більше діючих речовин. До складу капсул додають допоміжні речовини, що виконують різні функції, барвники, ароматизатори і под. Оболонка капсул виготовлена з желатину або інших речовин. За визначенням капсули бувають м'якими або твердими. Оболонка твердих капсул складається з двох попередньо виготовлених частин і містить діючу речовину (речовини) зазвичай у твердому стані. Оболонка м'яких капсул складається з однієї частини, вміст м'якої капсули — рідина, олія та ін.;

екстракти — концентровані препарати рідкої, твердої та густої консистенції, які звичайно одержують з висушеної рослинної сировини. Одержують мацерацією, перколяцією або іншими придатними методами, використовуючи спирт або інший розчинник;

настойки — рідка форма, яка являє собою спиртові або водно-спиртові витяжки з рослинної сировини. Для приготування настоек сировина перед екстракцією може піддаватися попередньому обробленню, наприклад, подрібненню, знежиренню або інактивації ферментів. Настойки виготовляють мацерацією, перколяцією або іншими методами із застосуванням спирту відповідної концентрації;

розчини — рідка форма, яка являє собою гомогенну систему, до складу якої входять одна або більше діючих речовин. Розчини складаються з розчиненої речовини (речовин) та розчинника. Як правило, призначені для застосування у великих об'ємах. В якості розчинника в більшості випадків використовують воду, але в разі поганої розчинності або з метою надання пролонгованої дії використовують неводні розчинники (спирти, ефіри, олії та ін.)» [7].

Виходячи із Кримінального Кодексу (КК) України [3], СХФЕ має одночасно проводити розмежування об'єктів дослідження, від чого в подальшому залежить за якою статтею КК України порушується кримінальна справа і за якою особа притягається до кримінальної відповідальності. Це зумовлює основні завдання СХФЕ, які можна поділити на три групи:

Перша група — класифікаційні завдання: виявлення наявності або відсутності та встановлення класифікаційно-правової групи об'єкта дослідження (наркотичний засіб, психотропна речовина, прекурсор).

Друга група — ідентифікаційні завдання: визначення ідентифікації (справжності) об'єктів дослідження (відповідність назві, вказаній на упаковці; встановлення однаковості, подібності).

Третя група — діагностичні завдання: встановлення природи, походження, назви, призначення об'єктів дослідження, виявлення їх фізико-хімічних, хімічних, ботанічних, фармакогнозійних, технологічних, фармакологічних та інших ознак за допомогою відповідних методів експертних досліджень, підсумовування результатів проведених досліджень з остаточними висновками для наступної кваліфікації слідчим або судом відповідної статті КК України.

Кожна група наведених завдань СХФЕ вирішується за певною послідовністю. Нами пропонується алгоритм проведення СХФЕ речових доказів, в якості яких виступають об'єкти СХФЕ — наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори за наступною схемою, що зображено на рисунку.

Вирішення цих задач здійснюється в основному в рамках криміналістичної експертизи і має комплексний характер. Комплексність досліджень наркотиків, особливо рослинного походження та таких, що отримані в побутових умовах (непромислового виробництва), зумовлена складним характером об'єкта й особливостями формування його властивостей. Відмінною характеристикою такого об'єкта є лабільність його ознак, залежність їх від спадкових факторів, видових і вікових особливостей, умов росту, способів зберігання та виготовлення. Всі ці фактори зумовлюють специфічність кожного окремого об'єкта та диктують необхідність застосування різних методів дослідження.

Під час вирішення діагностичних завдань (встановлення природи), спрямованих на визначення індивідуального об'єкта, використовують дані про ботанічні, хімічні, фізико-хімічні та інші ознаки, виявлені комплексом методів. Щодо одного й того ж об'єкта (відповідно до мети експертизи) можуть бути порушені питання визначення, діагностики або ототожнення. Наприклад, такі:

- чи містить наданий на дослідження об'єкт наркотичні засоби, психотропні речовини або прекурсори; якщо так, то які й яка їхня маса?

- чи є наданий на дослідження об'єкт наркотичним засобом, психотропною речовиною або прекурсором; якщо так, то яким і яка його маса?

- чи є на наданих на дослідження об'єктах нашарування наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів; якщо так, то яких і яка їхня маса?

При ототожненні можуть бути порушені наступні питання:

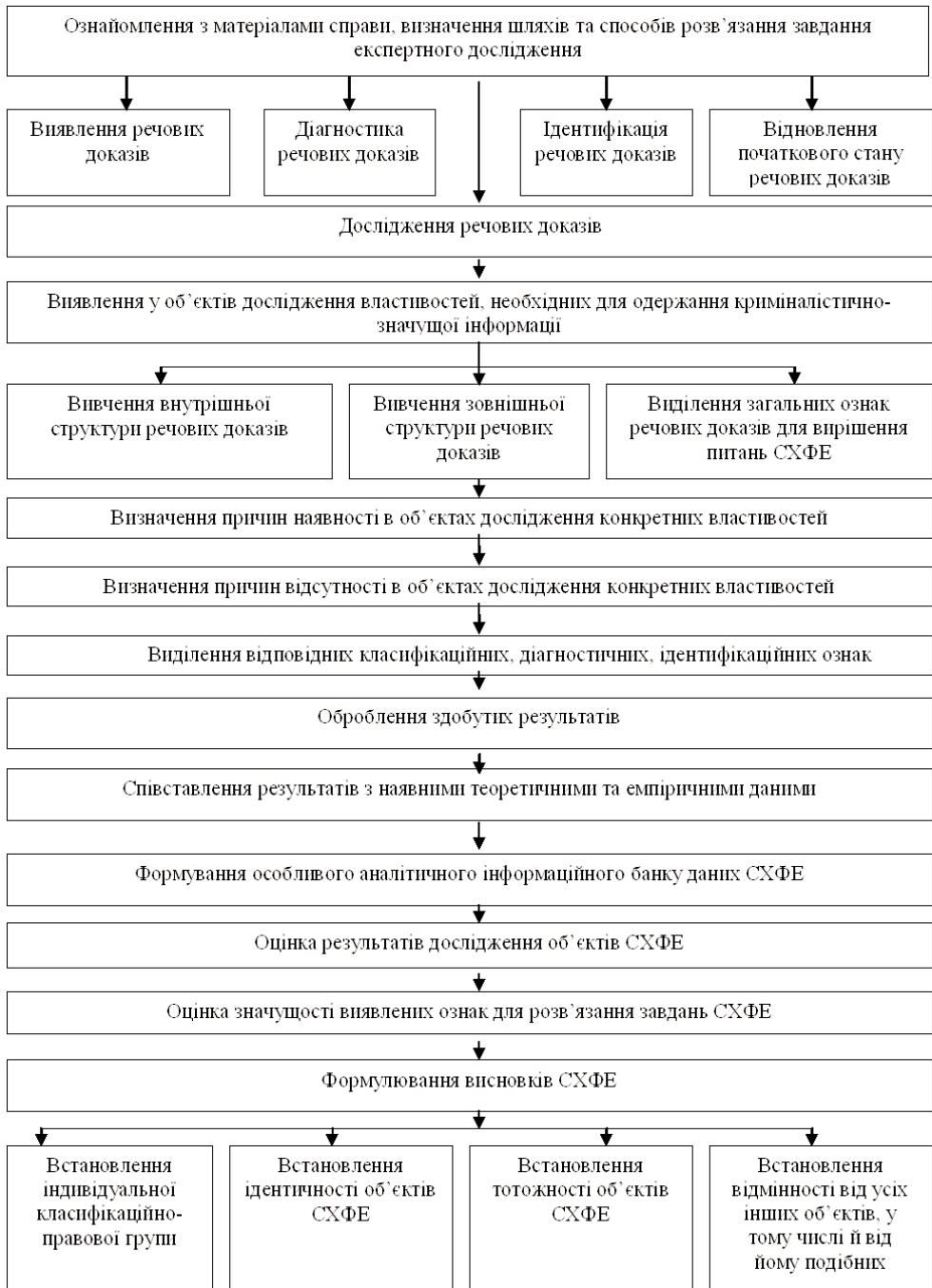
- чи мають надані на дослідження речовини спільне джерело походження?

- чи виготовлені надані на дослідження речовини з використанням одного методу (прекурсорів, технології, схеми синтезу тощо)?

- чи складали надані на дослідження речовини єдину масу?

- чи росли надані на дослідження рослини на певній ділянці?

Наведений перелік є орієнтовним і не може охопити весь спектр питань, що можуть виникнути в процесі розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, у тому числі й із рослин конопель. Тому в разі необхідності особи, які проводять розслідування злочинів даної категорії, можуть змінювати або порушувати питання, що цікавлять слідство. Разом з тим, під час виникнення таких ситуацій питання, що виносяться на вирішення експертизи, необхідно узгоджувати з фахівцями експертних установ [8, 9].

Алгоритм проведення досліджень об'єктів СХФЕ (наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів)

Список використаної літератури

1. Митричев В.С., Хрусталеv В.Н. Основы криминалистического исследования материалов, веществ и изделий из них. — СПб.: МВД России, 2003. — 590 с.
2. Про судову експертизу: Закон України із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 03.04.2003 №662-IV і 09.09.2004 №1992-IV // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232; 2003. — № 27. — Ст. 209; 2005. — № 1. — Ст. 14.
3. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25-26. — Ст. 131. — [Із змінами].
4. Криминалистическое исследование наркотических веществ кустарного изготовления.— М.: ВНИИСЭ, 1982. — 121 с.
5. Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: Закон України від 15.02.95 №60/95-ВР// Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №10. — Ст. 61. — [Із змінами] .
6. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 № 770 // 36. урядових нормат. актів України. — 2000. — № 18.— Ст. 542. — С. 50 — 64.
7. Про затвердження Класифікатора лікарських форм: Наказ М-ва охорони здоров'я України від 26.06.2002 № 235.
8. Розпізнавання наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів / А.П. Удод, С.О.Шимановський, В.Т.Машкін та ін. — К.: МВС України, 1997. — 25 с.
9. Сборник материалов ООН по борьбе с незаконным оборотом наркотиков. — К.: РИО МВД Украины, 1998. — 516 с.

УДК 343.982.6.004.28 (470+571)

В.И. Старовойтов, кандидат юридических наук,
заместитель начальника отдела Экспертно-
криминалистического центра МВД России

Д.А. Сергиевский, старший эксперт
Экспертно-криминалистического центра МВД России

ВЛИЯНИЕ ЗООЛОГИЧЕСКИХ И ПИЩЕВЫХ ЗАПАХОВ-ПОМЕХ НА ВЫЯВЛЕНИЕ ПАХУЧИХ СЛЕДОВ ЧЕЛОВЕКА

Освещены результаты экспериментов по определению степени влияния анимальных и пищевых ольфакторных помех на сигнальное поведение собак-детекторов на выявление пахучих следов человека, а также возможности снижения такого влияния.

Ключевые слова: носители пахучих следов, сравнительный ряд, собаки-детекторы, реакция узнавания, дифференцированное торможение, анимальные ольфакторные помехи, пищевые ольфакторные помехи.

Как правило, предметы, носители пахучих (запаховых) следов человека, изымаемые с мест происшествий как возможные вещественные доказательства, бывают загрязнены различными пахучими включениями. Такие ольфакторные (воспринимаемые обонянием) вещества могут исказить ход последующего экспертного исследования пахучих следов человека, вызывая исследовательские и ориентировочные реакции собак-детекторов и изменяя их сигнальное поведение в сравнительном ряду. В связи с этим в ЭКЦ МВД России проведена серия экспериментов по изучению влияния анимальных (животных) и пищевых запахов на узнавание собаками-детекторами запаха человека среди нескольких пахнущих образцов.

Для исследований в качестве зоологических ольфакторных помех брали пахучие вещества из сыворотки крови животных. Используя сыворотки крови лошади, теленка, кролика и мыши получали в лаборатории биотехнологии Московской ветеринарной академии. Экспериментальные сыворотки из образцов крови отделяли от форменных элементов на центрифуге с последующей их стерилизацией через мембранный фильтр. Образцы сывороток представляли собой смесь пулов сывороток разных животных одного вида.

Образцы характеризующих человека пахучих веществ получали из высушенных образцов крови, доставленных по договоренности из поликлиники им. Снегирева (г. Москва). Для этого в поликлинике образцы крови человека по 0,2—0,5 мл наносили на марлевые салфетки, высушивали на воздухе и размещали по бумажным конвертам. Одни пахучие пробы из сыворотки крови животных готовили нанесением 0,2 мл сыворотки на предмет-следоноситель (байковая салфетка из хлопка 10х15 см) с последующей выдержкой в герметично закрытой стеклянной емкости не менее суток до использования в исследовании. Другие пахучие образцы из сыворотки

животных, крови человека и пищевых объектов, получали способом вакуумной возгонки и конденсации в специальном устройстве (рис. 1) [1]. Пахучие вещества пищевых объектов готовили из свежих продуктов: сыр, говяжье и куриное мясо, рыба (минтай), белый и черный хлеб.

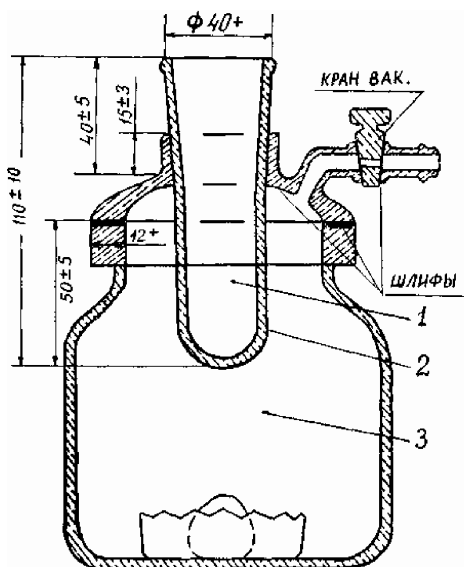

Рис. 1. Сборник пахучих следов:

- 1 — емкость для хладагента (жидкий азот или твердая двуокись углерода);
- 2 — поверхность для конденсации испаряемых с предмета веществ;
- 3 — емкость для испарения с предмета пахучих веществ (нагревается на кипящей водяной бане)

Смешивание пахучих проб осуществляли либо совмещением следоносителей (фрагменты байковых салфеток), либо одновременной вакуумной возгонкой различных комплексов пахучих веществ с перенесением полученных смесей на байковые хлопчатобумажные салфетки. Исследование пахучих проб проводили ольфакторным методом множественного выбора в сравнительном ряду из десяти различающихся запахом проб (рис. 2) [2, 3]. В зависимости от решавшейся задачи, исследуемые пахучие пробы помещали в сравнительном ряду или определяли для обнюхивания собаками на старте в качестве источника задаваемого к поиску запаха.

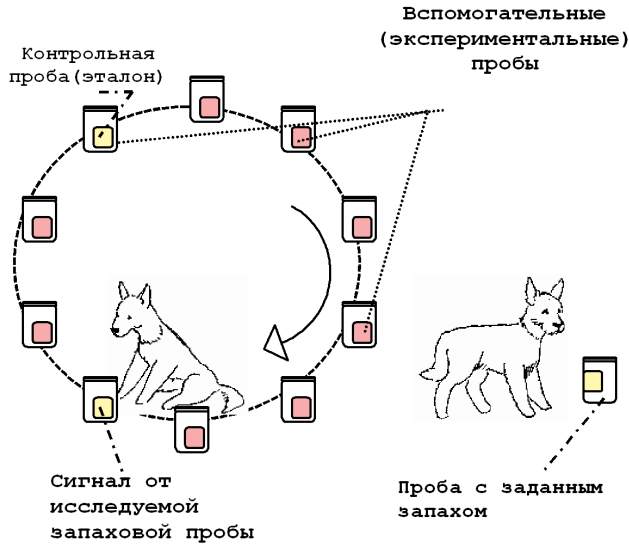

Рис. 2. Выявление запахового следа проверяемого человека по заданному образцу в сравнительном ряду пахнущих объектов с помощью собак-детекторов

В работе использовали собак-детекторов (Вуд, Пикша, Юка) с устоявшимся стереотипом нахождения пахучих проб с заданным к поиску запахом среди прочих пахучих образцов и собак с неустоявшимся рабочим стереотипом (Нерка, Алдан, Вега, Шунт, Джой). При проведении исследований учитывали не только стереотипную реакцию узнавания (посадка) заданного к поиску запаха, но и ориентировочно-исследовательское поведение собак с неукрепленным стереотипом рабочего поведения (более продолжительное принюхивание, остановки, возвращение к пробам). В каждом эксперименте собаки делали по 3—4 тестирующих обнюхивания пахучих проб в банках, расставленных в сравнительном ряду.

В ходе исследований изучали:

- степень влияния анимальных ольфакторных помех в объектах сравнительного ряда на выявление пахучих следов человека;
- воздействие анимальных запахов в смешанных образцах сравнительного ряда на выявление запаховых следов субъекта;
- влияние анимальных ольфакторных помех на выявление запаховых следов человека при использовании смешанного пахучего образца (человек и животное) в качестве исходного для обнюхивания собаками;
- воздействие преобладающего анимального запаха в смешанных образцах сравнительного ряда и исходном для обнюхивания собаками стартовом образце на выявление запаховых следов субъекта;
- влияние пищевых пахучих помех в сравниваемых объектах сравнительного ряда и в исходном для обнюхивания собаками стартовом образце на выявление запаховых следов субъекта.

Полученные данные свидетельствуют, что наличие в сравнительном ряду объектов с анимальными запахами не всегда вызывает у собак ориентировочную на них реакцию и ложный сигнал нахождения объекта с искомой характеристикой — запахом человека. Наличие и степень выразительности таких реакций на пахучие помехи определяются индивидуальными особенностями конкретной собаки-детектора, степенью ее подготовки и прежним опытом работы с объектами — носителями анимальных запахов. Однако реагирование собак-детекторов на пахучие помехи не исключало возможности их реакций на искомый запах человека. Оказалось, что в одном пуске применяемые животные способны руководствоваться различной мотивацией: сигнальным поведением могут быть отмечены как пробы, содержащие зоологические запахи, так и искомые пробы с запахом человека.

При исследовании смешанных пахучих проб, характеризующихся пахучими следами человека и животных, в соотношениях 1:1, 1:10, 1:64 и 1:128, при использовании «чистого» источника индивидуального запаха человека на старте, не отмечено выраженного влияния анимальных запахов на нахождение применяемыми собаками индивидуального запаха человека.

При использовании для обнюхивания собаками на старте смешанной пробы, характеризующейся запахом человека и животного (соотношение 1:1), и при помещении в сравнительный ряд идентичной смеси, а также ее компонентов, было показано, что собаки-детекторы могут отмечать сигнальным поведением только идентичную пахучую смесь или пахучие следы человека и животных, присутствующие в этой смеси. Отличий в реагировании собак с отработанным и неупроченным рабочим стереотипом не зарегистрировано. Наблюдавшиеся различия, скорее всего, были вызваны индивидуальными особенностями животных.

В случае применения в качестве источника исходного к поиску запаха смешанной пробы (человек и животное) с преобладающим в ней количеством пахучих веществ от животного в соотношении 1:10, 1:64, 1:128, собаки-детекторы, как и в предыдущем эксперименте, сигнальным поведением в сравнительном ряду отмечали объект с аналогичной пахучей смесью или объекты с компонентами этой смеси.

При использовании аналогичной схемы в экспериментах с объектами, характеризующимися пищевыми запахами, реакция применявшихся собак-детекторов была сходной. При размещении в сравнительном ряду проб с пахучими веществами пищевых продуктов, собаки спорадически отмечали их сигнальным поведением наряду с обозначением пахучих проб с искомым запахом человека. Размещение смешанных пахучих проб с запахами человека и пищи не влияло на возможность распознавания запаховых следов человека, однако собаки-детекторы в отдельных случаях своим сигнальным поведением в сравнительном ряду отмечали как объект с пахучей смесью, так и объекты с ее отдельными компонентами. Причем с большей уверенностью обнаруживалась заданная для исходного обнюхивания смесь.

Следует отметить, что к окончанию экспериментов с ольфакторными помехами анимальной и пищевой природы применявшиеся собаки-детекторы стали меньше на них реагировать. Причиной этого могло стать неподкрепление ненужных исследователям реакций в поведении собак, что привело к «вытормаживанию» их как биологически нецелесообразных.

Таким образом, анимальные и пищевые пахучие помехи могут вызывать интерес и сигнальное поведение собак-детекторов в виде их посадки (укладки) у содержащего

такую помеху объекта. Присутствие помех в отдельных объектах сравнительного ряда в принципе не препятствует выявлению на их фоне запаховых следов человека, но создает информационный шум, затрудняющий однозначную оценку сигнального поведения применяемых собак-детекторов.

Наличие пахучих помех анимальной и пищевой природы в пахучих следах человека в проверенном диапазоне соотношений 1:1 — 1:128 не мешает узнаванию запаха человеческого индивида в таких пробах в процессе идентификационного исследования.

При использовании в качестве исходной к поиску смешанной пробы, собаки равнозначно могут воспринимать заданными на поиск как пахучую смесь в целом, так и отдельные ее компоненты. Реакция отвлечения применявшихся животных на анимальные и пищевые помехи не была закономерной, зависела от индивидуальных склонностей собаки-детектора и заметно затормаживалась по мере накопления ею опыта в ходе экспериментов.

Полученные результаты позволяют утверждать, что для снижения возможного влияния анимальных и пищевых ольфакторных помех на сигнальное поведение собак-детекторов необходимо при изъятии следоносителей и пахучих следов оценивать вероятность наличия подобных помех, обращая внимание на особенности следообразования. Учет такой информации при подготовке к исследованию помогает сформировать сравнительный ряд пахучих объектов так, чтобы предупредить возможное отвлечение на ольфакторные помехи, сориентировать внимание собак-детекторов и их сигнальное поведение на изучаемую характеристику исследуемых пахучих следов.

Во время тренировочных занятий с собаками-детекторами полезно создавать модельные ситуации для выработки дифференцированного торможения на часто встречающиеся пахучие вещества, загрязняющие запаховые следы человека. Однако следует помнить, что для правильной интерпретации сигнального поведения применяемых собак-детекторов решающее значение имеют специальная проверка каждого исследуемого объекта на наличие возможной пахучей помехи, использование в исследовании качественных сравнительных образцов от проверяемых субъектов и постоянное тестирование направленности поиска собак-детекторов эталонными пробами с известными ольфакторными характеристиками.

Список использованной литературы

1. Старовойтов В.И., Мухин В.М., Зинкевич Э.П., Сулимов К.Т. Устройство для извлечения летучих веществ. А. с. № 1673176 от 01.05.91.
2. Сулимов К.Т., Старовойтов В.И. Использование запаховой информации с мест происшествий в раскрытии и расследовании преступлений: Метод. рекомендации. — М.: ВНИИ МВД СССР, 1989. — 48 с.
3. Зорина З. А., Полетаева И. И. Зоопсихология. Элементарное мышление животных: Учеб. пособие. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С.102.
4. Установление некоторых диагностических признаков человека по запаховым следам: Метод. рекомендации / Т.В. Стегнова, К.Т. Сулимов, В.И. Старовойтов, В.В. Гриценко. — М.: ЭКЦ МВД России, 1996. — 16 с.
5. Старовойтов В.И. Устранение пахучих помех при ольфакторном исследовании следов человека //Криминалистические средства и методы в раскрытии и расследовании преступлений: Материалы 2-й Всерос. науч.-практ. конф. по криминалистике и судеб. экспертизе. — М.: ЭКЦ МВД России, 2004. — Т. 3. — С. 86—90.

УДК 665.7.033.25:543.544

П.П. Давидюк, *перший заступник
начальника Державного науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру МВС України*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕАРОМАТИЗОВАНИХ НАФТОПРОДУКТІВ

Наведено методи дослідження деароматизованих нафтопродуктів на прикладі рідини для розпалювання деревного вугілля під час вирішення діагностичних питань.

Ключові слова: дослідження нафтопродуктів, нафтові розчинники, газорідинна хроматографія, тонкошарова хроматографія, молекулярна спектроскопія, продукти випаровування та горіння.

Під час експертного дослідження нафтопродуктів переважну більшість об'єктів складають пально-мастильні матеріали — бензини, гас, дизельне паливо, мастила тощо. Поряд з цим значний обіг мають розчинники, які є продуктами нафтопереробки — петролейний ефір, уайт-спірит та ін.

Нафтові розчинники застосовують в багатьох галузях промисловості для розчинення й екстракції органічних сполук. Основний об'єм розчинників використовують в гумовій, лакофарбовій, маслоекстракційній промисловості. Чималий обіг органічних нафтових розчинників є і в побуті.

Останнім часом на ринку побутових нафтопродуктів з'явились рідини, цільовим призначенням яких є ініціювання горіння інших матеріалів, наприклад, рідини для розпалювання деревного вугілля. Відсутність методик експертного дослідження й обмежена інформація щодо складу та властивостей може призвести до невірної (хибної) діагностики нафтопродуктів певного класу та продуктів їх горіння, якщо такі рідини використовувались для підпалу.

Метою цієї роботи — розроблення методів дослідження деароматизованих нафтопродуктів на прикладі вивчення рідини для розпалювання деревного вугілля "Grilly Fire" (далі — рідина), виробництва ВАТ «Пологівський завод коагулянт» (Україна).

Для об'єкта характерні наступні властивості — безбарвна прозора рідина без характерного запаху. За технічними умовами: початок кипіння — 185 °С, відгін 50 % — 198 °С, кінець кипіння — 215 °С, температура спалаху — 63 °С, показник заломлення при 20 °С — 1,437, густина — 0,794 кг/дм³.

Дана рідина містить близько 10 мг % бензолу та менш ніж 6 мг % сірки.

Відповідно до цих властивостей, основними методами, які дають змогу вирішити питання щодо експертного дослідження та вирізняти ці об'єкти серед інших нафтопродуктів є хроматографічні методи та молекулярна спектроскопія.

Дослідження методом газорідинної хроматографії проводилось за наступними умовами. Хроматограф «Agilent 6850 — капілярна колонка HP-PONA 50 м». Температурна програма 35 °С — 5 хв. Програмування до 250 °С через 5 °С/хв.

Температура випарника, детектора — 300 °С. Газ-носії — гелій, витрата 1 мл/хв, split 1:100. Хроматограму рідини за даних умов зображено на рис. 1.

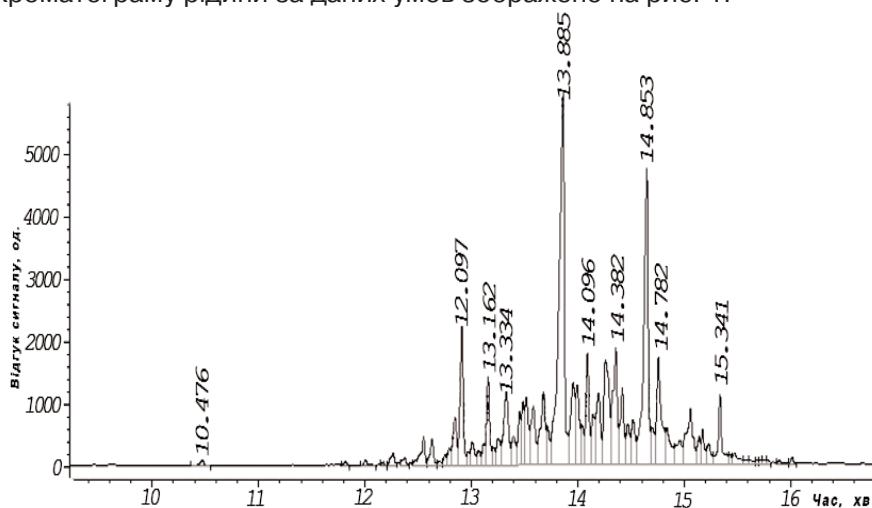

Рис. 1. Хроматограма рідини під час дослідження на хроматографічному комплексі «Agilent 6850 — капілярна колонка HP-PONA 50 м»

Для порівняння проведено дослідження рідини на хроматографічному комплексі «Хром-5 — капілярна колонка LZD-PONA 100м». Температурна програма 50 °С — 5 хв. Програмування до 250 °С через 5 °С/хв. Температура випарника, детектора — 300 °С. Газ-носії — нітроген, витрата 1 мл/хв, split 1:100. Хроматограма рідини за зазначених умов (рис.2).

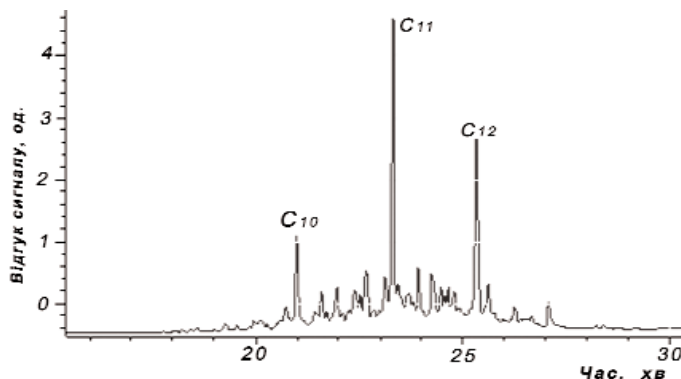

Рис. 2. Хроматограма рідини під час дослідження на хроматографічному комплексі «Хром-5 — капілярна колонка LZD-PONA 100 м»

У ході дослідження методом газорідинної хроматографії встановлено, що рідина складається з вуглеводнів алканового ряду переважно нормальної будови в інтервалі C_9 (18,25 хв), C_{10} (21,02 хв), C_{11} (23,22 хв), C_{12} (25,28 хв) — C_{13} (27,11хв), C_{14} (28,54 хв) з максимумом C_{11} .

За даними газорідинної хроматографії (умови дослідження аналогічні дослідженню гасу та дизельного палива) рідина, що вивчається, значно відрізняється від гасу та дизельного палива за складом й подібна розчиннику — уайт-спіриту.

Під час дослідження методом тонкошарової хроматографії на пластини «Сорбфіл» у системі розчинників октан — бензол (5:1) встановлено, що в даному об'єкті в разі оброблення пластини парами йоду та реактивом Маркі відсутні зони ароматичних сполук.

У разі застосування методу молекулярної спектроскопії в ІЧ-області спектра (ІЧ-спектрометр AVATAR-360, нерозбірна кювета, товщина поглинального шару 0,1мм, діапазон реєстрації спектра — $4000\text{—}650\text{ см}^{-1}$, роздільна здатність — 4 см^{-1} , кількість сканів — 32) встановлено наявність смуг поглинання вуглеводнів та відсутність в спектрі смуг поглинання, характерних для ароматичних сполук (1605 см^{-1}), що дає змогу відрізнити даний об'єкт від недеароматизованих нафтопродуктів. Інфрачервоні спектри досліджуваної рідини (зразок 2), гасу та дизельного палива наведено на рис. 3.

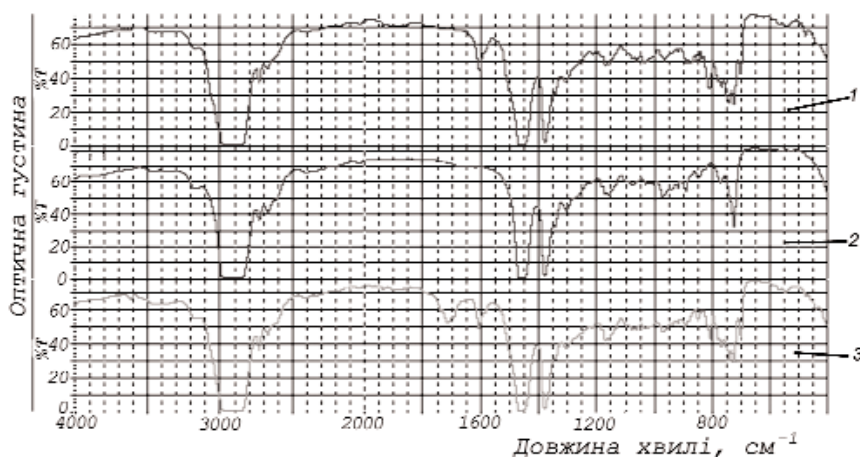

Рис. 3. ІЧ-спектри:

1 — дизельного палива; 2 — досліджуваної рідини; 3 — гасу

Під час дослідження продуктів випаровування та горіння рідини методом газорідинної хроматографії за наведених вище умов встановлено наступне:

1. При випаровуванні 50 % рідини, склад її майже не змінюється, зменшується відносна висота піка алкана C_{10} . Хроматограма рідини (випаровування 50 %) має вигляд (рис.4).

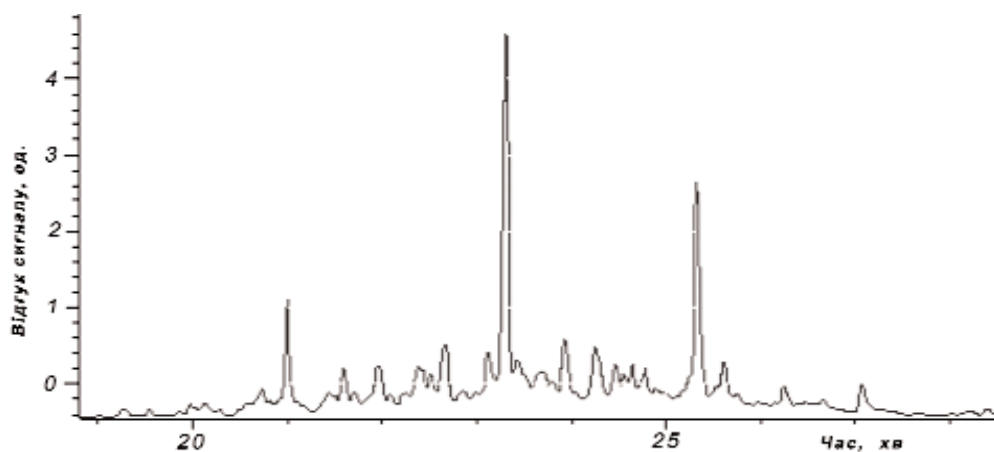

Рис. 4. Хроматограма рідини при 50 %-ному випаровуванні (хроматографічний комплекс «Хром-5 — капілярна колонка LZD-PONA 100 м»)

2. При випаровуванні 90 % рідини зменшується відносна висота піка алканів C_{10} , C_{11} , максимум переміщується на C_{12} . Хроматограму рідини (випаровування 90%) наведено на рис.5.

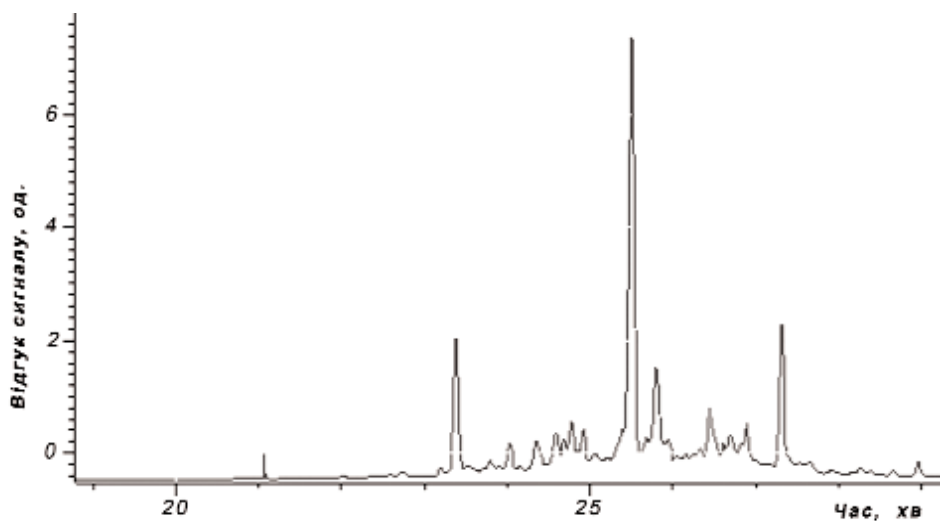

Рис. 5. Хроматограма рідини при 90 %-ному випаровуванні (хроматографічний комплекс «Хром-5 — капілярна колонка LZD-PONA 100 м»)

Для дослідження продуктів горіння здійснювали експеримент щодо повного вигорання рідини на деревному вугіллі (до самозгасання полум'я) з наступною екстракцією метиленхлоридом. Екстракт фільтрували, надлишок розчинника випаровували за кімнатної температури. Під час дослідження концентрованого екстракту методом газорідинної хроматографії отримали хроматограму (рис. 6), на якій чітко визначаються алкани C_{10} — C_{14} , практично відсутні алкани понад C_{15} , ароматичні вуглеводні C_8 , C_9 , що дає змогу відрізнити цей об'єкт від продуктів горіння бензинів, дизельного палива та гасу.

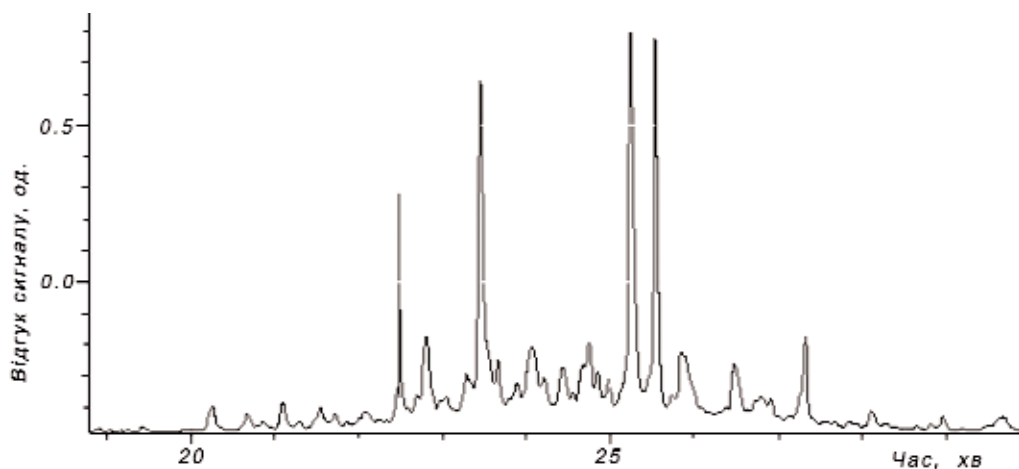

Рис. 6. Хроматограма екстракту рідини після горіння на деревному вугіллі (хроматографічний комплекс «Хром-5 — капілярна колонка LZD-PONA 100 м»)

Зміну складу рідини при різних ступенях випаровування відображено на рис. 7.

Таким чином у наданій статті наведено методи дослідження нафтопродукту — рідини для розпалювання деревного вугілля (дослідження методами газорідинної хроматографії, тонкошарової хроматографії, молекулярної спектроскопії) та ознаки, які дають змогу провести діагностичне дослідження з метою встановлення виду нафтопродукту (а саме: при надходженні в незміненому вигляді, при різних ступенях зміни нафтопродукту, при випаровуванні, дослідженні продуктів горіння з метою встановлення класу нафтопродукту), що було використано для підпалу.

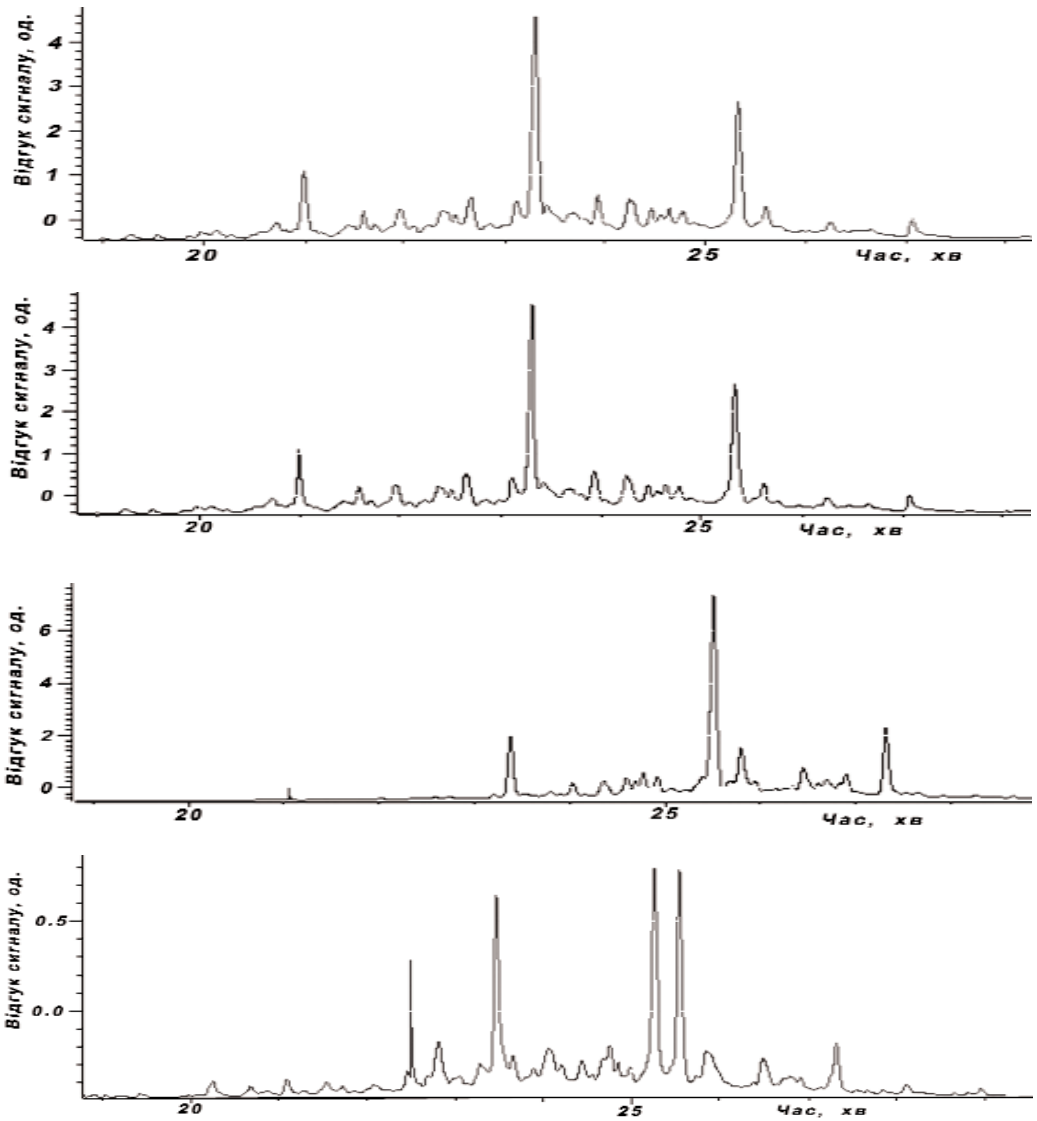

Рис. 7. Зміна складу досліджуваної рідини при різних ступенях випаровування (зверху — вниз): незмінена рідина — 50 — 90 %-ний екстракт після горіння

УДК 343.346.5: 57.086.3

Г.В. Линючев, заместитель начальника
лаборатории Государственного научно-исследовательского
экспертно-криминалистического центра МВД Украины

Л.Э. Данильченко, старший эксперт
Научно-исследовательского экспертно-криминалистического
центра при УМВД Украины в Сумской области

П.А. Павленко, научный сотрудник Института
прикладной физики НАН Украины (г.Сумы)

ПРИМЕНЕНИЕ РАСТРОВОЙ ЭЛЕКТРОННОЙ МИКРОСКОПИИ С РЕНТГЕНОВСКИМ МИКРОАНАЛИЗАТОРОМ ПРИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ АВТОМОБИЛЬНЫХ ЛАКОКРАСОЧНЫХ МАТЕРИАЛОВ И ПОКРЫТИЙ

Рассмотрены возможности применения растрового электронного микроскопа с рентгеновским микроанализатором РЭММА-102 для исследования морфологии микрочастиц автомобильного лакокрасочного покрытия и состояния их свободных поверхностей, а также определения интегрального элементного состава их внешнего и нижнего слоев.

Ключевые слова: микрочастицы, лакокрасочное покрытие, электронная микроскопия, рентгеновский микроанализатор, интегральный элементный состав.

Автомобильное лакокрасочное покрытие (ЛКП) — часто встречающийся объект криминалистического исследования. Как показывает экспертная практика, преимущественно можно выделить три случая, когда возникает необходимость в таком исследовании. Первый — сравниваются частицы ЛКП, обнаруженные и изъятые при осмотре места ДТП (например, с тела или предметов одежды потерпевшего) и частицы ЛКП подозреваемого автомобиля, второй — наслоения, образовавшиеся в результате ДТП с участием двух или более автотранспортных средств, и третий, когда сравниваются частицы ЛКП различных участков кузова одного и того же автомобиля для обнаружения замененных частей (например, панели с номерным обозначением кузова). В первых двух случаях, как правило, работать приходится с микрочастицами ЛКП и микроколичеством лакокрасочного материала (ЛКМ).

Обычная процедура сравнительного исследования ЛКП осуществляется по методике, включающей в себя ряд стадий, а именно:

- морфологическое (в поле зрения микроскопа) исследование количества, чередования, толщины слоев;

- микрохимическое тестирование отдельных слоев капельными химическими реакциями;

— изучение ЛКМ покрытия с помощью инструментальных (приборных) методов: органической части (пленкообразующего материала, органических пигментов) — ИК-спектроскопии, и минеральной части (неорганических пигментов, наполнителей) — эмиссионного спектрального анализа [1, 2].

При формулировании выводов экспертизы к рассмотрению принимается вся совокупность выявленных совпадающих либо различных признаков. Но в тех случаях, когда речь идет о микрочастицах ЛКП (микроколичествах ЛКМ), полностью выполнить все стадии сравнительного исследования невозможно. Малые размеры объекта исследования требуют применения метода, который дал бы наиболее ценную идентификационную информацию. В данной статье, в качестве такого метода, предложена растровая электронная микроскопия с рентгеновским микроанализом [3]. Применение электронной микроскопии внешней и нижней поверхностей частиц с последующим качественным и количественным элементным анализом материала выбранной точки (возможно, какого-либо включения) позволяет ориентировать эксперта на получение частных идентификационных признаков. Кроме того, данные элементного микроанализа ЛКМ какого-либо слоя покрытия несут информацию об его интегральном элементном составе в целом (как о сумме элементных составов связующего, пигментов, наполнителей). Для этой цели исследуется количественный элементный состав в нескольких точках поверхности и оценивается его среднее значение. Полученные сведения позволяют сравнивать интегральные элементные составы двух лакокрасочных материалов. Как известно, общая вариабельность неорганической части пигментов и наполнителей (количественных характеристик элементного состава минеральной составляющей) в несколько раз превышает вариабельность состава пленкообразующих материалов [2], следовательно, интегральный элементный состав имеет большую идентификационную значимость, чем, например, определение вида связующего.

Приведем конкретный пример такого исследования. При осмотре тела потерпевшего в результате ДТП экспертом бюро судебно-медицинской экспертизы во вдавленном переломе свода черепа была обнаружена плоская частица неправильной формы размерами 2 x 1 мм, похожая на частицу лакокрасочного покрытия автомобиля. Данная частица поступила для сравнительного исследования с частицей лакокрасочного покрытия подозреваемого автомобиля. Морфологическим исследованием в поле зрения оптического микроскопа установлено, что частица является частью 6-слойного автомобильного покрытия (нижние три слоя стандартное заводское покрытие) и по выявленным микроморфологическим признакам и механическим характеристикам совпадает с лакокрасочным покрытием подозреваемого автомобиля.

Дальнейшее изучение проводилось на базе Института прикладной физики НАН Украины на сканирующем электронном микроскопе РЭММА-102, оснащенный многоканальными рентгеновскими спектрометрами с волновой дисперсией и с дисперсией по энергиям, производства ОАО «СЕЛМИ» (г. Сумы). Данный прибор позволяет исследовать состояние поверхности образца, а также элементный состав с локальностью 1 — 5 мкм по линиям характеристического рентгеновского излучения. Регистрация рентгеновского спектра осуществляется с помощью энерго-дисперсионного анализа с применением полупроводникового Si(Li)-детектора.

Исследованию подвергались внешние и нижние (шестые) слои сравниваемых

объектов. Образцы перед исследованием механически очищали от загрязнения, промывали в дистиллированной воде и высушивали на воздухе. Частицы наклеивали токопроводящим клеем на графитовую лодочку. Для предотвращения накопления поверхностного заряда при электронно-зондовом исследовании, образцы покрывали тонким слоем углерода в установке ВУП-5М. Измерения элементного состава поверхности выполнялись в поточечном режиме спектрометром с дисперсией по энергиям (рентгеновский анализатор «ЭДАР»).

Полупроводниковый Si(Li)-детектор имел энергетическое разрешение 200 эВ. Ускоряющее напряжение для электронного зонда устанавливалось 20 кВ при токе зонда 3 нА. Время набора спектра в каждой точке — 200 с. Зона возбуждения характеристического рентгеновского излучения, формирующего аналитический сигнал, имела размеры порядка 3 мкм. Обработка спектрометрической информации, выполнение необходимых калибровок, расшифровка характеристических рентгеновских спектров, качественный и количественный электронно-зондовый анализ проводились с помощью программного обеспечения системы микроанализа.

В основе количественного рентгеновского микроанализа лежит положение о том, что отношение интенсивности генерируемого рентгеновского излучения от химического элемента в образце к интенсивности излучения, генерируемого в эталоне из этого чистого элемента K_x , эквивалентно концентрации элемента в образце C_x [3]. Процедура расчета состава образца основана на классической схеме ZAF-коррекции матричных эффектов методом внешнего эталона. Массовая доля исследуемого элемента C_x в общем случае может быть определена выражением:

$$C_x = K_x \cdot K_a \cdot K_z \cdot K_f \cdot K_c.$$

Из него следует, что после получения отношения, необходимо провести его коррекцию на несколько эффектов, включающих: 1 — различие в рассеянии и торможении электронов в образце и эталоне, т.е. так называемый эффект атомного номера, выраженный фактором K_z ; 2 — поглощение генерируемого рентгеновского излучения в образце K_a ; 3 — эффект флуоресценции от характеристического рентгеновского излучения K_f ; 4 — эффект флуоресценции от непрерывного рентгеновского излучения K_c . При этом расчет производится итерацией состава и поправочных ZAF-коэффициентов.

В итоге исследования методом растровой электронной микроскопии с рентгеновским микроанализом установлено, что характер поверхности внешних и нижних слоев сравниваемых объектов, в том числе и элементный состав, соответственно одинаков.

По результатам проведенных исследований (для сравниваемых объектов выявлено совпадение морфологических признаков, характера поверхности, а также качественного и количественного элементного состава внешних и нижних слоев) дано заключение о том, что частица, обнаруженная на теле потерпевшего, принадлежит лакокрасочному покрытию подозреваемого автомобиля.

Список использованной литературы

1. *Forensic Paint Analysis and Comparison Guidelines* by SWGMAT Paint Subgroup (FBI USA) // Forensic Science Communications. — 1999. — Vol. 1, N 2.
2. *13th INTERPOL Forensic Science Symposium* (Lyon, France, 16-19 Oct. 2001) // Book of abstracts. — 2001.
3. Гоулдстейн Дж., Яковица Х. Практическая растровая электронная микроскопия / Пер. с англ. под ред. В.И. Петрова. — М.: Мир, 1978. — 656 с.

УДК 577.112.37:631.422/.423

В.Б. Ременцов, начальник отдела Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Сумской области

Т.И. Ременцова, старший эксперт Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Сумской области

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СВОБОДНЫХ АМИНОКИСЛОТ В СУДЕБНО-ПОЧВОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

Рассматриваются вопросы возможности использования качественного и количественного анализа свободных аминокислот почвы для решения задач комплексной судебно-почвоведческой экспертизы, проблемы модификации традиционной почвенно-биохимической методики свободных аминокислот.

Ключевые слова: судебно-почвоведческая экспертиза, свободные аминокислоты почвы, компоненты почвы, биологические составляющие, модифицированная методика.

В настоящее время судебно-почвоведческая экспертиза сформировалась как самостоятельная разновидность экспертного исследования со своими предметом, системой методов, методологическими принципами и теоретической основой.

Методика экспертизы основана на результате специфической криминалистической интерпретации данных исследования почвенных веществ методами естественных и технических наук. Теория судебного почвоведения представляет собой органическое единство теоретических концепций, принципов и положений, относящихся к естественно-техническим наукам, при ведущем положении и методологическом значении теории криминалистической идентификации.

Судебно-почвоведческая экспертиза решает задачи идентификации (установление родовой, групповой принадлежности почвенных веществ, отождествление локального участка местности), установления факта контактного взаимодействия объектов по имеющимся на их поверхности почвенным наслоениям, а также механизма и давности образования почвенных наслоений (в отдельных случаях).

Судебно-почвоведческая экспертиза — это комплексное многоступенчатое исследование, построенное на изучении участка местности как самостоятельного природного тела, с учетом всех признаков самого объекта и так называемых случайных признаков, которые могут характеризовать объект в связи с событием преступления.

Признаки объекта устанавливаются на основании изучения свойств его составных частей (минеральной, органической, биологической, посторонних п р и м е с е й) с помощью традиционных и инструментальных аналитических методов:

эмиссионно-спектрального, люминисцентно-спектрального, хроматографического, электронно-парамагнитного резонанса, диатомового и спорово-пыльцевого, элементоорганического, дифференциально-термического анализов, методов пиролитической газовой хроматографии, ИК-спектрометрии и др.

Современные методики судебно-почвоведческой экспертизы позволяют исследовать 200—250 мг почвы, а в случае сжатой схемы исследования и навески массой 50 мг.

В последнее время судебными почвоведцами проведены научные разработки, касающиеся как теоретических, так и практических вопросов судебного почвоведения, в частности модифицирована методика определения содержания в почвах пестицидов, тяжелых металлов и белков, изучен механизм образования почвенных наслоений. Начаты исследования в области биологической диагностики участков местности (изучение простейших, почвенных грибов, коллембол и т.д.), продолжаются разработки по изучению посторонних примесей в почвах и оценке полученных результатов.

В настоящее время в число направлений усовершенствования судебно-почвоведческой экспертизы включаются разработка и модификация методов исследования различных компонентов почвы, в частности биологических составляющих. Поэтому особый интерес представляет исследование неспецифических органических веществ почвы, к которым относятся углеводы, нуклеиновые кислоты, аминокислоты, белки, липиды и другие вещества.

Аминокислоты находятся в почве в свободном и связанном состоянии. Содержание аминокислот, в разных почвах составляющее 0,03—0,4 % массы сухой почвы, и их качественный состав значительно изменяются в зависимости от почвенно-климатических условий, времени года, способа возделывания почвы [1]. С увеличением глубины почвы количественное содержание аминокислот снижается и изменяется их качественный состав. Отмечены изменения количественного содержания аминокислот при высушивании почвы [2].

Наличие перечисленных особенностей свободных аминокислот почвы представляет существенный интерес для криминалистического исследования почвы.

Наиболее актуальной и вместе с тем сравнительно редко решаемой задачей судебно-почвоведческой экспертизы остается установление принадлежности почвенных наслоений с объектов-носителей конкретным участкам местности. Одна из причин этого — сложность выделения локального участка местности из окружающих почвенных территорий. Причина заключается, с одной стороны, в недостаточной разработке методов анализа микроколичеств почвы, с другой, в том, что не исследуются некоторые компоненты почвы, в том числе различные неспецифические органические вещества почвы, включающие в себя и аминокислоты как связанные, так и свободные [3].

В связи с этим направление исследований по данной проблеме определяется следующим образом:

- модификация традиционных почвоведческих методик качественного и количественного анализа аминокислот в целях уменьшения навески почвы для анализа;

- установление возможности дифференциации почв по данным качественного и количественного анализа содержания аминокислот.

Белки и аминокислоты являются неперенными компонентами всех живых

организмов. Анализ литературных данных показывает, что источниками поступления аминокислот в почву, включая разные уровни их полимеризации, являются растения, животные и микроорганизмы. В частности, важным источником свободных аминокислот в почве являются корневые выделения вегетирующих растений.

В настоящее время в почве идентифицированы все обычно входящие в состав белков аминокислоты. Общее содержание их в почвах колеблется от 0,06 до 10 мг/г почвы. Большая часть аминокислот в почве находится в связанном состоянии, в составе белков и полипептидов.

Результаты многочисленных исследований связанных аминокислот широкого спектра почв свидетельствуют о том, что их набор и относительное количество мало изменяются в разных почвах. Суммарное количество связанных аминокислот в верхних горизонтах почв изменяется в зависимости от типа растительности и глубины залегания почвенного горизонта. Так, в верхних горизонтах дерново-подзолистых почв под смешанным лесом всегда оказывается больше аминокислот, чем под хвойным лесом или мхом.

Помимо связанных аминокислот, входящих в белковые комплексы, в почвах в небольших количествах присутствуют свободные аминокислоты, содержание которых варьирует от 0,005 до 76 мг/кг почвы. Имеются данные о том, что качественный состав свободных аминокислот и их количество значительно изменяются в зависимости от типа почвы, гидротермического режима, времени года, характера агротехнических приемов возделывания почвы и других факторов. С увеличением глубины почвы содержание и разнообразие свободных аминокислот резко снижается.

Отмеченные особенности свободных аминокислот представляют интерес для исследования возможности их использования в криминалистических исследованиях, так как их качественный и количественный состав обусловлен воздействием на почву факторов малой масштабности: микрорельефом территории, физико-химическими условиями, наличием и характером растительности, антропогенными воздействиями и т.д. Высокая вариабильность качественного и количественного состава свободных аминокислот теоретически делают их пригодными для дифференциации почв.

Вместе с тем исследование свободных аминокислот и тем более их использование в специфических криминалистических целях связано с определенными трудностями, обусловленными низкой концентрацией в почве, высокой степенью связанности с почвенными агрегатами, быстрой утилизацией микроорганизмами при благоприятных условиях, изменением их качественного и количественного состава при изменении условий существования почвы.

Для качественного и количественного определения аминокислот применяют разнообразные методы, из которых наиболее надежными являются хроматографические (хроматография на бумаге и в тонком слое), электрофорез на бумаге и в геле, а также метод хромато-масс-спектрометрии.

Самым надежным и воспроизводимым хроматографическим методом является разделение аминокислот на колонках с полистироловыми ионообменными смолами [4]. Однако данный метод требует относительно больших затрат времени и материалов, сложного оборудования и длительной подготовки.

Простым, быстрым, надежным и доступным является метод разделения аминокислот при помощи тонкослойной хроматографии [5]. Основные ее достоинства — высокая чувствительность, быстрота разделения, низкая материалоемкость. Метод не требует какого-либо специального оборудования; для разделения аминокислот

могут использоваться готовые хроматографические пластинки.

Основные трудности, возникающие при изучении свободных аминокислот, заключаются в разработке эффективных приемов извлечения аминокислот, содержащихся в почве в низкой концентрации и сильно адсорбирующихся на поверхности почвенных частиц.

Обычный метод выделения свободных аминокислот из биологического материала предполагает использование воды или 80 %-ного этанола [6]. Однако при применении этого метода исследователи получают сильно разбавленные растворы, которые должны быть сконцентрированы удалением растворителя в условиях, исключающих потери анализируемых веществ за счет побочных химических реакций.

Поисковая научно-исследовательская работа с целью установления возможности использования свободных аминокислот в комплексном криминалистическом исследовании почв была начата в 1989 г. на базе лаборатории судебно-биологических исследований Харьковского НИИ судебных экспертиз имени заслуженного проф. Н.С. Бокариуса МЮ УССР, после чего в 2000 г. продолжена на базе отдела экспертизы материалов, веществ и изделий и медико-биологической экспертизы Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Сумской области.

Нами была освоена методика выделения свободных аминокислот, применяемая в традиционных почвенно-биохимических исследованиях, которая предусматривает использование почвенных образцов массой 50 г и обработку их 20 %-ным этанолом в соотношении почва — экстрагент равным 1:2, в течение 20 ч со встряхиванием (метод Гильберта и Альтмана) [7]. Данные условия обработки предусматривают извлечение в основном кислых и нейтральных аминокислот. Концентрирование почвенных экстрактов производили их упариванием на водяной бане при температуре 40 — 45 °C [1].

Разделение аминокислот осуществляли методом восходящей тонкослойной хроматографии на пластинках "Silufol-UV-254", проявление — опрыскиванием пластинки спиртовым раствором нингидрина с последующим нагреванием при 70 °C в течение 15 мин. Идентификацию аминокислот проводили с использованием значений R_f (величина хроматографической подвижности) и аминокислот- «свидетелей».

При интерпретации результатов учитывали, что они не являются абсолютными, так как аминокислоты не извлекаются из почвы полностью; возможно также протекание гидролитических процессов в ходе экстракции, которые катализируются щелочью и некоторыми тяжелыми металлами, всегда присутствующими в почве [4].

Исследовали качественный состав свободных аминокислот ряда участков местности, различающихся по типу почвы, физико-химическим условиям, характеру растительного покрова и другим особенностям.

В результате исследований установлен качественный состав свободных аминокислот, в частности: на участке № 1 (возделываемый окультуренный фруктовый сад на оподзоленном черноземе) — валин, глутамин, лейцин, серин; на участке № 2 (пологий склон балки с древесным разностойным подростом на оподзоленном суглинке в условиях частичного заболачивания почвы) — аланин, глицин, лейцин, метионин и треонин. Аналогичные различия проявляют и другие образцы почвы, отобранные с контрастных по условиям существования участков местности.

Таким образом, исследуемые почвенные образцы различаются по качественному

составу свободных аминокислот, что подтверждает его зависимость от специфических условий существования конкретного участка местности и соответствует литературным данным. Это позволяет сделать предварительный вывод о том, что качественный состав свободных аминокислот может служить дифференцирующим признаком в сравнительном исследовании почв.

Дальнейшие исследования были направлены на установление представительности почвенного образца в отношении качественного и относительного количественного состава свободных аминокислот (определение минимальной навески почвы, сохраняющей всю полноту информации о качественном и относительном количественном составе свободных аминокислот участка местности), и идентификационного периода (времени, в течение которого сохраняется информация).

Кроме того, изучали возможность модификации традиционной методики выделения свободных аминокислот с целью уменьшения навески почвы для анализа и сокращения времени, а также трудоемкости исследования. Для этого на описанном выше участке № 1 отбирали образцы почвы, из которых в дальнейшем готовили контрольные образцы почвы массой 50 г, и экспериментальные образцы массой соответственно: 15,0; 5,0; 1,0; 0,5; 0,2; 0,1; 0,05 и 0,01 г. Из контрольных образцов аминокислоты выделяли при помощи традиционной почвенно-биохимической методики, из экспериментальных — с использованием модифицированной методики.

В описанных образцах исследовали влияние: степени измельчения почвенных образцов и механического воздействия при пробоподготовке (фракция до 1,0 мм, полученная растиранием исходной воздушно-сухой почвы — в контрольных образцах; фракция до 0,25 мм, полученная растиранием исходной воздушно-сухой почвы с последующим дополнительным механическим воздействием в виде растирания увлажненной экстрагентом почвы и обработки почвенной суспензии ультразвуком — в экспериментальных образцах); времени экстракции; смены экстрагента.

При этом устанавливали качественный состав свободных аминокислот и их относительное количество, определяемое визуально по площади и цветовой насыщенности пятен на хроматограммах.

Анализ аминокислот проводили методом тонкослойной хроматографии на пластинках «Silufol-UV-254», проявление — опрыскиванием пластинки спиртовым раствором нингидрина с последующим нагреванием при 70 °С в течение 15 мин.

Разделение смесей аминокислот осуществляли при помощи многократной восходящей одномерной и двумерной хроматографии.

Идентификацию аминокислот проводили с использованием значений R_f в системах растворителей *n*-бутанол — уксусная кислота — вода (80:20:20); фенол — вода (75:25) и аминокислот-«свидетелей».

В результате проведенных исследований установлено следующее:

- устранение промежуточных операций смены экстрагента и уменьшение времени экстракции до 8 ч, а также увеличение степени измельчения почвы и дополнительная механическая обработка не оказывают существенного влияния на качественный и относительный количественный состав свободных аминокислот;

- полная представительность качественного и относительного количественного состава свободных аминокислот сохраняется в почвенных образцах массой 5,0 г и выше в течение достаточно длительного времени (до трех месяцев);

- в почвенных образцах массой от 0,01 до 1,0 г наблюдается частичная

представительность качественного и относительного количественного состава свободных аминокислот (вероятно, тех, которые присутствуют в максимальных количествах), которая сравнительно быстро (в течение 10—15 дней) нарушается, предположительно, за счет избирательной утилизации микроколичеств аминокислот почвенными микроорганизмами [4].

С учетом выявленных закономерностей сделан вывод о том, что при проведении дальнейших исследований целесообразно выделять свободные аминокислоты из почвенных образцов массой 5,0 г при помощи модифицированной методики, которая предусматривает однократную обработку почвы (фракция до 1,0 мм без дополнительной механической обработки), в течение 8 ч, малыми количествами экстрагента, со встряхиванием.

Модифицированная методика позволяет сократить время анализа до 24—36 ч по сравнению с 72 ч при традиционном почвенно-биохимическом выделении свободных аминокислот.

Используя модифицированную методику выделения свободных аминокислот в судебно-почвоведческом исследовании с целью дифференциации и идентификации локальных участков местности, необходимо обеспечивать строгое единообразие условий проведения анализа больших количеств почвенных образцов для последующей математической обработки его результатов при установлении количественного состава.

Целесообразно продолжить исследования по установлению возможности анализа свободных аминокислот в малых навесках почвы (менее 5,0 г) и определению представительности образцов и идентификационного периода при использовании таких навесок. Следующим, более высоким уровнем этих исследований, должен быть количественный анализ свободных аминокислот, который даст возможность повысить достоверность выводов с использованием математической обработки результатов вероятностно-статистическими методами.

Решение указанных выше вопросов позволит проводить более обширные исследования, направленные на установление качественного и количественного состава свободных аминокислот для дифференциации и идентификации почв, оценку данного признака с точки зрения закономерностей его изменения во времени (идентификационный период) и пространстве (идентификационная значимость), и его специфическое криминалистическое использование в интересах установления истины по конкретным уголовным делам.

Список использованной литературы

1. Купревич В. Ф., Щербакова Т. А. Почвенная энзимология. — Минск, 1966.
2. Умаров М. М., Асеева И. В. Свободные аминокислоты некоторых почв СССР // Почвоведение. — 1971. — № 10.
3. Прошина Н. В. Перспективы исследования неспецифических органических веществ почв в экспертной практике // Актуальные вопросы теории и практики судебно-почвоведческой экспертизы: Сб. — М., 1987.
4. Паников Н. С., Садовникова Л. А., Фридланд Е. В. Неспецифические соединения почвенного гумуса. — М., 1984.
5. Майстер А. Биохимия аминокислот. — М., 1961.
6. Сэги Й. Методы почвенной микробиологии. — М., 1983.
7. Gilbert R., Altman J. Ethanol extraction of free amino acids from soil // Planta. Soil. — 1966. — Vol. 24, N 2

УДК 336.717.132.4:343.72

А.І. Анапольська, слідчий Луганського
міського управління УМВС України в Луганській області

КЛАСИФІКАЦІЯ ТИПОВИХ СЛІДІВ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬ З ВИКОРИСТАННЯМ ПЛАСТИКОВИХ ПЛАТІЖНИХ ЗАСОБІВ

Розглянуто питання, які стосуються класифікації та характеристики матеріальних слідів злочинів, вчинених за допомогою банківських платіжних карток. Подано розгорнутий аналіз традиційних і нетрадиційних слідів злочинів цієї категорії, що є особливо актуальним в умовах сучасного розвитку науки та техніки.

Ключові слова: платіжні картки, класифікація слідів, відображення, слідотворення, технічне підроблення, ідентифікація, електронне середовище.

Банківська система життєдіяльності держави, яка пов'язана з накопиченням, розподілом і використанням державних та приватних коштів, є однією з найбільш привабливих для окремих злочинців й організованих злочинних груп (ОЗГ). У цій системі на сьогодні здійснюється велика кількість різноманітних фінансових афер — найчастіше при різних банківських операціях.

Щорічне зростання кількості банківських злочинів збільшує розміри заподіяної ними шкоди. Дані за 2003—2004 рр. свідчать, що понад 75 % усіх збитків, заподіяних економічною злочинністю, припадає тільки на сферу діяльності комерційних банків [1]. Особливо великих розмірів сягають суми, які знімаються з банківських рахунків як вкладників, так і ресурсів самих банків з використанням комп'ютерних систем [2]. До таких треба зарахувати і злочини, які вчинюються з використанням банківських платіжних карток (БПК), що охоплюються складом злочину, передбаченого ст. 200 КК України.

Стрімкий розвиток сфери надання банківських послуг за допомогою платіжних карток (ПК) спонукав до появи нових та модифікації наявних способів викрадення з їх використанням. Вчиняючи тим чи тим способом злочинне діяння, злочинець, так чи так, взаємодіє з навколишнім середовищем, результатом чого є сліди злочину, або «ознаки, що мають значення для розслідування» [3], які виступають результатом злочинного діяння [4].

Сліди злочину містять досить ємну інформацію про окремі обставини події, про дії злочинця й особливості конкретних об'єктів, що брали участь в утворенні слідів. Розпізнані, встановлені сліди дають змогу створити вірне уявлення про механізм, характер і окремі деталі події, про кількість та деякі фізичні й психофізіологічні особливості дій злочинців, а також вирішити питання про те, де, коли, як, ким (або чим), навіщо вони залишені [5].

Питання щодо класифікації та висвітлення сутності слідів незаконного використання пластикових платіжних засобів (ППЗ) ще не мали достатнього висвітлення в наукових виданнях, що, перш за все, пов'язано з новизною даної категорії злочинів та не досить тривалим строком визначення їх характерних ознак у

кримінальному законодавстві України. Цей факт, у свою чергу, визначає недостатність досвіду правоохоронних органів щодо питань розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним використанням БПК. Між тим, виходячи зі значної поширеності їх скоєння, висвітлення основних напрямів розслідування (зокрема, питань, що стосуються класифікації типових слідів злочинів, що розглядаються) набуває великої значимості й актуальності у сучасних умовах.

Сліди незаконного використання ППЗ через свою специфіку майже не виявляються у змінах зовнішнього середовища, тому їх класифікація буде здійснюватися на основі як традиційних, так і нетрадиційних криміналістичних класифікацій слідів [6] з урахуванням специфіки вчинення такого злочину.

Особливістю злочину, що розглядається, є те, що етапи його підготовки та вчинення включають у себе безпосередньо способи скоєння злочинів з використанням ППЗ, саме тому вони залишають відповідний комплекс слідів, характерний для кожного зі способів, який застосовують шахраї. У зв'язку з зазначеним вище, можна виділити **найбільш загальну класифікацію слідів, які є наслідком вчинення злочинів з використанням ППЗ**, що включає сліди від: операцій з підробленими картками; операцій з краденими та загубленими картками; вчинення шахрайств з поштовими або телеграфними замовленнями; злочинних посягань з використанням підроблених, а також крадених (загублених) документів; злочинних посягань з застосуванням підроблених сліпів; створення і використання фіктивних підприємств обслуговування за ПК; шахрайських дій з банкоматами під час видачі готівки; інших видів злочинних посягань з використанням ПК.

Крім цього, матеріальні сліди вчинення викрадення з використанням ПК, як засобів вчинення злочину, можна класифікувати за аналогією до наведеної В.О. Голубевим класифікації слідів комп'ютерних злочинів [7, с. 146], які він поділяє на два види: **традиційні та нетрадиційні**.

До традиційних, у свою чергу, слід віднести: сліди-відображення, сліди-предмети та сліди-речовини. Розглянемо кожний з цих видів.

Сліди-відображення виявляються у певних змінах зовнішнього вигляду самої картки у зв'язку з її підробкою, що і буде слідом можливого вчинення викрадення. Будь-яке відображення є інформацією про подію злочину, що включає розгляд певних трасосубстанцій. Це можуть бути певні відбитки, тобто матеріально фіксовані відображення ознак зовнішнього вигляду будь-якого твердого тіла (трасоутворюючого об'єкта), на іншому твердому тілі або у свідомості людини (трасосприймаючому об'єкті), яке дає змогу для індивідуальної чи групової ідентифікації трасоутворюючого об'єкта. Що стосується злочинів з використанням ППЗ, то сліди-відображення в даному випадку необхідно поділити на: сліди від повного або часткового копіювання магнітних треків (доріжок); сліди впливу на елементи захисту ПК (голограми, емблеми і т. ін.); відображення підчищення у вигляді розволокнення; пошкодження поверхневого слою ППЗ; порушення лініювання ПК [8]; ситріації (сліди проходження леза через об'єкт); сліди механічного впливу об'єктів слідоутворення.

Робота по нанесенню добутої інформації на магнітну смугу картки не є значною проблемою у технічному плані. Дані просто вводяться за принципом магнітофонного запису у відповідному форматі. Крім того, шахраї доволі успішно пристосовуються до банківських нововведень і сьогодні використовують вже новий спосіб підроблення скімінг — ретельне і повне копіювання усього вмісту магнітних треків (доріжок).

Підроблена таким чином картка має доволі звичайний вигляд і дає змогу ідентифікувати її лише порівнюючи зі справжньою та на цьому ґрунті діагностувати факт підроблення. На жаль, сьогодні можливості експертних підрозділів системи МВС України невеликі у зв'язку з відсутністю спеціалістів у цій сфері та недосконалим технічним обладнанням.

Відображення зовнішнього впливу на справжню картку несуть на собі й голограми та емблеми, зроблені за технологією дифракційної решітки. І хоча в процесі використання картки зі слідами таких підробок під час рутинної процедури ідентифікації на них, звичайно, звертають менше уваги, ніж на підпис та інші персональні реквізити, побачити ці сліди не є проблемою. Так, при уважному огляді ПК під кутом до світла можна помітити сліди клею і старого номера, літери і цифри можуть бути наклеєні нерівно.

Розглянемо механізм слідоутворення на прикладі такого прийому підроблення, як «вигладжування» пластмаси або термопереробка (такий спосіб виник завдяки здатності матеріалу, з якого виготовляють картки, ставати пружним під впливом теплоти). Перед прогладжуванням фарба з опуклих літер зішкрібається, для цього може використовуватися звичайний засіб для чищення, наприклад, пемза. Якщо стара фарба видалена не повністю, то в подальшому стають видимими контури шрифту. Далі картку вирівнюють, при цьому для нагрівання використовують праску, свічку, гарячу воду, мікрохвильову піч і т. ін. [9]. Такий спосіб підроблення, як правило, породжує утворення хвилеподібних слідів та зміну ембосованих написів від термообробки картки (різноманітні вм'ятини на шрифті, деяке зміщення літер і цифр тощо).

Ще одним видом слідів, які утворюються під час вчинення злочинів з використанням ПК є *ситріації, так звані мітки, поглиблення, зморщіння і борозенки*, що утворюються під час проходження леза через об'єкт на зразок пачки паперу. Ситріації є результатом дефектності, несправного стану або зношеності певного пристрою, який призначено для різання. Дослідження і порівняння ситуацій може призвести до ідентифікації пристрою. В операціях, пов'язаних з підробкою ППЗ, ідентифікація певного пристрою із друкарської майстерні може стати важливим доказом скоєння злочину, оскільки пов'язує певну групу підроблених банківських карт [10].

Більшість слідів-відображень виникають в результаті *механічного впливу об'єктів слідоутворення одного на інший*. Наслідком впливу часто-густо стають сліди мікроскопічних частинок (частинки нанесеної фарби, лаку і т. д.), які є важко розпізнаваними візуально, або взагалі нерозпізнаваними («сліди нашарувань» мікрочастинок або мікрооб'єктів). Певні сліди утворюються й під час кустарного нанесення лакофарбових матеріалів (ЛФМ) на ПК в разі її підроблення. Серед таких слідів можна виділити: нерегламентовану кількість нанесення ЛФМ; наявність на поверхні картки дефектів, що зумовлені кустарним способом нанесення ЛФМ; наявність на поверхні картки нерівностей, що відтворюють мікрорельєф; наявність сторонніх краплень; розмитість меж нанесення ЛФМ на поверхню підробленої картки [11]. Усі ці сліди легко розпізнаються у процесі проведення криміналістичної експертизи лакофарбових матеріалів.

Вилучені таким чином дані про виготовлення повністю підроблених або фальсифікацію дійсних карток з використанням певних матеріалів (порошок, фарба та ін.), представляють собою інший елемент класифікаційної групи слідів — **сліди-речовини**.

Зміна ембосованої (видавленої) на лицьовому боці інформації здійснюється з допомогою таких інструментів як лезо, скальпель, збільшувач з лампочкою, настільна машина з набором літер і цифр, які часто-густо видавлюють зверху старих. Наявність згаданих вище інструментів та пристроїв слід мати на увазі під час проведення обшуку в осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів з ПК, оскільки вони утворюють ще одну класифікаційну групу слідів — **сліди-предмети**. До них у цілому треба віднести: саму ПК; зліпки з неї; пристрої, пристосовані для підроблення справжніх або виготовлення повністю підроблених ПК; пристрої дистанційного зняття інформації; кабелі; пристрої фізичного знищення засобів техніки, що використовують для оплати товарів чи послуг, а також ті, з допомогою яких власник картки може отримувати грошові кошти з власного рахунку; документи на паперових та електронних носіях, а також ті, що підтверджують особу пред'явника ППЗ. Окремо виділяють з цього переліку засоби захисту інформації, які включають: спеціальні електронні картки, електронні ключі доступу до персональних комп'ютерів, пристрої упізнання користувача за геометричними ознаками руки, почерком, голосом [12].

Так, про використання підроблених посвідчень особи, паспорта під час вчинення злочинів з використанням ПК свідчать: заміна аркушів або сторінок у цих документах (з'являється порушення цілісності в місцях скріплення сторінок); невідповідність видів і способів друку в текстових фрагментах; порушення порядку нумерації сторінок; різноманітна люмінесценція паперу і барвника [13]. Переклеювання фотографії приводить до відшарування поверхневого шару паперу з її країв; наявності під фотокарткою двох різних клеїв, розбіжності у розмірах та малюнках літер тексту у відбитку друку на фотографії та папері документа; неточному розміщенню фотокартки у призначеному для неї місці; нестандартному розміру, масштабу, деталям зображення та ін. [14].

Злочинці, пред'являючи для оплати товарів і послуг ПК, видають себе за їхніх законних держателів, розписуючись від їхнього імені в рахунках. Саме тому трапляються випадки, коли при отриманні матеріальних цінностей єдиним слідом, залишеним злочинцем, є його власноручний підпис. Часто-густо він виконується зі значними скороченнями він навмисними змінами. Як правило, способи технічного підроблення підписів підрозділяють на три види: нанесення підпису обведенням одного з екземплярів справжнього підпису; нанесення на документ (карту, сліп) відбитка справжнього підпису; змальовування або наслідування підпису іншої особи з попередньою підготовкою [15].

Найрозповсюдженішим способом технічного підроблення є копіювання підпису через копіювальний папір: він обводиться по контуру ручкою або олівцем. Якщо документ виконаний через копіювальний папір, то підпис, як правило, залишається не обведеним, а сторонні штрихи видаляють підчищенням. Виникають ознаки, що вказують на підроблення: розходження в інтенсивності забарвлення контуру штрихів порівняно з інтенсивністю забарвлення іншого тексту; наявність частинок від копіювального паперу під штрихами і навколо них; перекошене розміщення підпису щодо рядка, призначеного для нього, й т. ін. Виконання підроблених підписів на сліпах при оплаті за товари і послуги, звичайно, проблематично, оскільки може викликати масу питань і підозр. Тому даний спосіб характерний, скоріше, для підписання пластикової карти, безпосередньо після її підробки [16].

У результаті тривалого тренування злочинцям інколи вдається виконати підпис вільними координованими рухами, тому встановити факт підроблення буває досить

складно. Тим часом, необхідно враховувати, що стерти зразок підпису на пластиковій картці неможливо, оскільки при спробі це зробити у полі для підпису проступає слово "VOID" («недійсна»). У цих випадках шахраї, як правило, зафарбовують поле для підпису білою фарбою, або взагалі змінюють на нове з використанням смужки паперу. Так, по одній кримінальній справі, що розслідувалась у Києві, в результаті попереднього дослідження поля для підпису, слідчим було встановлено, що злочинці зафарбували його канцелярською фарбою типу «Штрих», а потім заново нанесли підпис.

Між тим необхідно зазначити, що для незаконного отримання грошових коштів з використанням ПК не завжди потрібні певні навички відображення підпису законного власника ППЗ. Злочинці здебільшого використовують послуги банкоматів, що не потребують ніякої індивідуальної ідентифікації особи, а лише знання ідентифікаційного коду, який шахраї можуть отримати різноманітними способами і навіть скористатися халатністю власника, котрий записав PIN-код на самій картці. У таких випадках величезного значення для розслідування набувають документи електронного журналу (сукупність документів в електронній формі, складених з використанням банківських карт), який є підставою для проведення операцій по рахунках, відкритим у кредитних організаціях. Так, квитанції деяких банкоматів можуть вказувати не тільки на залишок коштів на рахунку, а й на операції, що було зроблено за той чи той період [17]. У зв'язку з цим, якщо викрадення вчиняється безпосередньо через використання банківського апарата для отримання готівки, то слід вчинення шахрайства матиме вигляд відеозапису, який здійснюють на відеоплівку деякі моделі банківського апарата [18].

Недосконала система ідентифікації фізичних осіб дає змогу членам організованих злочинних угруповань доволі успішно здійснювати свої кримінальні наміри. Відповідно в цих умовах зростає роль автоматизованих засобів ідентифікації, які, як свідчать фахівці ФБР США, неухильно витіснятимуть методи, основані на використанні паперових носіїв і ручних засобів оброблення [19]. За цих умов члени організованих злочинних угруповань, які володіють значними фінансовими ресурсами та з легкістю можуть змінити зовнішність пластичною операцією, зіткнуться зі значними труднощами, оскільки поки що не розроблено способів корекції папілярних зорів пальців рук [20].

Крім зразків почерку і придатних для ідентифікації слідів пальців рук, **іншими предметами, які мають значення для розслідування**, є: формуляри на отримання кредитної картки, де вказані неправдиві дані; платіжні чеки; списки зроблених покупок; фальшиві документи, що засвідчують особу; картки, на яких відзначені банки і магазини; бірки, ярлики від покупок; сліди тренування з підроблення підписів.

Розглянувши класифікацію традиційних слідів, що утворюються в результаті скоєння злочинів з використанням ПК, вважаємо за необхідне, звернутися і до **нетрадиційних, тобто слідів, які утворюються в електронному середовищі (інформаційні сліди)**, і є наслідком впливу на комп'ютерну інформацію шляхом доступу до неї або будь-якими змінами, пов'язаними з фактом злочину [7, с. 147]. Якщо розглядати запропоновану В.В. Криловим класифікацію слідів за ознакою засобів електронної інформації, то необхідним стає виділення чотирьох груп, кожна з яких може мати як традиційний вигляд, так і електронний:

1. Сліди на машинних носіях: включають будь-які несанкціоновані зміни в оперативному запам'ятовуючому пристрої (ОЗП); відбитки у файловій системі, якими є копії чужих файлів; спеціальне хакерське програмне забезпечення для збирання

програм. Такі сліди В.А. Губанів і М.В. Салтевський у класифікації слідів вчинення економічних злочинів називають слідами засобів для налагодження програм проникнення [21].

2. Комп'ютерна інформація, що зберігається в електронному вигляді в базах даних, які фіксують з'єднання об'єктів, та в комутаторах, що здійснюють реєстрацію і з'єднання об'єктів системи. Впродовж поширення інформації (у нашому випадку інформації про карткові рахунки клієнтів банку) мережею, вона проходить декілька вузлових комп'ютерів (серверів), де може бути прочитана злочинцем, який може внести до нього несанкціоновані зміни, скопіювати інформацію тощо. Однак на сервері залишаються певні сліди неправомірних дій злочинця, для отримання яких спеціалісту необхідно оглянути всі комп'ютери впродовж руху пакетів інформації.

3. Відомості про проходження інформації по мережах електрозв'язку, тобто відомості, що акумулюються в спеціальних файлах реєстрації, де протоколюється технічна інформація, яка включає відомості про технічний обмін. Однак, варто звернути увагу й на те, що такі відомості можуть і не зберігатися провайдерами, все залежить від матеріально-технічного обладнання та умов оплати послуг, оскільки ці відомості створені не з метою розкриття та розслідування злочинів, а передбачають контроль за здійсненням розрахунків за послуги. У такому випадку слідчому залишається лише безпосередньо звертатися до слідів у комп'ютері злочинця.

4. Зміни в ОПЗ у конфігурації (зміна порядку взаємодії з принтером, модемом та ін.), **порушення роботи ЕОМ, мережі та її обладнання** (наприклад, уповільнене або невірне завантаження роботи системи, неадекватна реакція ЕОМ на команди користувача), **зміни у файлової системі** (перейменування каталогів та файлів, змінення розмірів і вмісту файлів тощо).

Зазначені категорії слідів мають безпосереднє відношення і до розглядуваної нами категорії злочинів, оскільки банківський апарат з видачі готівки, сам платіжний засіб (БПК) належать до категорії комп'ютерних технологій, а тому на них під час вчинення злочину за необхідності залишаються електронні сліди.

Окреслюючи зазначене вище, а також беручи до уваги те, що у процесі виготовлення та використання підроблених ППЗ не останнє місце відводиться комп'ютерній техніці, доречним буде звернути увагу на висловлення А.В. Касаткіної про те, що «у процесі сучасного розвитку обчислювальної техніки й інформаційних технологій «комп'ютерні сліди» злочинної діяльності мають широке поширення. Це повинні враховувати слідчі й оперативні працівники у своїй роботі щодо нових способів збирання доказів» [22].

Отже, нами сформована класифікація матеріальних слідів вчинення злочинів з використанням платіжних карток. Вони тісно пов'язані між собою і, будучи ознаками певного виду викрадення матеріальних коштів, обов'язково взаємодіють у комплексі. Безумовно, вони пов'язані й з **ідеальними слідами** вчинення злочину, що залишилися в пам'яті осіб, які вчинили ці дії, здійснювали їх підготовку та приховування, а також у пам'яті законного власника картки. Ідеальні сліди також мають велике значення для розслідування злочинів зазначеної категорії, а тому слідчий має використати всі встановлені законом заходи для їх повного та всебічного вилучення і закріплення.

Таким чином, ми бачимо, що сліди вчинення злочинів з використанням банківських ПК, будуть ознаками способу викрадення. Враховуючи те, що ці способи обумовлені

суб'єктивними та об'єктивними чинниками на момент вчинення злочину, сліди можуть відображати різні рівні взаємодії елементів структури викрадення. Взяті ізольовано, вони не можуть розцінюватися як результат злочинної дії, тому в методиці розслідування злочинів з використанням ПК необхідним є розкриття якомога більшої кількості цих ознак, що забезпечить більш якісну роботу з розслідування даного виду злочинів.

Список використаної літератури

1. Джужа О., Голосніченко Д., Чернявський С. Злочин у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності: кримінологічний аналіз // Право України. — 2004. — № 11. — С. 39.
2. Поливанюк В.Д. Криміналістична характеристика злочинів, скоєних у банківській системі з використанням сучасних інформаційних технологій // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. — 2002. — № 2. — С. 233.
3. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. — М., 1972. — С. 45.
4. Матусовский Г.А., Дудников А.Л. Криминалистическая систематизация признаков хищений // Расследование хищений государственного и общественного имущества (проблемы тактики и методики). — Харьков, 1987. — С. 28.
5. Рошин А.И., Биленчук П.Д., Омельченко Г.Е. Книга криминалиста: Практ. пособие. — К.: Вид.-во «Україна», 1995. — С. 14.
6. Криминалистика: Учеб. для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин и др. — М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. — С. 48; Образцов В.А. Криминалистика: Курс лекций / Ассоц. работников правоохранительных органов РФ. — М., 1996. — С. 23 — 26.
7. Голубев В.О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинністю: [Монографія]. — Запоріжжя, 2003. — 178 с.
8. Кириченко А.А., Басай В.Д. Место дактилоскопических объектов среди вещественных источников информации // Криміналіст. вісн.: Наук.-практ. зб. — К., 2002. — Вип. 3. — С. 49.
9. Ляпичев В.Е. К вопросу о механизме взаимодействия веществ бытовой химии, используемых в преступных целях, для изменения содержания документа // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. — К., 1980. — С. 89.
10. Цанава В.В. Опыт борьбы с экономическими преступлениями в США (основные документы, термины, меры борьбы и их комментарии): Учеб. пособие. — Макеевка: Графити, 1998. — С. 55.
11. Дяченко Н.М., Курочка К.Л., Ліночев Г.В. Особливості проведення експертизи лакофарбових матеріалів та покриттів // Криміналіст. вісн.: Наук.-практ. зб. — К., 2000. — Вип. 1. — С. 85.
12. Настільна книга слідчого / Редкол.: В.Я. Тацій, В.Ю. Панов та ін. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — С. 567.
13. Павленко С.Д. Криминалистическое исследование документов, отпечатанных способами оперативной полиграфии. — К., 1965. — С. 57.
14. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. — М.: «БЕК», 1997. — С. 65.
15. Шаталов А.С., Ваксян А.З. Фальсификация, подделка, подлог...: Науч.-попул. изд. — М.: Лига Разум, 1999. — С. 49.
16. Дроздова Н.В., Логвинова Г.В. Криминалистическое исследование электрографических копий рукописных текстов и подписей с целью установления их исполнителей // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1997. — № 48. — С. 129.
17. Вершинин А.П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде. — М.: ООО «Городец-издат», 2000. — С. 92.
18. Самійленко О.А. Класифікація типових слідів вчинення викрадення майна з використанням комп'ютерних технологій // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України: [Спец. вип.]: У 2 ч. — 2005. — Ч. 2. — С. 140.
19. Самищенко С.С. Значение исследований капиллярных узоров для раскрытия и расследования преступлений // По материалам XXIX криминалистических чтений на тему: «Использование методов естественных и технических наук в борьбе с преступностью»: Информ. бюл. — М.: Акад. управления МВД России, 1999. — № 9. — С. 17—18.
20. Хірсіні А.В. Можливості автоматизованих засобів ідентифікації у боротьбі з організованою злочинністю // Криміналіст. вісн.: Наук.-практ. зб. — К., 2002. — Вип. 3. — С. 113.
21. Салтевский М.В., Губанов В.А. Использование следов сети Интернет в раскрытии экономических преступлений // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ: [Спец. вип.]. — 1999. — Ч. 1. — С. 70.
22. Касаткина А.В. Тактика собирания и использования компьютерной информации при расследовании преступлений: Дис. ... канд. юрид. наук. — М., 1997. — С. 148—156.

УДК 678.742.3:62-426(476)

Г.В. Аксенчик, старший эксперт

*Государственного экспертно-криминалистического
центра МВД Республики Беларусь*

А.А. Ивашкевич, главный эксперт

*Государственного экспертно-криминалистического
центра МВД Республики Беларусь*

Н.И. Сасункевич, начальник отдела

*Государственного экспертно-криминалистического
центра МВД Республики Беларусь*

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИПРОПИЛЕНОВЫХ ВОЛОКОН

Рассмотрены основные свойства полипропиленовых волокон. Описана схема определения вида и класса полимера методами поляризационной микроскопии и ИК-спектроскопии, а также дифференциация волокон по растворимости. Предложена схема исследования окрашенных полипропиленовых волокон.

Ключевые слова: полипропиленовые волокна, поляризационная микроскопия, ИК-спектроскопия, растворение, хроматографический анализ, пигмент, растворимый краситель.

Полипропилен сегодня является одним из перспективных видов химического сырья в мировом производстве текстильных изделий. В настоящее время из всех синтетических волокон наиболее интенсивно развивается производство полиолефиновых и, в первую очередь, полипропиленовых, доля которых в общем объеме выпуска полиолефиновых волокон текстильного назначения, включая пленочные нити и спанбонд, в 1995 г. достигло уровня 4,8 млн т, а в 2000 г. выпуск полиолефиновых волокон и нитей в мире возрос до 6 млн т и превысил производство полиамидных и полиакрилонитрильных волокон вместе взятых [1, 2, 3]. В мировой практике они известны под такими названиями: полипропиленовое (СНГ), астрон (Великобритания), велон, пролен, олан (США), вестолен, трофил (Германия).

Изделия из полипропиленовых (ПП) волокон обладают хорошими теплозащитными и гигиеническими свойствами, устойчивы к воздействию грибков и плесени. По относительной прочности полипропиленовое волокно не уступает полиэфирным и полиамидным волокнам (0,35—7,45 сН/текс), а по износоустойчивости и эластичности близко к полиамидным (удлинение составляет 30—40 %); полипропиленовое волокно легче других волокон (его плотность 0,9—0,92 г/см³), оно гидрофобно, мало гигроскопично. Полипропилен, благодаря своей парафиновой структуре, обладает высокой стойкостью к действию различных химических реагентов, даже в высоких концентрациях. Обладая рядом присущих только ему специфических положительных свойств, полипропилен нашел широкое

применение при изготовлении ковровых изделий, обивочных и мебельных тканей, медицинских и гигиенических изделий, одежды, чулочно-носочных, спортивных и бельевых трикотажных изделий, в автомобильной промышленности, для покрытий футбольных полей, теннисных кортов и т. д. [4].

В последнее время при производстве криминалистической экспертизы волокнистых материалов и изделий из них эксперты все чаще сталкиваются с полипропиленовыми волокнами. Данные волокна присутствуют в изделиях как в чистом виде, так и в смесках с другими видами волокон. По сравнению с общей схемой исследования химических волокон, полипропиленовые имеют свои особенности, в связи с чем назрела необходимость проведения исследовательских работ и создания схемы (методики) их изучения.

В настоящее время на территории Республики Беларусь полипропиленовые волокна не выпускаются. Учитывая данный факт, а также отсутствие контактов с производителями этого вида волокон стран ближнего и дальнего зарубежья, исследования проводились на образцах, встречающихся при производстве экспертиз и исследований.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛИПРОПИЛЕНОВЫХ ВОЛОКОН МЕТОДОМ ПОЛЯРИЗАЦИОННОЙ МИКРОСКОПИИ

Для исследования технологических особенностей изготовления полипропиленовых волокон, их микроморфологических признаков строения, выявления дефектов, определения толщины волокон, определения наличия матирующих включений применяли метод изучения их в проходящем поляризованном свете микроскопа ПОЛАМ Л-213 (увеличение 76^х, 189^х, 302^х). Данный метод используется для выявления структурных особенностей неоднородных прозрачных объектов путем сравнительного исследования по спектрам интерференционной окраски и измерения оптических показателей волокна (разности хода и двулучепреломления (ДЛП)). Спектры интерференционной окраски и показатель двойного лучепреломления обусловлены важнейшим физическим свойством волокон — их оптической анизотропией.

У большинства полипропиленовых волокон форма поперечного сечения круглая или почти круглая (наблюдается выпуклость, обусловленная их правильной цилиндрической формой), хотя встречаются волокна треугольного сечения или трехлучевой звезды. У матированных полипропиленовых волокон при большом увеличении различимы агрегаты частиц матирующего вещества продолговатой формы. Продолговатая форма, вероятнее всего, обусловлена технологией изготовления ПП волокон — сначала идет формование, а затем вытягивание в 3—8 раз.

Определение оптически анизотропной группы волокон проводят методом поляризационной интерферометрии. Свойства оптической анизотропии химических волокон проявляются в их интерференционной окраске, появляющейся при прохождении через образец поляризованного света (качественная характеристика анизотропии), и в двойном лучепреломлении (количественный показатель анизотропии).

Для определения двойного лучепреломления необходимо установить или разность путей проходящих необыкновенного и обыкновенного луча (разность хода τ) и длину

пути d лучей, прошедших через толщу анизотропного волокна, или разность показателей преломления n_1 - n_2 .

Разность хода у ПП волокон определяют *иммерсионным методом Бекке и с помощью кварцевого клина*. В первом случае в качестве иммерсионных жидкостей используют: смесь керосина и α -бромнафталина. Чтобы исключить влияние температуры помещения, в котором проходят исследования, показатели преломления указанных иммерсионных жидкостей измеряют.

Разность хода у полипропиленовых волокон составляет 700—1400 нм, ДЛП = 0,020—0,038. Так как величины разности хода и ДЛП находятся практически рядом с полиамидными (ДЛП = 0,05—0,09; 1500—5300 нм) и полиэфирными (ДЛП = 0,12—0,26; 2000—4800 нм) волокнами, а интерференционная картина полипропиленовых волокон похожа на интерференционную картину полиамидных и полиэфирных волокон, к тому же цвет волокон накладывается на цвет полос интерференционной картины, то при определении класса и вида волокнообразующего полимера могут возникать проблемы. Поэтому для достоверного определения вида волокон необходимо использовать комплекс методов, включающий также испытание волокон на растворимость, определение температуры плавления и (или) метод ИК-спектроскопии.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ВИДА ВОЛОКОН ПО РАСТВОРИМОСТИ

Методика испытания отличается простотой, дает возможность работать с малыми фрагментами волокна (длиной 0,5—0,25 мм), получать однозначные и надежные результаты. Пользуясь таблицей растворимости химических волокон, выбирают необходимый и достаточный набор растворителей для подтверждения принадлежности волокон к конкретному классу (виду).

Испытание на растворимость полипропиленовых волокон проводят при комнатной температуре и при нагревании. На предметное стекло с лункой наносят каплю реагента с таким расчетом, чтобы границы капли были видны в поле зрения микроскопа. Иглой или пинцетом переносят фрагмент волокна в каплю и наблюдают за процессом растворения при комнатной температуре в течение 1—2 мин.

При проведении испытания на растворимость при нагревании, предметное стекло с реагентом и волокном нагревают на плитке до кипения растворителя. Затем стекло немного охлаждают и снова нагревают.

Результаты испытаний оценивают следующим образом:

1. Волокна не растворяются («н»), если отрезки сохраняют свои форму, размеры и цвет.

2. Если наблюдается полное растворение, то принимается обозначение «р».

3. Если в капле реагента отрезки волокна резко изменяют свою форму (сворачиваются в комок, укорачиваются), то — «х» (характерные изменения).

Поведение волокон в растворителях приведены в табл. 1.

Таблица 1

Поведение полипропиленовых волокон в некоторых растворителях

Реактивы	Растворимость при комнатной температуре	Растворимость при нагревании
Серная кислота	н	х (теряют форму, сжимаются)
Азотная кислота	н	н
Соляная кислота	н	н
Муравьиная кислота	н	н
Уксусная кислота	н	н
Диметилформамид (ДМФА)	н	н
Ацетон	н	н
о-Ксилол	н	р
Октан	н	р
Толуол	н	р
Дихлорэтан	н	р
Диметилсульфоксид (ДМСО)	н	х (образуют комок)
Фенол	н	х (образуют комок)

Как видно из таблицы, при нормальной температуре полипропиленовые волокна не растворяются ни в одном из предложенных методикой и выбранных экспертным путем растворителях. При нагревании волокна не растворяются в сильных минеральных и органических кислотах. В серной кислоте, ДМСО и феноле происходят характерные изменения — сворачиваются в комок.

Растворяются полипропиленовые волокна в о-ксилоле, октане, толуоле, а по литературным данным — в гептане и ароматических хлорпроизводных углеводородов при температуре выше температуры плавления. Следует отметить, что после испарения растворителя образуется полимерная пленка или отдельные полимерные конгломераты. Поэтому, при возникновении сомнений по поводу вида

волокнуобразующего полимера, на первом этапе исследования необходимо растворить волокно в серной кислоте, так как практически все полимеры в ней растворяются (кроме фторсодержащих, некоторых видов полиэфирных и полипропиленовых).

На втором этапе для исключения полиэфирных, волокна растворяют при нагревании в феноле и ДМФА. Если исследуемые волокна растворяются, они — полиэфирные, если образуют комки — полипропиленовые.

На третьем этапе для подтверждения результата, исследуемые волокна необходимо покипятить в *о*-ксилоле. Если волокна растворяются, они — полипропиленовые.

Таблица 2

Поведение некоторых видов волокон в специфических реагентах

Волокна	Серная кислота		Фенол		ДМФА		<i>о</i> -Ксилол	
	$t_{\text{комп}}$	$t_{\text{нагр}}$	$t_{\text{комп}}$	$t_{\text{нагр}}$	$t_{\text{комп}}$	$t_{\text{нагр}}$	$t_{\text{комп}}$	$t_{\text{нагр}}$
Полипропиленовые	н	х	н	х	н	н	н	р
Полиэфирные	р (н*)	р(н*)	н	р	н	р	н	н
Фторсодержащие	н	х	н	х	н	н	н	н

Примечание: р — волокна растворяются; н — не растворяются; х — претерпевают характерные изменения; н* — по литературным источникам [7] некоторые виды полиэфирных волокон не растворяются.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИК-СПЕКТРОСКОПИИ ДЛЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ВИДА ПОЛИМЕРА

Для определения и подтверждения природы волокон используют метод ИК-спектроскопии. Данный метод является одним из наиболее достоверных и информативных.

Основные способы пробоподготовки

Способ 1. Для получения образца, пригодного для исследования методом ИК-спектроскопии, из нативного образца вырезают фрагмент, который помещают в пресс-форму гидравлического пресса для прессования таблеток и распрессовывают под давлением около 10 атм в течение 5—10 мин. Полученную тонкую пленку помещают в металлическую микротаблетку и снимают спектр. Если толщина полученной пленки велика, то из нее вырезают фрагмент и повторяют прессование. Данный способ не приводит к изменению состава полимера и требует небольшого количества материала.

Способ 2. Волокна помещают в ступку, добавляют бромид калия, перетирают и прессуют таблетку, с которой снимают спектр. Способ имеет ряд существенных недостатков: в процессе перетирания полимер подвергается механической деструкции, практически невозможно полностью гомогенизировать полимер в бромиде калия. Все это резко снижает воспроизводимость результатов анализа.

Способ 3. Пригоден для исследования пленок, полученных из раствора. Для растворения полипропилена используют *о*-ксилол (толуол, четыреххлористый

углерод). Образцы волокон помещают в герметичную посуду, заливают растворителем и выдерживают при 70–80 °С до полного растворения. Затем полученный раствор по каплям наносят на таблетку или окошко из бромида калия или KRS-5 и после сушки в течение 15 мин при 80 °С снимают спектр. Недостатком способа является возможность термо- и химической деструкции.

Способ 4. Полимерные пленки готовят прессованием из расплава (надо иметь в виду, что если температура плавления близка к температуре разложения, возможны процессы термо- или термоокислительной деструкции, которые находят свое отражение в спектре). Образец волокнистого материала помещают между двумя пластинами и нагревают до расплавления. Толщина пленки регулируется силой сжатия пластин.

Кроме описанных выше способов, можно использовать методы диффузного отражения и МНПВО (многократного нарушенного полного внутреннего отражения), которые не требуют пробоподготовки и позволяют получать спектры непрозрачных образцов.

Очень хорошие образцы можно получить горячим или холодным прессованием. Если поверхности прессованной пленки полированные и параллельные, то многократное отражение луча от них может быть причиной появления интерференционных колец, которые по ошибке можно принять за полосы поглощения. Эффект подавляется, если прессуют образцы между пластинами из нержавеющей стали, покрытыми тонкой пленкой политетрафторэтилена. Этим достигается достаточная нерегулярность поверхности, подавляющая внутреннее отражение. Пленка тогда легко отделяется.

Подготовленные образцы спектрофотометрируют на ИК-спектрометре в диапазоне волновых чисел от 4000 до 400 см⁻¹ при разрешении 4 см⁻¹. Спектры изотактического полипропилена, который используется для изготовления волокон, имеют такие полосы поглощения: 806, 840, 972, 999, 1168, 1253, 1303, 1359, 1377, 1458, 2723, 2839, 2878, 2920, 2958 см⁻¹. Характерная для атактического полипропилена полоса поглощения 884 см⁻¹ отсутствует [5, 6].

В литературе встречается информация о том, что ведутся исследования некоторых свойств нитей из полипропиленовых волокон, сформированных из расплавов смеси полипропилен / сополиамид (ПП/СПА) и сопоставление их со свойствами нитей, получаемых по традиционной технологии. Поэтому очень важно проводить исследование полипропиленовых волокон комплексно (разными методами).

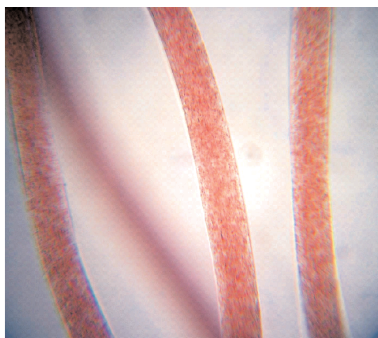
ИССЛЕДОВАНИЕ КРАСИТЕЛЕЙ ПОЛИПРОПИЛЕНОВЫХ ВОЛОКОН

Полипропиленовые волокна ввиду их высокой кристалличности и отсутствия активных групп, способных взаимодействовать с красителями, окрашивают главным образом в процессе получения (в массе). Крашение волокон проводят в массе преимущественно органическими и неорганическими пигментами, но можно красить органическими растворимыми красителями и концентратами красящих веществ. В методической литературе [7, 8], а также в зарубежных источниках [9] встречается информация о том, что полипропиленовые волокна можно красить кислотными, дисперсными и основными красителями.

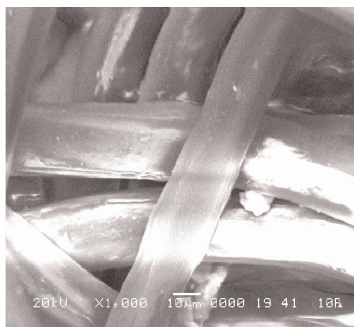
Исследование красителей полипропиленовых волокон существенно отличается от методик исследования красителей других наиболее распространенных химических волокон (полиэфирных, полиамидных, полиакрилонитрильных и т. д.) и зависит от вида используемых красителей, а также особенностей строения и свойств полимера.

На начальной стадии исследования необходимо установить вид красителя (пигмент или растворимый краситель) и способ крашения (в массе или поверхностно). В литературе, как в зарубежной, так и в отечественной, указывается, что полипропиленовые волокна в основном окрашиваются в массе. Однако, в последнее время, очень активно ведутся исследования, направленные не только на поиск красителей для поверхностного крашения полипропиленовых волокон, но и на модификацию поверхности волокон (нитрование, фосфорилирование, биохимическая обработка).

Способ крашения волокон определяют изучением их продольного вида и поперечных срезов при большом увеличении ($70\times$ — $500\times$). Если при данном увеличении наблюдается точечное распределение окрашенных частиц в массе волокна (характер распределения определяют при вращении рукоятки тонкой настройки резкости микроскопа), то волокна окрашены в массе пигментами (рис. 1, 2). Если волокно имеет равномерное окрашивание по всей длине и объему и не наблюдается окрашенных частиц, вероятнее всего волокна окрашены растворимыми красителями. Для подтверждения способа крашения растворимыми красителями (поверхностно или в массе) изучают поперечные срезы.

**Рис. 1. Общий вид
полипропиленовых волокон
в поле зрения микроскопа
Полам Л-213 (объектив $60\times$,
поляризаторы параллельны)**

**Рис. 2. Вид тех же волокон,
полученный с помощью
электронного микроскопа**

Для этого между двумя слоями парафиновой (в крайнем случае можно липкой) пленки параллельно укладывают волокна. Слои плотно прижимают и нагревают. Затем острым лезвием делают поперечные срезы, которые помещают в водно-глицериновую смесь (1:1). Все операции проводят на предметном стекле. Срезы изучают в проходящем свете микроскопа с увеличением не менее $76\times$ (ПОЛАМ Л-213). Если окраска среза волокна равномерна — окрашены в массе,

если окрашен только периметр среза, то крашение проводилось поверхностно.

Хроматографическое исследование красителей, при сравнительном анализе по маркам, проводят следующим образом. Волокна, окрашенные растворимыми красителями или концентратами (в массе или поверхностно), нагревают в о-ксилоле (в зависимости от количества исследуемого материала — в тигле или капилляре) до полного растворения. Полученные растворы красителей наносят на пластинку для тонкослойной хроматографии (ТСХ): "MERCK Silica gel 60 F₂₅₄" капилляром и сушат при температуре 50—60 °С. Необходимо отметить, что растворы красителей наносят горячими, так как в холодных растворах образуются окрашенные хлопья полимера, которые не позволяют нанести раствор на пластинку.

Из-за проблем разделения красителей и волокнообразующего полимера не представляется возможным провести колориметрический анализ. Поэтому подбор систем для хроматографии осуществляют, исходя из того, что данный вид волокон, согласно литературным данным, может окрашиваться дисперсными, кислотными и основными красителями [8]. При достаточном количестве исследуемого материала подбор систем проводят и экспериментальным путем.

В связи с отсутствием образцов, окрашенных известными классами и марками красителей, оценку результатов окислительно-восстановительных реакций выполняют только при их сравнительном анализе. Окислительно-восстановительные реакции проводят непосредственно на пятнах красителей после хроматографического анализа также, как при исследовании других химических волокон.

При исследовании волокон, окрашенных пигментами, первоначально оценивают размеры частиц, характер их распределения и характер поведения частиц пигмента в поляризованном свете при скрещенных и параллельных поляроидах. При изменении расположения волокон по отношению к плоскости поляризации, может наблюдаться разный оттенок пигмента. Далее проводят окислительно-восстановительные реакции. Для чего исследуемые волокна растворяют в о-ксилоле и горячий раствор наносят на пластинку для ТСХ. Отметим, что из-за свойств и природы пигментов данные реакции не всегда удаются. Поэтому, как дополнительный метод дифференциации данных волокон, можно рекомендовать люминесцентный анализ, однако следует учитывать возможность изменения волокон под воздействием факторов внешней среды и изменений, связанных с событием преступления.

Обычно, одним из способов дифференциации красителей является действие специфического реагента — концентрированной серной кислоты. Для дифференциации окрашенных полипропиленовых волокон данный способ имеет существенное ограничение, так как они не растворяются в серной кислоте. Это является важной отличительной особенностью исследования красителей данных волокон и не позволяет использовать такой способ на начальной стадии исследования.

В рассматриваемом случае предлагается решать проблему следующими способами:

— окрашенные волокна медленно нагревают в серной кислоте и следят за происходящими изменениями. Недостатком способа является то, что волокна сильно деформируются, а изменения цвета волокон могут быть обусловлены не только особенностями поведения пигмента, но и воздействием кислоты

непосредственно на полимер;

— раствор волокон в о-ксилоле наносят на пластинку для ТСХ и сушат при $t=80^{\circ}\text{C}$ в течение 20—30 мин. На полученное пятно наносят каплю концентрированной серной кислоты и наблюдают за изменением окраски. Для чистоты эксперимента наносят каплю серной кислоты на чистый участок пластинки;

— сравнимые волокна помещают на предметное стекло и нагревают до тех пор, пока не начнется разрушение полимера. За процессом разрушения наблюдают в поле зрения микроскопа МБС-10. Волокна плавятся, уменьшаются в размерах и теряют форму; часть пигмента всплывает на поверхность расплава и концентрируется (рис. 3, 4). Затем на остатки исследуемых волокон наносят каплю концентрированной серной кислоты и наблюдают за изменением окраски пигмента.

Поведение пигмента в последнем случае может объясняться различием составов жидкой и твердой фаз, образующихся при частичной кристаллизации раствора или расплава. При этом содержание основного компонента (полипропилена) значительно превышает концентрацию пигмента и коэффициент его распределения определяется отношением концентраций в кристаллическом продукте и расплаве

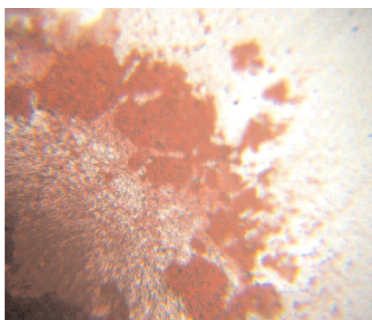
$$\alpha_{\text{эвт}} = X_{\text{крист}}/X_{\text{распл.}}$$

Рис. 3. Вид расплава полипропиленовых волокон в поле зрения микроскопа Полам Л -213 (объектив 25 $\times$, поляриды параллельны)

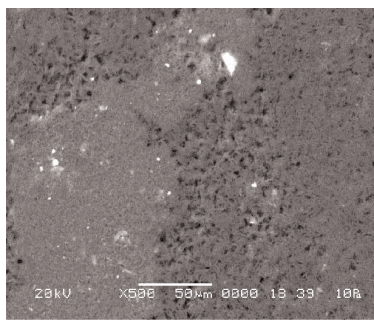

Рис. 4. Вид расплава тех же волокон, полученный с помощью электронного микроскопа (более светлая и плотная область – пигмент)

В большинстве случаев пигменты с полипропиленом образуют между собой эвтектические смеси, компоненты которых в твердом состоянии практически взаимно нерастворимы. При медленной кристаллизации вещества из расплава примеси (в рассматриваемом случае пигмент) концентрируются в нем. Это обстоятельство позволяет применить тот же принцип, что и при экстракции — расплавить вещество, затем закристаллизовать некоторую часть расплава, отобрать чистые кристаллы, добавить новую порцию вещества, опять все

расплавить, закристаллизовать часть, отобрать кристаллы и т. д. То есть проводится многократный процесс плавления-кристаллизации с одним и тем же образцом.

Поведение в серной кислоте позволяет провести дополнительную дифференциацию окрашенных полипропиленовых волокон.

Выполненные эксперименты позволили разработать схему идентификационного исследования полипропиленовых волокон. Данная работа является лишь начальным этапом исследований, которые необходимо продолжать.

Список использованной литературы

1. Паращенко В.Н., Гришко Н.И. Текстильные химические волокна. — Минск: БГЭУ, 2003. — С. 99.
2. Исаева В.В., Айзенштейн Э.М., Соболева О.Н. // Химические волокна. — М., 1997. — №5. — С. 3.
3. Капкаев А.А., Айзенштейн Э.М. // Химические волокна. — М., 1998. — №3. — С. 3.
4. Айзенштейн Э.М. // Текстиль бытовой техникой специальный. — М., 2003. — №4. — С. 6.
5. Хаслам Дж., Виллис Г.А. Идентификация и анализ полимеров. — М.: Химия, 1971. — 432 с.
6. Купцов А.Х., Жижин Г.Н. Фурье-спектры комбинационного рассеяния и инфракрасного поглощения полимеров. — М.: Физматлит, 2001. — 582 с.
7. Пучков В.А. Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них // Исследование текстильных волокон: Метод. пособие для экспертов. — М.: ВНИИСЭ, 1983. — Вып. 2. — 310 с.
8. Пучков В.А. Криминалистическое исследование волокнистых материалов и изделий из них // Исследование органических красителей окрашенных текстильных волокон: Метод. пособие для экспертов. — М.: ВНИИСЭ, 1983. — Вып. 3. — 275 с.
9. FORENSIC SCIENCE COMMUNICATIONS. Chapter 4 of Forensic Fiber Examination Guidelines. Apr. 1999. Vol.1, N 1. (<http://www.fbi.gov/hq/lab/fsc/backissu/april1999/houckapb.htm>)

ВпровадженнЯ передового досвідУ

експертної практики

УДК 004.4'24:343.982.33

Ю.О. Пілюков, *начальник Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України в Тернопільській області*

ВАРІАНТИ АВТОМАТИЗАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ РОБОТИ В ЕКСПЕРТНИХ ПІДРОЗДІЛАХ МВС УКРАЇНИ

Запропоновано один із варіантів автоматизації інформаційно-аналітичної роботи в експертних підрозділах шляхом комплексного використання автоматизованих баз даних, стандартного та прикладного програмного забезпечення.

Ключові слова: управлінська діяльність, інформаційно-аналітична робота, експертний супровід розкриття та розслідування злочинів, контроль, систематизація даних, програмно-апаратні засоби, автоматизовані бази даних.

Важливу роль у боротьбі зі злочинністю відіграє використання різноманітної інформації. Своєчасне отримання аналітичних та статистичних даних є важливим у роботі з попередження й розкриття злочинів, встановлення і розшуку злочинців. Нині в ОВС України функціонують інформаційні системи, які дають змогу підвищити продуктивність роботи працівників різних служб, у тому числі й експертної.

Керівництвом Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України відмічено, що активне впровадження в експертну діяльність автоматизованих інформаційно-пошукових систем в останні роки дало змогу суттєво підвищити їх ефективність. Їх використання щорічно сприяє розкриттю понад 150 тис. злочинів по «гарячих слідах» та близько 20 тис., вчинених у минулі роки [1].

Інформаційні системи застосовують для різноманітних сфер експертної діяльності. Такі системи одержують, зберігають, переробляють і видають інформацію для вирішення аналітичних завдань, формування висновків експерта, їх ілюстрування, забезпечення автоматизованого оброблення даних та вирішення обліково-статистичних завдань.

На етапі розвитку експертних програмно-апаратних комплексів, з'являється тенденція щодо впровадження та широкого використання вузько спрямованих спеціалізованих інформаційно-пошукових систем, таких як АДІС Сонда, Дакто 2000, ТАІС, Рикошет, Баліст, Автоексперт, та інших програм, які застосовують тільки в одному напрямку експертної діяльності. Використанню даних систем присвячено багато досліджень та наукових статей. В цей же час, науковці та практичні працівники

приділяють недостатню увагу автоматизації інформаційно-аналітичної роботи.

Інформаційно-аналітична робота під час розслідування злочинів — це збирання, збереження, систематизація й аналізування доказової інформації, орієнтованої на прийняття оптимальних для даної слідчої ситуації кримінально-правових, карно-процесуальних і тактичних рішень, а також забезпечення діяльності взаємодіючих експертних підрозділів і органів дізнання [2].

Інформаційна робота розуміється як діяльність із забезпечення посадових осіб відомостями, необхідними для розв'язання покладених на них завдань.

Аналітична робота розглядається як складова частина творчої діяльності, і призначена для оцінювання інформації та підготовки прийняття рішень. Вона складає основний зміст повсякденної роботи кожного керівника й окремого працівника [3].

За останні 6 років коло завдань, покладених на експертну службу МВС України, значно зросло. Штат експертних підрозділів збільшився в 1,3 раза. Навантаження щодо оглядів місць подій зросло в 1,4, з виконання експертиз у 1,7, досліджень — 2,8 раза.

Сьогодні, майже у всіх територіальних міських та районних органах внутрішніх справ, створено підрозділи з експертно-криміналістичного забезпечення їх роботи. На місцях виконується значна частина експертиз та досліджень, забезпечується понад 90 % оглядів місць подій. Відповідно, значно зріс обсяг інформації, якою доводиться оперувати під час виконання покладених на службу завдань. Накопичення інформації про діяльність експертів, її аналізування, прийняття ефективних рішень ставлять експертні підрозділи в умови, за яких неможливо обійтися без автоматизації управлінських процесів. Наявність сучасної комп'ютерної техніки та розвиток телекомунікаційних систем дає змогу проводити розроблення та впровадження інформаційних технологій, які б автоматизували процес узагальнення й аналізування інформації.

У ряді експертних підрозділів проводиться робота щодо запровадження таких програм, але вони створені за різними алгоритмами, в різних програмних середовищах і не спроможні вирішувати повний комплекс поставлених завдань. Одними з перших в Україні цією проблемою почали займатись в НДЕКЦ при УМВС України в Тернопільській області. Впродовж останніх років було апробовано ряд засобів і методів систематизації інформації, пов'язаної з експертно-криміналістичним забезпеченням розкриття та розслідування злочинів. За результатами цієї роботи виявлено ряд проблемних питань, які необхідно було вирішити для забезпечення ефективного оперування наявною інформацією й вжиття необхідних заходів управлінського характеру. Зокрема, до таких питань належали:

- розрізненість інформації про злочини та події, яка надходить в чергову частину УМВС, з інформацією, що поступає в групу аналізування і контролю експертної служби про роботу експертних підрозділів на місцях подій та участі в слідчих діях, результатах проведених експертиз і досліджень;

- неповнота та неоперативність надходження інформації про вилучені сліди;

- неефективність системи контролю за рухом речових доказів, результатами їх досліджень, несвоєчасність перевірки слідів за регіональними, а в разі необхідності, й центральними криміналістичними обліками.

Зазначені недоліки в контрольно-аналітичній діяльності призводили до незадовільного техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів.

Створення гнучкої інформаційної системи, яка складається з двох підсистем

«Експертний супровід» та «Контроль», надало змогу відійти від старої рутинної системи збирання інформації й забезпечити наступне:

- узгодження інформації про діяльність експертних підрозділів з інформацією про злочини і події, що реєструється в органах внутрішніх справ;
- оперативне збирання інформації про діяльність експертних підрозділів на місцях подій та її узагальнення;
- оперативне дослідження слідів і перевірка їх за криміналістичними обліками, інформування слідчих та оперативних підрозділів про отримані результати;
- відслідковування руху речових доказів.
- на підставі оперативно отриманої інформації по слідах і речових доказах — надання допомоги слідчо-оперативним підрозділам у висуненні версій, розробленні тактичних комбінацій та проведенні інших заходів.

Впровадження даної підсистеми дало змогу значно підвищити ефективність та рівень розкриття й розслідування злочинів по «гарячих слідах», в тому числі тих, що відносять до категорії тяжких та особливо тяжких.

Схему роботи підсистеми наведено на рис. 1.

Суть роботи підсистеми «Експертний супровід» полягає у відслідковуванні повного експертно-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування кожного злочину. Інформація про діяльність експертної служби відслідковується з моменту надходження в чергову частину повідомлення про злочин чи подію до виконання всіх експертиз та досліджень, перевірки слідів по наявних криміналістичних обліках. Наявна інформація узагальнюється і поступає до керівництва для вивчення і прийняття рішення, інформування слідчих та оперативних підрозділів про результати.

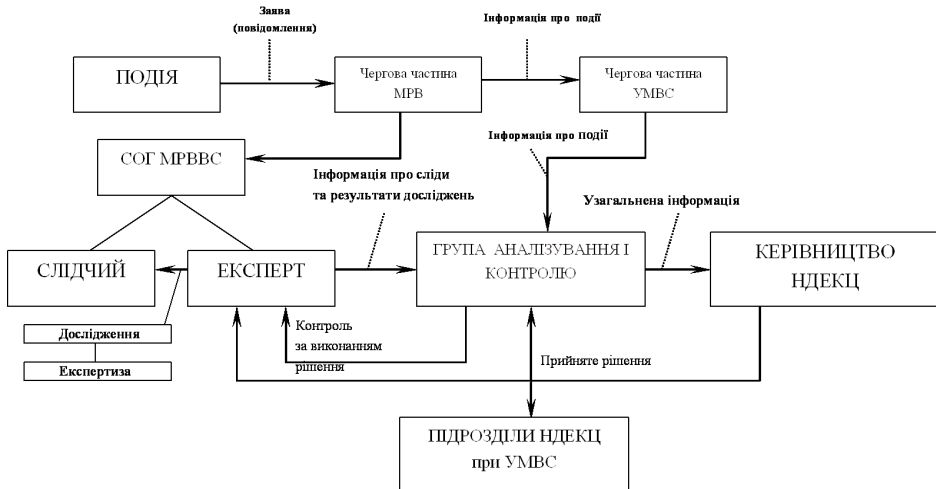

Рис. 1. Схеми підсистеми експертного супроводу та контролю

Друга підсистема «Контроль» вступає в дію тоді, коли прийнято певне рішення, визначено виконавця та терміни виконання. Всі розпорядчі документи ставлять на автоматизований облік, і групою аналізування та контролю відслідковують порядок їх

виконання.

Підсистема «Експертний супровід» технічно реалізована наступним чином: за основу взято автоматизовану базу даних (АБД) оперативно-пошукового та профілактичного призначення «Зведення», що використовується в чергових частинах УМВС України в Тернопільській області. Вона створена за допомогою інструментального засобу (ІЗ) FLINT (Formal INTERaktive Talk), орієнтована на роботу з ПЕОМ типу IBM PC/AT у середовищі операційної системи MS-DOS або PC-DOS й акумулює інформацію, що стосується повідомлень про події та злочини на території області. В середовищі розроблення програм BORLAND DELPHI було створено систему управління базами даних, яка забезпечила поєднання загальної інформації про злочини та події з інформацією про діяльність експертної служби щодо техніко-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів. Структуру підсистеми «Експертний супровід» наведено на рис. 2.

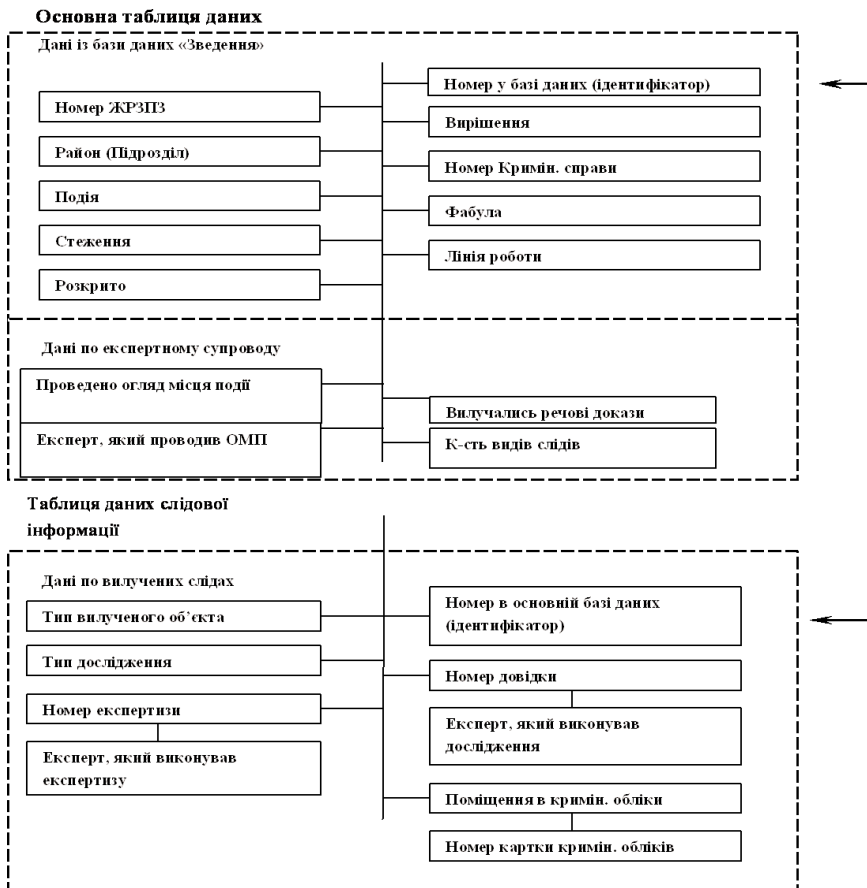

Рис. 2. Структура даних інформаційної підсистеми «Експертний супровід»

Загальна інформація підсистеми «Експертний супровід» поєднує відомості як про всі

zareєстровані події та злочини, скоєні на території області (назва ОВС, номер Журналу реєстрації заяв і повідомлень про злочини, лінія роботи, фабула, вирішення, номер кримінальної справи, розкриття), так і відомості про роботу експертів (залучення до ОМП, вилучення слідів, проведення лабораторних досліджень та експертиз, наявність слідів у криміналістичних обліках, результат їх перевірки).

За заданими в запиті установочними даними отримується вичерпна інформація про скоєний злочин (за даними чергової частини УМВС) та експертний супровід (за даними НДЕКЦ), яка співставляється, аналізується і на підставі цього приймаються відповідні рішення щодо реагування на існуючий стан справ. Інформація може бути видана у вигляді табличних даних, карток з описовою інформацією. Вивід інформації може здійснюватися в файл, текстовий редактор, безпосередньо на друкувальний пристрій.

Описана інформаційна система проста, надійна й ефективна. Супровід бази даних забезпечує один оператор ПЕОМ. Вона має зручний інтерфейс і не потребує спеціальної підготовки.

Нині здійснюються роботи щодо розширення даної системи за наступними напрямками:

- занесення матеріалів фото- і відеозйомки оглядів місць подій, слідчих дій, оперативно-розшукових заходів;
- занесення графічних даних на об'єкти, що поміщають в криміналістичні картотеки та колекції.

Як доповнення до підсистеми «Експертний супровід» створено автоматизовану підсистему контролю за виконанням поставлених завдань «Контроль», принцип роботи якої полягає в створенні АБД поставлених завдань та відслідковуванні їх виконання. Всі розпорядчі документи, що стосуються організації роботи, планування, виконання конкретних завдань заносять в АБД із зазначенням конкретного виконавця, термінів виконання, особи, яка здійснює контроль за виконанням.

Керівник чи уповноважений працівник може в будь-який час отримати інформацію щодо покладених на нього завдань, порядку і термінів їх виконання. Таку саму інформацію отримує керівник, який здійснює контроль.

Технічно підсистема «Контроль» реалізована програмними засобами Microsoft ACCESS, має зручний інтерфейс, сумісна з операційною системою Microsoft WINDOWS, проста в користуванні.

Описана система експертного супроводу та контролю, як вже зазначалося вище, поєднує в собі дві взаємодоповнюючі підсистеми і забезпечує автоматизацію інформаційно-аналітичної роботи. Її використання, на думку автора, дає можливість повною мірою відслідковувати діяльність підрозділів зазначеного НДЕКЦ, оперативно виявляти недоліки в їх діяльності, своєчасно реагувати та вживати організаційно-практичних заходів щодо забезпечення якісної роботи. Дана система, залежно від обстановки, дає змогу модифікувати задачі, не вимагає значних матеріальних та трудових затрат, є ефективним засобом використання інформації під час здійснення управлінських функцій.

Список використаної літератури

1. Крasyк І.П. Експертна служба МВС України сьогодні // Криміналіст. вісн. — 2004. — № 2 — С. 9.
2. Криміналістика: Учеб. / Под ред. Н.П. Яблокова. — М.: Юристь, 2001. — С. 73.
3. Термінологічні та організаційні аспекти створення інформаційно-аналітичної системи ОВС України // Правова інформатика. — К., 2006. — № 1(9). — С. 10.

УДК 343.982.34:547

К.А. Гацкалов, заместитель начальника Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Харьковской области

АДАПТАЦИЯ МЕТОДА СЛЕДОВЫЯВЛЕНИЯ ПАРАМИ ЦИАНОАКРИЛАТА ДЛЯ ПРИМЕНЕНИЯ В РАЙОННЫХ ЭКСПЕРТНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯХ

Описан опыт экспертов НИЭКЦ при УМВД Украины в Харьковской области по практическому применению паров цианоакрилата в дактилоскопии, условиям и приемам работы для качественного выявления следов рук современным физико-химическим методом.

Ключевые слова: следовоспринимающая поверхность, следы рук, пары цианоакрилата, следовывявление, дактилоскопические порошки.

Особое место в криминалистической практике по своему информативному значению занимают следы рук. Наиболее трудная задача для криминалиста — выявление и фиксация маловидимых и невидимых следов рук на различных объектах. Выбор оптимальных средств и методов для выявления следов рук — ключевой момент в работе криминалиста. При этом следует учитывать такие факторы, как давность следообразования, воздействие на след окружающей среды, особенности следовоспринимающей поверхности.

В зависимости от состояния окружающей среды (влажности, температуры) и характера материала, состояния поверхности предмета, на котором оставлен след, происходит с той или иной интенсивностью испарение потожировых составляющих следа. В первую очередь из следа уходит вода, что приводит к «старению» следа и поэтому не во всех случаях возможно достичь положительного результата при использовании для выявления следов веществ, реагирующих с водной и частично жировой составляющими следа [1].

Вследствие данного обстоятельства, использование дактилоскопических порошков, достаточно стабильно реагирующих на водные составляющие следа при обработке «старых» следов малоэффективно. Более качественные результаты дает обработка следовоспринимающей поверхности веществами, реагирующими на органические составляющие следа. К подобным веществам относятся нингидрин (реагирует на аминокислоты), пары иода (реагируют с масляно-жировыми компонентами), нитрат серебра (взаимодействует с хлоридами, содержащимися в секретах кожных желез) и пары цианоакрилата (реагируют на аминокислоты потожирового следа) [2].

В настоящее время метод следовывявления парами цианоакрилата применяется криминалистами США, Германии, Швейцарии, Японии, Чехии и других стран. Относясь к физико-химическому способу выявления латентных следов рук, цианоакрилатный метод обладает такими достоинствами:

— при грамотном использовании качественно выявляет как сами следы, так и детали папиллярных линий в следах, что может создать предпосылки для

пороскопического и эджеоскопического исследований;

- выявленные следы можно многократно обрабатывать дактилоскопическими порошками и копировать на липкие пленки;

- выявленные следы защищены от механических и многих химических воздействий, что способствует их длительной сохранности на объекте-носителе без изменения строения деталей папиллярных линий;

- особую эффективность, вследствие своей «избирательности» данный метод получил при установлении следов рук на оружии и боеприпасах, поверхности которых, как правило, промаслены;

- способность выявлять следы рук большой давности.

К наиболее выраженным недостаткам данного метода можно отнести:

1. Необходимость помещения объекта-носителя следов в замкнутое, ограниченное пространство для испарения и создания концентрации паров цианоакрилата, что приемлемо далеко не всегда на месте происшествия (за исключением использования «Комплекта для выявления следов рук цианоакрилатами в полевых условиях»).

2. Относительно длительный временной промежуток, необходимый для концентрации паров и выявления следов.

3. Трудноудаляемость продуктов полимеризации цианоакрилатов с поверхностей как камеры, так и объектов.

4. Защиту слизистой оболочки глаз и дыхательных путей эксперта при работе с парами цианоакрилата [3].

Существующие в отдельных источниках рекомендации по применению в дактилоскопии клеев на основе цианоакрилата носят разрозненный характер и сводятся в основном к общей методике их применения. Достаточно полно изложена методика и способы применения «конвертов» цианоакрилатового геля производства США, описаны опыты использования специальных камер для окулирования предметов парами цианоакрилата и оригинальных систем на основе газовых горелок для работы непосредственно на месте происшествия [2, 4]. В той или иной мере данные сведения полезны для работы специалистов при выявлении следов рук. Однако ряд предлагаемых технических средств и устройств промышленного изготовления для работы с цианоакрилатами до настоящего времени имеют незначительное распространение в экспертных подразделениях вследствие их значительной стоимости. Так, наименьшая стоимость предлагаемых сегодня на рынке Украины камер цианоакрилатового окулирования типа "SIRCHE" без дополнительного оборудования составляет около 2000 у.е. Естественно, что по такой цене камеры могут быть приобретены в единичных экземплярах для оснащения только одного отдела. В то же время совершенно очевидна необходимость использования данного метода всеми структурными экспертными подразделениями. Потребность районных экспертных подразделений в камерах для окулирования парами цианоакрилата восполняется различного рода конструкциями самодельного изготовления.

Проведенная серия опытов в научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре (НИЭКЦ) при УМВД Украины в Харьковской области по использованию различных конструкций камер для окулирования предметов парами цианоакрилата позволяет обобщить полученные результаты и

несколько уточнить условия, при которых происходит оптимальное выявление потожировых следов данным методом.

Какова бы ни была конструкция камеры, она должна соответствовать определенным требованиям. Во-первых, камера должна быть относительно герметична. Во-вторых, очень важно учитывать размерные характеристики камеры и предмета-следоносителя, чтобы избежать излишнего расхода клея. Внутренний объем камеры должен быть достаточным для помещения в него предмета, подлежащего обработке парами цианоакрилата, чашечки с теплой водой и чашечки для клея. Кроме этого, в камере желательно иметь хотя бы одну прозрачную стенку для визуального наблюдения за процессом следовывявления.

Для обработки небольших предметов такой камерой может служить аквариум емкостью не более 15 л, который устанавливается вверх дном на ровную поверхность. Герметизация его с основанием достигается при помощи оконного резинового самоклеющегося уплотнителя, наклеиваемого на торцы стеклянных стенок. Использование именно аквариума в качестве камеры для окуривания предметов целесообразно с точки зрения доступности и практичности: стеклянные стенки позволяют наблюдать процесс окуривания с различных сторон, а последующее удаление продуктов полимеризации с его стенок не представляет особого труда.

Для прохождения быстрой реакции в камере необходимо смонтировать нагреватель для клея. Им может быть маломощная электроплитка, различного рода ТЭН и тому подобный нагревательный прибор. Основное условие при выборе нагревательного элемента: предельная температура нагрева, не превышающая 80 °С, малые размеры и соблюдение техники безопасности при его установке и эксплуатации. Представляет интерес использование в качестве нагревательного элемента, после некоторой доработки, имеющегося в продаже фумигатора для нагрева пластин, предназначенных для защиты от кровососущих насекомых (комаров). Доработка фумигатора сводится к удалению решетчатой пластмассовой верхней части корпуса, что позволяет устанавливать чашечку с клеем непосредственно на нагревающую пластину фумигатора. Выбор такого нагревающего элемента обусловлен его доступностью, дешевизной, малыми размерами, безопасностью и оптимальной температурой нагрева — до 50 °С. В камере могут быть расположены два подобных нагревателя для более равномерного окуривания предмета. Изготовление такой камеры для окуривания парами цианоакрилата не представляет какой-либо сложности, требует минимальной комплектации из предметов, имеющихся в свободной продаже, а стоимость ее в тысячу раз меньше промышленного образца. Именно из-за простоты конструкции, невысокой стоимости комплектующих, эту камеру можно рекомендовать для использования в районных экспертных подразделениях.

Для успешного следовывявления при помощи такой камеры не менее важна подготовка предмета перед его окуриванием парами цианоакрилата. В первую очередь это относится к давним следам на предмете-носителе. Как уже указывалось выше, в первую очередь из следа уходит вода. Следовательно, перед помещением предмета в камеру необходимо предпринять действия по «оживлению» следов. В экспертной практике давние следы перед обработкой поверхности могут быть «оживлены» дыханием: влага, содержащаяся в дыхании, переходит в потожировые наслоения, увеличивая адгезию следа (прилипающую

способность) [1].

Данный способ может быть рекомендован перед обработкой маловидимого следа дактилоскопическими порошками. Перед окуриванием парами цианоакрилата предмет-носитель с невидимыми следами может быть помещен в замкнутое пространство (ту же камеру), куда вносится небольшое количество теплой воды или раствор аммиака, например 10-%-ный раствор нашатырного спирта. Важное условие при этом — избежать излишнего парообразования и конденсации испарений на предмете. «Оживление» старых следов указанным способом происходит в течение 0,5 — 3 ч [3].

После помещения в камеру предмета и его надежного закрепления в нужном положении в нее вносится небольшое количество теплой воды для увлажнения среды, из расчета 5 мл воды на 1 л объема камеры. Следует учесть, что температура воды не должна превышать 50 °С. Если не соблюсти это условие, то произойдет повышенное испарение воды, ее осаждение в виде конденсата на предмете, что приведет к полному затягиванию следа фоном.

Размещение в камере цианоакрилата также имеет некоторые особенности. Нужно стремиться, чтобы площадь поверхности испарения цианоакрилата была максимальной для уменьшения времени испарения. Количество вводимого клея зависит от объема камеры, давности следов, поверхности объекта-следоносителя и конкретно используемого цианоакрилатного клея. Форма емкости для клея с цианоакрилатной составляющей и материал, из которого она изготовлена, принципиальным не является только в случае, когда подогрев клея не осуществляется. При подогреве клея целесообразны емкости из металла или отрезков фольги.

По опыту применения клеев «Цианопан» и «Секунда», имеющих в розничной продаже, оптимальное количество его составляет около 6 мл (2 тубика) на 15-литровый контейнер.

Проведенные практические испытания на предметах показали, что на различных поверхностях при медленном испарении цианоакрилата (без нагрева клея) следы выявляются в течение различного времени. Так, на металле следы выявляются гораздо быстрее, чем на поверхности кожи или на изделиях из пластмассы и резины. В то же время на стекле следы выявляются быстрее, чем на металле. Поэтому не следует, во избежание «фоновое затягивания» некоторых следов, помещать одновременно в камеру разноплановые по своей поверхности и материалу предметы. Не следует помещать также в камеру и однородные предметы, если есть уверенность, что следы на них могут быть оставлены в разное время. В противном случае необходим контроль за выявлением следов, чтобы избежать «фоновое затягивания». При сложности наблюдения за поверхностью объекта-следоносителя, на аналогичной поверхности или на покровном стекле оставляется контрольный след, который размещают в месте удобном для наблюдения и по нему производится визуальный контроль за ходом процесса.

При комнатной температуре испарение клея и выявление следов занимает от 8 до 30 ч [3]. Относительно свежие следы на непористых поверхностях могут проявиться уже через пару часов, что также диктует необходимость периодического контроля за следовывявлением. К недостаткам медленной реакции следует отнести возможность неравномерного окуривания поверхности предметов, помещенных в камеру. Так, в первую очередь следовывявление

наблюдается на поверхности предметов, находящихся ближе к емкости с клеем. Затем происходит следовывявление на верхней части поверхности предметов, позднее на стороне, удаленной от емкости с клеем, и в последнюю очередь — на нижней поверхности. Для избежания фонового затягивания выявленных следов и равномерного окуривания предмета в целом рекомендуется менять его положение относительно емкостей с водой и клеем. Возможен также вариант, при котором емкости с клеем и водой расположены на равноудаленном расстоянии относительно предмета.

При нагреве клея процесс следовывявления значительно ускоряется и на всех сторонах предмета происходит практически одновременно. Необходимо учитывать, что нельзя сам объект-следоноситель подвергать температурному воздействию, иначе на объекте (или стороне объекта, подвергнувшейся тепловому воздействию) не будет происходить осаждение цианоакрилата или слабовидимые следы в зоне воздействия окрасятся в черный цвет и будут видны только в косо падающем свете. Нельзя перегревать и сам цианоакрилат и допускать его кипение (перегрев выше 80 °С). Бурное испарение цианоакрилата создает опасность избыточного «фона» и даже полного «забывания» следа, а также неравномерного распределения паров мономера в камере, что приведет к неравномерному выявлению следов на объекте [3].

При достижении необходимой контрастности следов рук процесс обработки прекращается, для чего объект-следоноситель выносят за пределы камеры и выдерживают вне ее 10—15 мин. При необходимости, в течение последующих 10 ч следы можно обработать дактилоскопическими порошками, желательно магнитными, для повышения их контрастности. Представляет интерес опыт экспертов НИЭКЦ при УМВД Украины в Ровненской области, которые для повышения контрастности выявленных следов используют пары иода, водорастворимые краски и даже чернила [5].

Описанными приемами проведено экспериментальное следовывявление на различных объектах со сложной рельефной поверхностью, а также на предметах, изготовленных из комбинированных материалов — частях оружия, патронах, снаряженных в магазин, папковых, пластмассовых и металлических гильзах охотничьих патронов, полимерных контейнерах, рельефных поверхностях пластмасс, коже, металле, резине, стекле. Кроме того, проведена серия успешных испытаний по следовывявлению на предметах, которые находились в воде до 3-х суток.

В наших опытах без использования подогрева клея следы давностью 30 сут слабо выявились через 16 ч при температуре помещения 23 °С и достигли достаточного контраста через 24 ч. Следы давностью до 3-х суток при тех же условиях начали выявляться через 3 ч и достигли оптимальной контрастности через 7 ч.

После включения нагревателя следы на объектах стали хорошо видимыми через 15 мин на гильзах и металлических предметах, через 25 мин — на пластмассе и через 35 мин — на коже и резине. Затем нагреватель выключался и следы достигали наибольшей яркости и контрастности при незначительном «фоне» через 30—60 мин. При использовании нагревателя отмечено равномерное выявление следов на всей поверхности предмета.

Дальнейшее нахождение предметов в камере при включенном нагревателе до 5 ч, а также повышение влажности в камере (помещение воды температурой выше

50 °С) вызывало «затягивание» следов фоном.

Описанная конструкция камеры и приемы работы с парами цианоакрилата могут с успехом использоваться в криминалистических подразделениях.

Список использованной литературы

1. Авдеева Г.К., Волобуева С.В. До питання про терміни збереження слідів рук на різних предметах-носіях // Криміналіст. вісн. — К., 2002. — Вип. 3. — С. 190—194.
2. Шелков В.А. Современные методы выявления следов рук. (<http://st.ess.ru/publications/articles/cian/cian.htm>)
3. Методические указания по использованию цианоакрилатов в экспертной практике. (<http://eco-czao.narod.ru/dakt/rekomend/001/4.htm>)
4. Шелков В.А. Использование окуривателя FIVIS американской фирмы 3М для выявления следов рук. (<http://st.ess.ru/publications/articles/smkr/smkr.htm>)
5. Вартузов В.В., Пінтель Є.М. Досвід використання фізико-хімічних методів для виявлення слідів рук у Рівненській області // Криміналіст. вісн. — К., 2002. — Вип. 3. — С. 188—189.

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ В ГАЛУЗІ КРИМІНАЛІСТИКИ

УДК 929 Лисиченко В.К.

ВИТАЛИЙ КОНСТАНТИНОВИЧ ЛИСИЧЕНКО

Виталий Константинович Лисиченко родился 1 января 1922 г. в г. Богуславе Киевской области в семье служащего. После окончания в 1939 г. Богуславской средней школы №1 поступил в Казанский юридический институт. После окончания второго курса института в связи с началом Великой Отечественной войны вместе со своими сокурсниками 25 июня 1941 г. обратился в Бауманский райвоенкомат г. Казани с заявлением о призыве добровольцем в Красную Армию. По направлению райвоенкомата зачислен на курсы подготовки командного состава при Ульяновском артиллерийском училище. В ноябре 1941 г. окончил курсы в звании лейтенанта. В начале декабря 1941 г. прибыл на северо-западный фронт в район Подмосковья, где проходили тяжелые бои с немецко-фашистскими захватчиками, рвавшими к Москве. Начал

командиром взвода артбатареи 817-го полка 239-й стрелковой дивизии, а в феврале 1942 г. назначен командиром минометного батальона той же дивизии. Участвовал в боях по освобождению многих населенных пунктов. В наступательной операции возле хутора Малиновский Смоленской области возглавил стрелковый батальон вместо погибшего командира. В битве за этот населенный пункт получил первое ранение. В мае, после лечения в армейском госпитале, вернулся в свою часть на прежнюю должность командира минометного батальона.

Осенью 1942 г. под г. Ржевом второй раз тяжело ранен и после сложной операции в Московском эвакогоспитале отправлен на длительное лечение в г. Томск, после чего признан непригодным к службе в действующей армии. Преодолев сопротивление медицинских комиссий, вернулся на фронт. Участвовал в освобождении населенных пунктов Курской и Сумской областей, форсировал р. Днепр, освобождал города Киев, Умань, Могилев-Подольский, а также населенные пункты Молдавии, Румынии, Венгрии.

© В.П. Бахин, 2006

В марте 1945 г. гвардии капитан В.К. Лисиченко вновь тяжело ранен, и День Победы встретил в госпитале г. Тбилиси.

Кроме многих боевых наград, В.К. Лисиченко присвоено звание Почетного гражданина г. Могилева-Подольского. Во многие города и населенные пункты его и боевых товарищей приглашали жители и власти во славу их побед.

Сегодня ведется много споров и кампаний о правде Великой Отечественной войны. Все это особенно обидно слышать тем, кто освободил нашу Родину от фашистов, кого додумались назвать оккупантами. Совершенно прав фронтовик В.К. Лисиченко, который утверждает, что всю правду об этой войне знает только народ, переживший ее и победивший врага.

В 1945 г. В.К. Лисиченко продолжил прерванное обучение и поступил на третий курс юридического факультета Киевского государственного университета. После успешного окончания университета в 1947 г. работал в Киевском научно-исследовательском институте судебных экспертиз, сначала научным сотрудником, затем заведующим отделом идентификационных криминалистических исследований, а в 1950 г. назначен директором этого института. Благодаря его усилиям развивается кадровый состав экспертов и научно-техническое оснащение лабораторной базы института.

С 1962 г. — доцент юридического факультета Киевского государственного университета им. Т.Г. Шевченко, а с 1971 г. — профессор кафедры уголовного права, заведующий кафедры криминалистики, до 1994 г. — профессор этой же кафедры. В 1995–1997 гг. работал главным научным сотрудником отдела уголовного и исправительно-трудового права Института законодательства Верховной Рады Украины. С 1997 г. — профессор кафедры криминалистики Национальной академии Службы безопасности Украины, а с 2000 г. — профессор кафедры уголовного права, уголовного процесса и криминалистики Национальной академии государственной налоговой службы Украины (ныне Университет государственной налоговой службы Украины).

Во всех учебных заведениях, где работал В.К. Лисиченко, он внес весомый вклад в развитие юридической науки и формирование научных кадров. Более 30 лет он являлся членом специализированных ученых советов Киевского государственного университета, Национальной академии внутренних дел Украины, Национальной академии Службы безопасности Украины, Академии пограничных войск Украины. В заседании каждого совета В.К. Лисиченко принимал самое активное участие, помогал соискателям в совершенствовании своих диссертационных работ. Большинство из них «боялись» активного члена ученых советов, но с уважением вспоминают его советы и «подсказки». Многие диссертанты при его активном участии стали докторами наук — Ю.П. Аленин, В.Г. Гончаренко, А.В. Ищенко, В.И. Галаган, Н.И. Клименко, Е.Д. Лукьянчиков, В.Г. Лукашевич, М.Е. Шумило и др.

В.К. Лисиченко опубликовал более 200 научных трудов, в том числе «Криминалистическое исследование документов» (К., 1971); «Исправленному не верить» (К., 1990); «Негативные обстоятельства и их значение в расследовании преступлений» (К., 2001). Соавтор и научный редактор учебников: «Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика» (К., 1973); «Спеціалізований курс криміналістики для навчальних закладів системи МВС» (К., 1987); «Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений» (К., 1988).

В 1960 г. В.К. Лисиченко защитил кандидатскую диссертацию на специфическую тему «Криминалистическое исследование вещественных доказательств методами, основанными на использовании радиоактивных изотопов», а в 1974 г. — докторскую диссертацию на тему «Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы)».

В 1992 г. В.К. Лисиченко присвоено почетное звание «Заслуженный юрист Украины». Он награжден: орденом Александра Невского, орденом Богдана Хмельницкого, орденом Отечественной войны I степени, двумя орденами Отечественной войны II степени, знаком отличия Президента Украины — орденом «За заслуги» III степени, 16-ю медалями.

Благодаря требовательности к себе, активному трудолюбию, высокому профессионализму, человечности и порядочности, профессор В.К. Лисиченко пользуется огромным авторитетом научной юридической общественности и своих учеников.

В.П. Бахин, доктор юридических наук

Наукове життя

УДК 543.42:343.148

В.В. Приступа, *головний експерт Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України*

СУЧАСНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛАКОФАРБОВИХ МАТЕРІАЛІВ ТА СКЛА

Розглянуто сучасні перспективні методи досліджень лакофарбових матеріалів та скла, які впроваджуються в практичну та науково-дослідну роботи експертних установ — членів ENFSI.

Ключові слова: фізико-хімічні методи, спектроскопія, растрова електронна мікроскопія, показник заломлення, визначення кольору, піролітична газова хроматографія.

Реалізуючи можливості вивчення передового досвіду провідних світових судово-експертних установ, Державний експертно-криміналістичний центр МВС України регулярно делегує своїх представників для участі в засіданнях робочих груп Європейської мережі криміналістичних наукових установ (ENFSI). Зокрема, фахівці Державного центру брали участь у двох останніх засіданнях робочих груп з дослідження фарб і скла (2004 р. — Прага, 2005 р. — Берлін).

Як свідчать оголошені на згаданих заходах доповіді, основне спрямування наукових досліджень вчених з країн Євросоюзу, США, Австралії пов'язане з пошуком нових можливостей фізико-хімічних методів досліджень матеріальних носіїв інформації.

Йдеться про доповнення традиційних алгоритмів дослідження таких об'єктів, як лакофарбові матеріали та скло, додатковими методами, що дають можливість визначати властивості, недоступні для традиційно використовуваних засобів або підвищувати межі чутливості визначення тих чи тих параметрів.

Для визначення вмісту в об'єктах експертиз природних ізотопів та домішкових елементів пропонується використання мас-спектрометрії з індуктивно зв'язаною плазмою (ICP-MS), у тому числі із лазерним випаровуванням проби (LA-ICP-MS) [1]. Цей метод дає змогу реалізувати методичний підхід з умовною назвою «метод відбитків пальців», і передбачає порівняння інтегрального елементного та ізотопного складу об'єктів з метою встановлення їх належності до спільного джерела походження. Ідеологічне підґрунтя такого підходу полягає в існуванні варіацій ізотопного складу хімічних речовин у сировині, видобутій або виготовленій в різних місцевостях та в різний час. Це однаковою мірою стосується як неорганічних речовин, які входять до складу скла та лакофарбових матеріалів, так і для органічних сполук

(плівкоутворюючі смоли, значна частина пігментів), що є основними компонентами лакофарбових матеріалів.

Найбільш інформативним і доказовим методом дослідження скла на сьогоднішній день є прецизійне визначення показника заломлення імерсійним методом (GRIM) за допомогою устаткування фірми "Foster&Freeman Ltd" (Велика Британія) [2, 3], яке дає змогу шляхом використання спеціальної імерсійної рідини з температурочутливим показником заломлення та апаратно-програмної системи цифрового зчитування оптичних зображень визначати вимірюваний параметр (показник заломлення скляних мікроосколків довільної форми) з точністю 10^{-5} . Така точність дає можливість будувати математичні імовірнісні залежності, достовірність яких порівняна з категоричною ідентифікацією. У зв'язку з цим актуальним напрямом наукових досліджень є розроблення статистичних аспектів установлення належності осколків до конкретного виробу. Вагомим доповненням методу GRIM є дослідження елементного й ізотопного складу методами мас-спектрометрії та растрової електронної мікроскопії з рентгенофлуоресцентним мікроаналізом. Як один з альтернативних методів дослідження елементного складу скла фірма "Foster&Freeman Ltd" пропонує неруйнівний експресний метод визначення довжин хвиль характеристичного випромінювання, індукованого лазерним збудженням атомів (LIMS).

Розробляють технічні засоби для об'єктивного визначення кольору декоративного шару лакофарбових покриттів (ЛФП) автотранспортних засобів, а також використання отриманих таким чином даних для встановлення марок автомобілів за залишками ЛФП на місці події [2]. В Інституті криміналістичної техніки Федеральної кримінальної служби Німеччини (ВКА) з цією метою використовують координатно чутливий мікроскоп-спектрофотометр виробництва фірми "Zeiss" з діодною матрицею TIDAS, програмне забезпечення з комп'ютерного розпізнавання кольорів "Univers 3.0" та каталоги кольорів автомобільних фарб Dupont та Akzo.

Оскільки молекулярна спектроскопія в інфрачервоному діапазоні (ІЧ) спектру (FTIR) не дає можливості розрізнення близьких за хімічним складом фарб, то використовують піролітичну газову хроматографію з мас-селективним детектуванням (PyGC/MS). За допомогою якісного та кількісного аналізу складу летких продуктів піролізу можливо не тільки встановити тип плівкоутворювача, а й відмінності між однотипними емалями та фарбами різних підприємств-виробників і різних заводських партій.

Набуває все більшого поширення застосування раманівської спектроскопії (отримання спектрів комбінаційного розсіяння світла) для дослідження фарб. Цей метод є неруйнівним, дає змогу досліджувати слідові кількості нашарувань без відокремлення від поверхні-носія. Отримані спектри можуть безпосередньо використовуватись для автоматизованого пошуку за електронними бібліотеками раманівських спектрів. Основна перевага цього методу порівняно з ІЧ-спектроскопією полягає в можливості отримання інформації про склад пігментної частини лакофарбових матеріалів. Швейцарськими фахівцями продемонстровано результати низки практичних досліджень, в ході яких проводилось встановлення виду та порівняння пігментів у мікрослідах сторонніх ЛФМ на автомобілях після ДТП та на знаряддях зламу.

Однією з актуальних тем експертизи ЛФМ у країнах Європи є дослідження аерозольних фарб, за допомогою яких виконуються малюнки «графіті». Це викликано значним розповсюдженням хуліганських дій проти будівель, громадського транспорту

та місць поховань. Складність дослідження цих фарб обумовлена схожістю їх складу. Роботи в цих напрямках [2, 3] орієнтовані, по-перше, на встановлення складу різноманітних аерозольних фарб, по-друге, на розроблення методик їх діагностування на певних поверхнях (цегла, штукатурка, пластмаси, скло, тканини тощо), по-третє, на вивчення характеру відкладання їх слідів на тілі (одязі) лю-дини, яка безпосередньо наносить зображення. Для дослідження використовувалися інфрачервона мікроспектроскопія, раманівська спектроскопія, піролітична газова хроматографія з мас-селективним детектуванням, традиційні методи аналітичної хімії. Так, в одній із доповідей продемонстровано можливість диференціації аерозольних фарб чорного кольору різних виробників і марок шляхом комплексної оцінки результатів, отриманих за допомогою ІЧ-спектроскопії, піролітичної газової хроматографії та рентгенофлуоресцентного аналізу. Застосування цих взаємодоповнюючих аналітичних методів дало змогу однозначно відрізнити один від іншого 34 з 38 досліджуваних зразків.

Характеризуючи загальні тенденції розвитку експертиз лакофарбових матеріалів та скла в науково-дослідних судово-експертних установах — членах ENFSI, варто зазначити, що пріоритет надається різносторонньому дослідженню ознак і властивостей об'єктів експертизи за рахунок комплексного використання різних фізико-хімічних методів, а також розроблення інформаційно-довідкових баз даних та електронних бібліотек, які дають можливість оптимізувати процес оброблення й аналізування експериментальних даних.

Список використаної літератури

1. *Materials of NITECRIME WORKSHOP* — 19th Sept. 2004, Prague. — Prague, 2004. — 89 p.
2. *Materials of ENFSI EPG & EGG WORKING GROUP MEETING* — 20th—22nd Sept. 2004, Prague. — Prague, 2004. — 210 p.
3. *Materials of ENFSI European Paint & Glass WG Meeting 17* — 19.10.2005 in Berlin. — Berlin, 2005. — 220 p.

УДК 343.148: 343.542.1:378.147.34

А.В. Любарский, кандидат медицинских наук,
республиканский сексопатолог Министерства
здравоохранения Автономной Республики Крым

В.Н. Шерстюк, директор Крымского научно-
исследовательского института судебных экспертиз
Министерства юстиции Украины

В.В. Лукьяненко, заместитель директора
Крымского научно-исследовательского института
судебных экспертиз Министерства юстиции Украины

К ВОПРОСУ ЭКСПЕРТНОЙ ОЦЕНКИ СЕКСОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД

Проанализированы доклады и сообщения, подготовленные участниками научно-практического семинара «Научно-методическое и судебно-экспертное обеспечение противодействия обороту порнографической продукции на территории Автономной Республики Крым», который состоялся 31 марта 2004 г.

Ключевые слова: порнографическая продукция, критерии оценки, общественная мораль, сексуальная сфера, эротика.

Выход в свет Закона Украины «О защите общественной морали» от 20.11.2003 № 1296-IV (далее — Закон) вызвал множество вопросов специалистов в отношении практического применения приведенных в нем положений и формулировок. Например, одна только формулировка понятия «порнография» — как «вульгарно-натуралистическая, циничная, неприличная фиксация половых актов, само-довлеющая, специальная демонстрация гениталий, антиэтических сцен полового акта, сексуальных извращений, зарисовок с натуры, которые не соответствуют моральным критериям, оскорбляют честь и достоинство человека, побуждая низменные инстинкты» — вызвала больше вопросов, чем ответов. Кроме всего прочего, сказывается и отсутствие унифицированной методики оценки сексографической продукции.

Учитывая многогранность данной проблемы, включающую спектр понятий из различных наук, возникла необходимость в проведении регулярных «Круглых столов» специалистов и семинаров для всех заинтересованных сторон по инициативе и с организационно-методической поддержкой администрации и сотрудников Крымского научно-исследовательского института судебных экспертиз (НИИСЭ) Министерства юстиции Украины.

Результатом научно-практического семинара «Научно-методическое и судебно-экспертное обеспечение противодействия обороту порнографической продукции на территории Автономной Республики Крым» от 31 марта 2004 г. явился не только интегральный информационный скрининг проблемы, но и выпуск в 2005 г.

соответствующих методических материалов в помощь заинтересованным учреждениям [1, 2].

Краткий обзор проблемы может способствовать более взвешенным и глубоко профессиональным подходам к экспертной работе в отношении столь неоднозначного, дискуссионного направления, сопровождаемого множеством профанирующих и необоснованных суждений.

В отношении использования специальных знаний при осуществлении государственного регулирования и контроля оборота продукции сексуального или эротического характера, необходимые акценты были сделаны в сообщении директора Крымского НИИСЭ В.Н. Шерстюка. По мнению автора, к специальным знаниям, которые могут быть использованы для разграничения эротического или порнографического характера продукции, в первую очередь, относятся знания в области искусствоведения, что соответствует квалификации судебного эксперта по специальности 15.1 «Искусствоведческие исследования». Для более досконального исследования наряду с искусствоведами целесообразно назначение комплексной экспертизы с привлечением иных специалистов. Учитывая ответственность за ввоз, изготовление, сбыт и распространение компьютерных программ порнографического характера (ст. 301 УК Украины), целесообразным будет привлечение экспертов по специальности 10.9 «Компьютерно-технические исследования». Психологические аспекты признаков порнографической продукции определяются при участии психолога, имеющего квалификацию судебного эксперта по специальности 14.1 «Психологические исследования». А поскольку к признакам порнографии отнесена фиксация сексуальных извращений, то для исследования признаков психических и поведенческих расстройств, целесообразно привлекать в качестве экспертов судебных медиков, имеющих подготовку по судебной сексологии [2, с. 103–105].

По мнению заместителя директора по научной работе Крымского НИИСЭ В.В. Лукьяненко, в Законе при определении терминов «порнография» и «продукция порнографического характера» не удалось сформулировать основные признаки этих понятий, что соответственно, не позволило обосновать четкие критерии относимости к порнографии и продукции порнографического характера. А такие признаки, как «циничный», «непристойный», «унижающий честь и достоинство», «антиэстетический» носят оценочный характер и допускают различное толкование в зависимости от моральных критериев субъекта правоприменения, различных социальных (национальных, конфессиональных) групп и т.д. [2, с. 91–92].

В материалах искусствоведа, заместителя директора Симферопольского художественного музея Р.Т. Подуфалого серьезно затронуты вопросы широты спектра оценочного субъективизма. По его мнению, «в искусстве разбираются все... Для кого-то и абстракционизм — порнография, поэтому, что такое «порнография», тоже знают все. И в этой сфере культуры, т.е. в области «порнографии», у нас не достигнута еще та степень определенности оценок, та степень научной разработанности проблемы, которая бы позволила кодифицировать признаки порнографии, поэтому всегда нужно быть готовым, что мнения экспертов будут не совпадать в главном, определяющем и в деталях». А сама «эротическая тема, которая может переходить роковую черту и давать порнографический эффект, существует почти столько, сколько существует искусство. Лишь исторический, культурологический, художественно-поэтический анализ сюжета дает основание для взвешенного, профессионального заключения о

произведении искусства или произведении, которое считается произведением искусства» [2, с. 98–100].

Психологические аспекты критериев определения продукции как порнографической проанализированы доцентом Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, канд. психол. наук Е. В. Черным [2, с. 101–103]. По его мнению, психологические критерии принадлежности любой продукции к порнографии прямо не связаны ни с содержанием, ни с формой представления (предъявления) продукции. Эти критерии следует искать в обстоятельствах, сопутствующих изготовлению и потреблению продукции:

- ущемление (ограничение) свободы или отсутствие явно и ясно выраженного согласия участников сексуального акта при их полной информированности о содержании деятельности и о последствиях этой деятельности (публичная демонстрация в СМИ, Интернете, на иных носителях информации);

- неполное осознание участниками сексуальных актов собственных действий и их последствий. Это обстоятельство связано, в частности, с юридической недееспособностью субъекта (например, ребенка, несовершеннолетнего лица);

- физическое, сексуальное или психологическое насилие (в том числе угрозы и шантаж), а также обманные и мошеннические действия организаторов и производителей продукции по отношению к субъектам сексуальных актов;

- присутствие в информации или изображении фрагментов, неожиданно неприемлемых по этическим или эстетическим основаниям, вызывающих в связи с этим негативные эмоции и переживания: отвращение, брезгливость, гнев, ярость, страх и проч.

Неоднозначные отзывы получила достаточно фундаментальная работа заведующего сектором Донецкого НИИСЭ, д-ра мед. наук, доц. В. В. Седнева и соавторов об экспертной оценке порнографии. По мнению авторов, трудно назвать достаточно четкими критерии порнографии [2, с. 95–98]. Неясно что считать «низменными инстинктами» и «нездоровым влечением». То, что у одного человека возбуждает влечение, у другого может вызвать отвращение. И оценка порнографии как однозначно негативного явления в жизни общества затрудняется слабой разработанностью объективных критериев отграничения порнографии от эротической продукции. А под понятием «*натуралистическая фиксация*» следует понимать не изображение интимных отношений полов актерскими средствами, а фиксацию реально происходящего полового акта во всех его физиологических особенностях либо демонстрацию половых органов в анатомических и физиологических подробностях вне научной надобности.

При рассмотрении дифференциации понятия «порнография» применительно к различным исследуемым объектам главным критерием является наличие/отсутствие художественно-образного осмысления и отображения всего комплекса любовных, в том числе и сексуальных чувств, переживаний, естественно возникающих между людьми. Полное же отсутствие элементов художественности в содержании материалов, претендующих на раскрытие интимной сферы жизни человека, обычное примитивное воспроизведение сцен, главной целью которых является однозначно откровенное возбуждение низменных физиологических инстинктов, и эта цель достигается путем откровенного документирования подобных сцен, часто с акцентом на показе эпизодов, воспроизводящих противоестественные, извращенные варианты секса, позволяет отнести подобные материалы к порнографии. По нашему

мнению, слишком акцентированное внимание на художественно-эстетических критериях принадлежности эротики к искусству может привести к утрате данных критериев, и здесь есть смысл прислушаться к мнению С.В. Хильченко о том, что искусствоведы культурную ценность предметов искусства могут оценивать очень низкой или никакой, может и антихудожественной, но тем не менее, произведение остается эстетическим феноменом; и принципиальный вопрос «порнография или нет» не должен сводиться к вопросу: «хорошее или плохое искусство» [3]. На наш взгляд, весьма спорным критерием порнографии, предлагаемым автором для объективной оценки, является указание на то, что данная продукция предназначена только для частного просмотра лицами старше 18 лет, что характерно как для эротической, так и для продукции сексуального назначения.

Анонимность создателей продукции, отсутствие полных списков действующих лиц и исполнителей, использование псевдонимов — это право, приемлемое в творческой среде в отношении любых творений. Авторы делают значительный акцент на художественно-эстетических и демонстративно-физиологических критериях, никак не отражая более однозначные признаки: девиантное сексуальное поведение криминального характера, педофилия, садизм, некрофилия и т.д. Весьма проблематичным выглядит вывод работы о том, что предлагаемая методика успешно апробирована в судебно-экспертной, дознавательной, следственной и судебной практике, так как непонятны критерии успеха.

Сексологический подход к грани эротики и порнографии в оценке журнальной продукции отражены в работе сексопатолога, канд. мед. наук А.В. Любарского (см.: [2, с. 93–94]). Целесообразность сексологического подхода основывается на том, что в формулировке понятия «порнография» присутствует термин «извращения»; имеется и термин — продукция сексуального назначения; согласно Закону необходима также дифференциация научных, научно-популярных и других сексологических материалов и целесообразность сексографических изображений; весь спектр понятий, имеющих отношение к сексуальному здоровью и его нарушениям — явная медико-сексологическая проблема. Автор предлагает в преддверии формирования экспертных подходов оценить, прежде всего, такие сексологические предпосылки расширения границ эротики в современном социуме:

- динамика социальных и эволюционно-биологических процессов, происходящих в демократических государствах мирового сообщества;
- право человека на информацию, в том числе сексографическую;
- особенности интегральных, культурных, интеллектуальных, научных, духовных общественных тенденций в Украине на современном этапе;
- определенная широта спектра моральных, духовных, интимно-личностных, возрастных норм различных групп населения;
- отсутствие для населения достаточно широкого спектра легальной эротической продукции, которая в цивилизованных государствах вытесняет порнографию;
- отсутствие научно обоснованных исследований в мире, доказывающих негативное влияние сексографической продукции на личность и общество;
- наличие аналогов сексографической продукции в виде признанных шедевров мирового искусства;
- адаптирующее значение сексографической продукции для инвалидов, лиц с сексуальными нарушениями на фоне врожденных и приобретенных нарушений здоровья, включая грубые пороки развития;

— моногамное познание мира женщин, гармонии, чувств, эмоций, целостности телесной красоты (исследовательское поведение в биологическом мире считается одной из предпосылок развития духовности [4]);

— субъективность оценки эстетической красоты, учитывая отсутствие регламентации творчества и искусства, наличие различных направлений творчества художников и их почитателей.

Автором предложены критерии эротики и жесткой эротики. В основу критериев порнографии были положены криминальные действия, достаточно близкие к разработкам экспертов Северо-Западного регионального центра судебной экспертизы Министерства юстиции Российской Федерации (концепции «криминальная порнография» [5]).

В работе проректора Крымского государственного медицинского университета, д-ра мед. наук А.А. Горлова нашли свое отражение биоэтические аспекты оборота порнографической продукции как социального феномена (см.: [2, с. 89–90]). Автор отмечает, что эйфория от собственных достижений, свойственная человечеству еще столетие назад, сменилась не только более осторожным подходом, но и скепсисом относительно полезности дальнейшего безудержного и бесконтрольного развития технологий и информационного зашлаковывания в обществе. Автор не приводит доказательных данных в отношении двух следующих тезисов: «1. В совокупности с явной или завуалированной пропагандой насилия такой рост является одной из ключевых причин роста преступлений на сексуальной почве. 2. Важным является тот факт, что трансвестития, гомосексуальные девиации лишь в малом проценте случаев являются следствиями причин органического характера. Чаще всего, это продукт дисгармоничного сексуального самообразования, в существенной мере деформированного порнографией».

В качестве возражения, в одном из самых крупных и убедительных научных исследований, проведенных на территории Украины профессором Всемирной организации здравоохранения Б. Ворником, было показано, что свыше 60 % пациентов с нарушениями половой идентификации, родились от матерей, имевших серьезные проблемы при беременности и вынуждены были по этой причине принимать весьма небезопасные медицинские препараты, а в сочетании с плацентарной недостаточностью, это относится как раз к органическим нейроэмбриотоксическим воздействиям [6]. По его же данным, доминирующими мотивами совершения сексуального насилия было любопытство, самоутверждение, насилие, увиденное на экране и прочее, а не фильмы с обычными сексуальными сценами, которые даже у заключенных по статьям об изнасиловании, не вызывали стремления к подобным действиям.

Автор делает вполне обоснованный вывод о целесообразности и необходимости рассмотрения порнографии с биоэтической точки зрения, к которому можно добавить концепцию о том, что возможный рост потребления эротической и порнографической продукции, в какой-то мере, может быть обусловлен попыткой «биологической компенсации и противопоставления» техногенного, экологического, информационного, социально-политического прессинга на население планеты (см.: [7]). А по данным А.А. Ткаченко [8], предрасположенность большинства сексуальных перверзий, нарушений половой идентификации закладывается до 3-летнего возраста, включая эмбриогенез, когда ребенок весьма далек от порнопродукции.

Социокультурные корни порнографии и проблема столкновения культур в современных средствах массовой информации были представлены в сообщении старшего преподавателя Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, канд. филос. наук Г. М. Темненко (см.: [2, с. 100–101]). По мнению автора, биологическое и социокультурное начала в человеке и в человечестве не противостоят, а взаимообуславливают друг друга. Хотя порнография и является понятием, воплощающим представления об антикультурном поведении, об изображениях, имеющих, с этической точки зрения, безнравственный характер, отождествляемых с эстетическими категориями безобразного и низменного, однако трудности более конкретного определения этого понятия связаны отчасти с эволюцией некоторых социокультурных ценностей на протяжении различных этапов развития культуры. Одна из сторон порнографии связана с вопросом о допустимости тех или иных сцен в художественных произведениях — проблема требует тактичного анализа каждого отдельного произведения, хотя не исключает, например, и решительного ограничения потока телефильмов определенного сорта.

Философско-правовой анализ феномена общественной морали был проведен старшим преподавателем Крымской академии природоохранного и курортного строительства Л.А. Забелиной и заведующим кафедрой Крымской академии природоохранного и курортного строительства, д-ром мед. наук, проф. А.Д. Сараевым (см. [2, с. 90–91]). Авторы отмечают, что в области защиты общественной морали осуществлять экспертизу придется совместно специалистам различных видов деятельности, причем, хотя законодатель и определяет общественную мораль как систему этических норм, правил поведения, сложившихся в обществе на основе традиционных духовных и культурных ценностей, представлений о добре, чести, достоинстве, общественном долге, совести, справедливости, но на самом же деле подобной целостной системы общественной морали сегодня не существует.

Вполне очевидно, что проблема дифференциации эротики, порнографии, продукции сексуального назначения не решится за один день, но интегральный подход позволит сформировать более взвешенные и научно обоснованные подходы в принятии ответственных экспертных решений. Рекомендации, принятые участниками данного семинара, опубликованы без изменений в [1, 2].

Список использованной литературы

1. *Научно-методическое и судебно-экспертное обеспечение противодействия обороту порнографической продукции на территории Автономной Республики Крым: Материалы науч.-практ. семинара (31 марта 2004 г.).* — Симферополь, 2005. — С. 5—7.
2. *Нормативно-правовое регулирование, научно-методическое и судебно-экспертное обеспечение противодействия обороту продукции, негативно влияющей на общественную мораль: Справ. изд. / Под ред. В.А. Дзоз и др.* — Симферополь, 2005. — 145 с.
3. *Хильченко С.В.* До питання про перспективи створення галузі криміналістичної техніки, яка б досліджувала порнографічні предмети // Криміналіст. вісн. — К., 2004. — № 2. — С. 60—66.
4. *Симонов П.В., Ершов П.М., Вяземский Ю.П.* Происхождение духовности (Общество и личность). — М.: Наука, 1989. — 352 с.
5. *Комплексная криминалистическая оценка эротических произведений и экспертное толкование правовой нормы: Отчет по теме НИР.* — СПб.: ЦНИЛСЭ, 1992.
6. *Ворник Б.М.* Расстройства половой идентификации: [Монография]. — К.: ИЦ «Семья», 1998. — 329 с.
7. *Гитин В., Скорняков Е.* Феномен порнографии. — Харьков: Торсинг, 2002. — 432 с.
8. *Ткаченко А.А.* Сексуальные извращения-парафилии. — М.: Триада-Х, 1999. — 461 с.

На теренах Історії

УДК 343.98:340.6(091)

А.В. Ищенко, доктор юридических наук, профессор
Киевского национального университета внутренних дел

В.П. Головина, кандидат юридических наук,
старший преподаватель Луганского государственного
университета внутренних дел

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ МЕДИЦИНСКИХ ЗНАНИЙ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ПРАКТИКЕ (К ИСТОРИИ ВОПРОСА)

Освещена история, современное состояние использования медицинских знаний в криминалистической деятельности.

Ключевые слова: криминалистика, судебная медицина, судебно-медицинские учреждения, идентификация, интеграция.

Криминалистика как составная юридических наук тесно связана с иными правовыми областями знания и науками неюридического цикла. Обусловлено это, прежде всего, потребностями криминалистики, призванной повысить эффективность противодействия преступности. Не может вызывать сомнений тот факт, что она выступает самостоятельной областью знаний относительно недавно. Еще в XIX в. предмет знаний, составляющий современный предмет исследований криминалистики, рассматривался в рамках науки уголовного процесса. Вместе с тем, при расследовании преступлений, совершаемых в различных сферах жизнедеятельности людей, использовался достаточно широкий круг неюридических знаний.

Применение специальных медицинских знаний в российской, а затем в украинской криминалистике, берет свое начало с первой половины XIX в. во многом под влиянием мировых прогрессивных достижений в области естественных и юридических наук, их взаимопроникновения. Отдельные категории криминалистики по своей теоретической и практической значимости вышли за пределы отдельной области знаний. Среди них можно назвать криминалистическую идентификацию и диагностику, положения которых широко используются в судебной экспертизе, генетике и судебной медицине [1].

Особо широкий размах этот процесс приобрел, когда начали создаваться государственные официальные органы, специализирующиеся на проведении экспертных исследований в области судебной медицины, призванной удовлетворять

требования практики борьбы с преступностью. Однако, по нашему мнению, целесообразно рассмотреть некоторые аспекты становления мировой судебной медицины и использования медицинских знаний.

Следует отметить, что использование медицинских знаний было обусловлено потребностями следственной практики и первоначально не имело определенных форм систематизации. Лишь с течением времени, накоплением практического опыта, развитием как самой криминалистики, так и иных наук, возникла необходимость в обобщении, анализе, систематизации неправовых знаний, способствующих разрешению задач, стоящих перед криминалистикой. Такие знания получили в науке криминалистики название специальных, например, знания в области медицины, которые стали применять в практике расследования преступлений.

Понятно, что с позиций сегодняшнего дня начальные формы заимствования знаний имели достаточно примитивный характер. Так, в Китае уже в VI в. появились первые трактаты по судебной медицине.

Характеризуя события, которыми сопровождалось развитие судебной медицины, следует отметить издание в 1200 г. римским папой Иннокентием III юридического акта — указа об обращении родных погибшего к врачам с целью установления причин смерти. Кстати, это первый известный нам факт правового регулирования привлечения специалистов медицинской отрасли к разрешению потребностей следователей того времени.

Немногом позже, в 1247 г., в Китае издан сборник «Си-юань Лу», содержащий практические рекомендации для медиков по вопросам установления причин смерти, последовательности образования повреждений и следов на теле человека.

В 1532 г. в своде общегерманских уголовных законов «Каролина», составленном при Карле V, учреждалось обязательное участие врача в расследовании преступлений, посягающих на жизнь и здоровье людей. Ст. 149 закрепила институт «судебных медиков-специалистов» в современном понимании такого их статуса, приоритетной задачей которых был осмотр трупа. Тремя годами позже, в 1535 г., в России, впервые было зафиксировано участие медика в освидетельствовании князя Андрея Старицкого в связи с симуляцией им болезни. При расследовании одного из дел об отравлении правящий тогда царь издал приказ врачу исследовать «корешки» и «травы», обнаруженные у подозреваемого.

Во время правления Петра I в артикуле 154 «Военного устава» врачам приказывалось в случаях насильственной смерти «... определить лекарей, которые бы мертвое тело взрезали и подлинно разыскали, что какая причина к смерти его была». Петр I основал институт городских врачей, которые кроме врачебной работы обязаны были исполнять функции судебных медиков. Введение в 1884 г. гласного судопроизводства еще более усилило значение судебной медицины и стало дальнейшим стимулом к ее развитию.

В ходе распространения знаний судебной медицины в процессе расследования преступлений и законодатель, и пользователь оперировали разными понятиями. Вторая половина XVII в. ознаменовалась появлением терминов, которые существуют и сегодня: «судебная экспертиза» и «судебная медицина». Год 1657-й можно считать успешным в развитии судебной экспертизы. Так, на этот год приходятся первые сведения о проведении химической и психиатрической экспертиз. Следует признать, что проводили их «специалисты» того времени: колдуны и монахи, которые, по

мнению тогдашнего законодателя, были хорошо осведомлены о «зелье лихом» и психике человека.

В процессе своего развития институт судебной медицины занимался преимущественно разрешением вопросов касательно причин смерти. В ходе накопления опыта о способах нанесения повреждений, повлекших смерть потерпевшего, уже в конце XVII в. судебные медики умели выполнять судебно-медицинские исследования огнестрельных ранений, устанавливать тип оружия и механизм нанесения ранений. Можно констатировать, что на этот период в рамках ме-дицинских наук сформировалась основа направления медицины, приспособленной к потребностям уголовного процесса — судебной медицины. Уже после выхода в 1690 г. в Лейпциге издания И. Бона «Судебно-медицинское доказательство» вошел в употребление и закрепился термин «судебная медицина».

Начало создания нового теоретического направления в науке судебной медицины датируется почти 100 годами позже от года издания «Судебно-медицинского доказательства». В 1785 г. в пражском Карловом университете впервые открыта кафедра судебной медицины.

В России преподавание «судебно-врачебной науки» как самостоятельной учебной дисциплины предусматривалось учебными планами Московской и Петербургской медико-хирургических академий в 1798 г. На этот период (1797—1798 гг.) приходится также создание в России врачебных управ, призванных проводить медицинские экспертные исследования [1].

В целом конец XVIII — начало XIX веков сопровождалось бурным развитием судебной медицины. В XVIII в. итальянский врач и анатом Дж.Б. Морганьи создал учение об изменениях в органах человека, характерным определенным заболеваниями и патологиям. Он первым начал расчленение трупов умерших, поиском изменений в отдельных органах и сравнение их с болезненными явлениями, повлекшими смерть [2].

XVIII ст. дало жизнь и таким фундаментальным на то время исследованиям в области патологической анатомии, как «Теоретическая и практическая судебная медицина» (1850 г.) и «Практическое руководство по судебной медицине» (1856 г.) И.Л. Каспера. Именно середина XVIII ст. является эпохальной для науки судебной медицины. Благодаря успехам И.Л. Каспера, М. Девержи, М.Ж.Б. Орфила, Э. Бернта судебная медицина завоевала свое право на самостоятельность от своей праматери — общей медицины и на определение собственной сферы научных исследований.

У истоков судебной медицины того времени преимущественно стояли представители французской научной мысли. Большинство из них, среди которых и автор изданного в 1878 г. «Очерка судебной медицины» Александр Лакассань, совмещали теоретические исследования и практику. Так, в 1880 г. А. Лакассань стал профессором открытой в Лионском университете кафедры судебной медицины. Результатом его теоретических поисков стало установление зависимости между распространением трупных пятен, трупным окоченением и временем наступления смерти. В первой трети XVIII ст. французский врач Ж. Кювье обосновал мысль о возможности реконструкции внешнего вида живых существ по костям и об устойчивой взаимосвязи между органами живого организма [2].

Во второй половине XVIII ст. в Российской империи появились первые официальные учреждения, разрешавшие задачи в сфере судебной медицины. 31 декабря 1803 г. при министерстве полиции России создан Медицинский совет. Он

исполнял функции судебно-экспертного учреждения государственного уровня. В 1811 г. при министерстве полиции создается второй Медицинский совет, который в 1822 г. объединяется с первым Медицинским советом в Единый совет при Медицинском департаменте. Данное экспертное учреждение занималось химическими исследованиями вещественных доказательств по требованию судебного следствия, рассматривало судебно-медицинские рапорты и свидетельства, т.е. в определенной мере, наряду с собственной исследовательской функцией, осуществляло надзор за проведением экспертных исследований.

В 1841 г. Единый медицинский совет при МВД претерпел еще одно реформирование в высший научный медико-судебный и экспертный орган России. 7 января того же года было введено преподавание судебной медицины для студентов Ришельевского лицея г. Одессы. Преподавателям кафедры распоряжением Одесской Врачебной Управы разрешалось расчленение трупа для практического обучения студентов лицея.

По инициативе Медицинского департамента МВД России в 1856 г. организована деятельность государственной лаборатории микроскопического и микрохимического анализа вещественных доказательств. Поскольку до изобретения рентгеновских лучей, которые сыграли большую роль в судебно-медицинских исследованиях, оставалось еще 40 лет, в основу деятельности первого экспертного учреждения по микроскопическому и микрохимическому анализу были положены достижения А. Левенгука. Еще в XVII ст. он использовал микроскоп для исследования особенностей анатомии человека, но лишь в XIX ст. началась эпоха микроскопии в судебной медицине.

Именно с организации на государственном уровне учреждений судебно-медицинской направленности начались изменения в статусе лиц, которые профессионально владели медицинскими знаниями и принимали участие в процессе расследования. Уставом Уголовного судопроизводства (1864 г.) за врачами, фармацевтами и иными лицами, имеющими специальные знания и особый опыт, закреплялся статус сведущих лиц. Именно для них в 1870 г. Медицинским департаментом МВД России издается пособие, содержащее практические рекомендации по поиску и исследованию подозрительных пятен биологического, растительного происхождения — «Пособие по исследованию подозрительных пятен».

В 1891 г. в Москве впервые создан Институт судебной медицины на базе кафедры судебной медицины Московского университета. Так зарождалась судебно-медицинская деятельность на уровне официальных государственных учреждений. В дореволюционной России судебно-медицинскую экспертизу выполняли преимущественно городские врачи, закрепленные за полицейскими участками.

На дальнейшее углубление судебно-медицинских знаний повлияло развитие системы учреждений криминалистического значения. В 1909 г. в Российской империи было реорганизовано 89 антропометрических бюро, которых в 1912 г. уже насчитывалось более 120 отделений. Организовывалась деятельность криминалистических лабораторий при кабинетах научно-судебной экспертизы. Так, 28 июня 1912 г. открыт первый кабинет научно-судебной экспертизы (КНСЭ) при прокуроре Санкт-Петербургской судебной палаты. В течение последующего года такие кабинеты уже функционировали в Киеве, Москве, Одессе. В частности, первым

руководителем киевского кабинета научно-судебной экспертизы стал С.М. Потапов. Значительное развитие и систематизацию накопленных знаний наука судебной медицины получила благодаря созданному в 1915 г. в Харькове профессором Н.С. Бокариусом Институту судебной медицины. По его же инициативе в 1923 г. создан харьковский кабинет научно-судебной экспертизы. Заслуга Н.С. Бокариуса состояла в создании им двух главных «изобретений» жизни: Харьковский институт судебной медицины и Харьковский институт судебной экспертизы [3].

Таким образом, создание сети учреждений, тождественных по своей деятельности и имевших в своей структуре судебно-медицинские секции, использовавших достижения медицины, криминалистические средства и методы, объективно способствовало необходимости установления связей между криминалистическими лабораториями, обмену собственным опытом. С целью оптимизации такого взаимообмена с 1 по 9 июля 1916 г. в Петрограде прошел съезд руководителей кабинетов научно-судебной экспертизы, на котором обсуждались вопросы развития российской судебно-медицинской экспертной науки.

В 1920 г. прошел первый в РСФСР Всероссийский съезд судебно-медицинских экспертов. Съезд принял решение о введении в течение 1920–1922 гг. на территории советских губерний и уездов должностей судебно-медицинских экспертов. В 1920 г. судебно-медицинские экспертизы перешли в подчинение Народного Комиссариата охраны здоровья. В 1924 г. создается централизованный орган судебно-медицинской экспертизы — Центральная судебно-медицинская лаборатория при Народном комиссариате охраны СССР. На базе созданной лаборатории в течение года были организованы региональные лаборатории практически во всех больших городах, где существовали научные течения в области медицины: Москве, Киеве, Одессе, Ростове-на-Дону, Ленинграде, Свердловске. На базе Центральной судебно-медицинской лаборатории в 1931 г. основан Научно-исследовательский институт судебной медицины. Параллельно с практической деятельностью в области судебно-медицинской экспертологии эти учреждения начали заниматься теоретической разработкой методов, средств, приемов, применяемых судебными медиками с целью получения и анализа криминалистически значимой информации. Так, на базе Одесского бюро судебно-медицинских экспертиз впервые в отечественной криминалистике профессором Э.Ю. Геном, который работал там в 1925 — 1937 гг., проведена идентификация лица по кишечной палочке.

Таким образом, окончательное формирование системы судебно-медицинских учреждений приходится на 1937 г., когда Приказом Министра охраны здоровья СССР была введена должность Главного судебно-медицинского эксперта. Им впервые стал профессор М.В. Попов.

А 1938 г. стал годом рождения первой в Украине кафедры криминалистики и судебной медицины при Харьковском юридическом институте.

Развитие как самой науки, так и органов практического использования знаний судебно-медицинской экспертизы было приостановлено началом Второй мировой войны. Значительным событием этого периода в истории науки можно признать лишь создание в 1943 г. Центральной судебно-медицинской лаборатории Главного медицинского управления Советской Армии и Флота, судебно-медицинских лабораторий в округах и флотах. Такое нововведение было обусловлено, прежде всего, потребностями войны, количеством ее жертв, т.е. необходимостью

установлення личностей погибших, причин смерти, телесных повреждений.

После войны всесоюзная организация работы судебно-медицинских учреждений также претерпела изменения и усовершенствования. Восстановленную после войны систему таких учреждений дополнило созданное в 1946 г. Всесоюзное общество судебных медиков и криминалистов, которое в начале 50-х годов объединяло представителей Украины (УССР), Белоруссии (БССР), Азербайджана (АзербССР), Литвы (ЛитовССР), России (РСФСР).

Довоенная система судебно-медицинских лабораторий в 1951 г. была реорганизована в республиканские, областные, городские бюро судебно-медицинских экспертиз. Наряду с разрешением практических задач они осуществляли накопление, обработку, систематизацию передового опыта судебных медиков, что позднее стало эмпирической базой для развития научных положений в области патологической анатомии, генетики.

Таким образом, можно сделать вывод, что накопление теоретических знаний в области судебной медицины способствовало интенсивному развитию в начале советского периода (20-е годы) в Украине и в целом в СССР государственной системы судебно-медицинских учреждений, которые непосредственно внедряли в практику достижения теоретиков. Характерной чертой в работе указанных исследовательских учреждений судебно-медицинской направленности было привлечение новейших современных возможностей общей медицины, приближенных к потребностям криминалистики. В составе таких учреждений формировались научные творческие коллективы, направления, школы.

Просматривается определенная тенденция к сближению работы кафедр криминалистики и судебной медицины учебных заведений и сотрудников бюро судебно-медицинских экспертиз. Последние принимают активное участие в учебном процессе, а сотрудники кафедр совмещают преподавательскую деятельность и экспертно-практическую работу в бюро.

Список использованной и рекомендуемой литературы

1. Кустов А.М. Криминалистика — етапы еволюційного розвитку // Вестн. криминалистики / Отв. ред. А.Г. Филиппов. — М.: Спарк, 2004. — Вып. 2(10). — С.10—11.
2. Торвальд Ю. Век криминалистики. — Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1996. — С. 188—189.
3. Комаха В.О. Питання відносно становлення і розвитку вітчизняної криміналістики — один з актуальних напрямків криміналістичних досліджень // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю: Матеріали III міжвузівської наук.-практ. конф. студентів, курсантів і слухачів (Донецьк, 28 берез. 2003 р.). — Донецьк: ДІВС, 2003. — С. 10.
4. Комаха В.О. Становлення і розвиток криміналістики в Україні як один із напрямів державотворення у 10—30-ті рр. XX ст. // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали IX регіон. наук.-практ. конф. (13-14 лют. 2003 р.). — Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. — С. 500.
5. Сапожников Ю.С., Гамбург А.М. Судебная медицина. — 2-е изд., испр. и доп. — К.: Вища шк. Головное изд-во, 1980. — 328 с.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

1. До публікації приймаються наукові праці (статті, аналітичні огляди та інші наукові матеріали), написані українською або російською мовами, що відзначаються високим науковим та навчально-методичним рівнем їх підготовки, містять глибокий самостійний аналіз сучасних проблем розвитку в галузі криміналістики, законодавства, законотворчості, шляхів боротьби зі злочинністю тощо. **Звертаємо особливу увагу авторів**, що наукові праці мають бути оформлені відповідно до вимог міждержавних і державних стандартів. Потрібну інформацію можна одержати із таких стандартів: ГОСТ 7.1—84, ГОСТ 7.5—88, ДСТУ 3582—97, ГОСТ 7.12—93, ГОСТ 7.11—78 та постанови президії ВАК України від 15.01.2003 №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України».

2. До друку прийматимуться наукові праці, на які є дві рецензії і які раніше ніде не друкувалися.

3. Авторські оригінали проходять обов'язкове рецензування членами редакційної колегії.

4. Оригінал наукової праці надається на дискеті в форматі doc (Word), шрифт Times New Roman Cyr, розмір кегля 14, без графічних зображень, із копією (роздруком) на папері формату А4.

Рисунки до наукової праці виконують на білому папері формату А4 чорним фарбником в одному примірнику. Графічна інформація в електронному вигляді має бути виконана у векторному редакторі Adobe Illustrator або Corel Draw.

Можна додавати фотографії на фотопапері мінімальним розміром 9х13 см або в електронному вигляді, які мають бути скановані з оригіналу, з роздільною здатністю 150—300 пікселів/дюйм і збережені в форматі Adobe Photoshop (PSD) або TIFF (у крайньому випадку JPEG). На звороті зазначають номер фотографії (рисунка) та назву статті. На полях копії оригіналу вказують місце розміщення фотографії (рисунка). Таблиці надають у форматі MS Word (rtf).

5. Обсяг наукової праці має становити не менше 5 сторінок формату А4 тексту (1700—1800 знаків на сторінці).

6. До авторського оригіналу додають **авторську довідку**: найменування статті, індекс УДК; анотацію до статті (приблизно на 50 слів) та 4—5 ключових слів, прізвище, ім'я та по батькові (повністю) автора (-ів); повну назву установи, в якій працює автор (-и), та повну назву посади, яку він обіймає; контактний телефон; кількість таблиць, ілюстрацій, літературних джерел.

7. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

8. Зміни тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалу, а також перейменування міністерств, установ, відомств тощо редакція вносить без попереднього узгодження з автором.

9. У разі недодержання перелічених вимог підготовки наукової праці редакція залишає за собою право її не розглядати.

10. Під час передруку матеріалів посилання на «Криміналістичний вісник» обов'язкове.

Наукове видання

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ЦЕНТР
МВС УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ ВІСНИК

Науково-практичний збірник

Виходить 2 рази на рік
Заснований у 2003 р.

№ 1 (5), 2006

Свідоцтво про реєстрацію, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення
України, від 12.08.2003 серія KB №7713

За зміст матеріалів і достовірність фактів, цитат, назв, дат та прізвищ відповідає автор.
Матеріали не повертаються. При передруку посилання на «Криміналістичний вісник»
обов'язкове.

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого ТОВ «Видавничий Дім «Ін Юре».

BC+CCDDCC CDC CCCDCCCD DDC "CDC CCCCCCCCDC; DCDCDC CC ACDCCCCCC DC"DDDD CCCCCD+C,
CCCCD+CCCC+C † DCCCCDDCCDCCD+C CCCCCCCCDC; CDCDCD+; C+C 20.05.2005
DCD+D AA „ 2191

Редактор доц. М.С. Хойнацький
Коректор А.Ю. Зайцева
Комп'ютерна верстка О. В. Чеснова
Підп. до друку 18.05.2006
Формат 70x100/16
Папір офс. №1. Гарнітура Pragmatica. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 14, 19. Обл.-вид. арк. 12,17
Тираж 500 пр. Зам. №

Адреса редакції: вул. Велика Окружна, 4, м. Київ, 03134, Україна
Тел.: (044) 273-53-65, 273-53-66, факс: (044) 405-74-69
e-mail: dnkekc@centrmia.gov.ua <http://dnkekc.centrmia.gov.ua>

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК